

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут держави і права ім. В. М. Корецького

К. А. Губар

ВНЕСОК КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ
АКАДЕМІЇ ТА КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ
АКАДЕМІЇ У ВІТЧИЗНЯНУ ЮРИДИЧНУ
ОСВІТУ, НАУКУ І ПРАКТИКУ
(1615–1920 рр.)

МОНОГРАФІЯ

Видавництво
«Центр учбової літератури»
Київ – 2016

УДК 340(477)
ББК 67.02(4Укр)
Г 93

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України
(Протокол № 3 від 24.03.2016 р.)*

Рецензенти:

Скрипнюк Олександр Васильович, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений юрист України;
Міхневич Людмила Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент.

Відповідальний редактор:

Усенко Ігор Борисович, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України.

Г 93 **Губар К. А.** Внесок Києво-Могилянської академії та Київської духовної академії у вітчизняну юридичну освіту, науку і практику (1615–1920 рр.): монографія/ К. А. Губар; за заг. ред. І. Б. Усенка. – Київ: Центр учбової літератури, 2016. – 240 с.

ISBN 978-617-673-521-2

Монографія є комплексним дослідженням теоретико-прикладних проблем зародження, становлення та розвитку юридичної науки й освіти в Києво-Могилянській академії та її фактичній наступниці – Київській духовній академії у 1615–1920 рр. В роботі охарактеризовано наукові здобутки й основні державно-правові погляди професорів і вихованців закладів, встановлено практичну юридичну діяльність вихованців академії.

Адресована юристам, історикам, аспірантам, студентам і всім тим, хто цікавиться історією та діяльністю Києво-Могилянської та Київської духовної академії.

УДК 340(477)
ББК 67.02(4Укр)

ISBN 978-617-673-521-2

© Губар К. А., 2016.
© Видавництво «Центр учбової літератури», 2016.

ЗМІСТ

Перелік умовних скорочень	4
ПЕРЕДМОВА.....	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	11
1.1 Історіографія проблеми та джерельна база дослідження.....	11
1.2 Поняттєво-термінологічний апарат дослідження	21
Висновки до розділу 1.....	28
РОЗДІЛ 2. ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ	29
2.1 Юридичні знання в освітніх програмах, розвиток ка- нонічного права і судової риторики	29
2.2 Державницькі і правові погляди провідних викладачів та випускників.....	56
2.3 Внесок викладачів і вихованців Києво-Могилянської академії в юридичну практику	67
Висновки до розділу 2.....	86
РОЗДІЛ 3. ЮРИДИЧНІ ЗДОБУТКИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ	90
3.1 Місце юридичних знань у навчально-виховному процесі	90
3.2 Внесок викладачів і вихованців у наукові дослідження церковного і канонічного права та навчально-методичне забезпечення викладання відповідних дисциплін	103
3.3 Погляди на державу і право провідних викладачів, їхні здобутки в розвитку філософських основ юридичної науки.	137
Висновки до розділу 3.....	161
ВИСНОВКИ	164
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	168
ДОДАТКИ.....	195

Перелік умовних скорочень

Академія – загальна назва, що об'єднує Києво-Могилянську академію та Київську Духовну академію

КМА – Києво-Могилянська академія

КА – Київська Академія

КДА – Київська Духовна академія

КПЛ – Києво-Печерська лавра

НСПГ – Новгород-Сіверський патріотичний гурток

Кодифікаційна комісія – комісія для створення документа «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., оригінальна назва: «Комісія переклада і свода книг правних»

НБУВ – Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

ЦДІАУК – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ПЕРЕДМОВА

Києво-Могилянська академія в 2015 році відзначила свій 400-літній ювілей. Її історія починається 15 жовтня 1615 р., коли заможна київська міщанка Галшка Гулевичівна віддала майно та землю на користь Київського Богоявленського братства. У 1817 р. в процесі освітніх реформ Академія була закрита, а через два роки на її місці постала Київська духовна академія, яка гідно продовжила традиції своєї попередниці щодо всебічного філософсько-гуманітарного підходу до навчального процесу. Цей заклад був скасований з утвердженням радянської влади.

Тривалий час місце юридичної складової в Києво-Могилянській та Київській духовній академії не висвітлювались у правовій науці. Саме тому як ніколи актуальним та своєчасним є докладне вивчення ролі академії у зародженні та формуванні української державно-правової освіти, науки та практики. Вивчення основних державно-правових ідей, що продукувалися і викладалися в академіях, а також впливу зазначених навчальних закладів на юридичну практику слугуватиме поглибленню характеристики національних традицій юридичної науки, освіти і практики та подоланню міфів про правовий нігілізм українців.

На нашу думку, остання теза підтверджується змістом ряду навчальних дисциплін, які викладалися в академії (канонічного права, морального богослов'я, судової риторики) і особливо увагою до викладання латини як загальнонавчальної тоді мови не лише науки, а й юриспруденції. До числа юридичних здобутків слід також віднести державно-правові погляди випускників і вихованців КМА, зокрема, І. Гізеля, С. Яворського та Ф. Прокоповича, а також участь «могилянців» у підготовці різноманітних законопроектів. Не слід недооцінювати і державницьку діяльність таких діячів, як гетьмани І. С. Мазепа, І. О. Виговський, П. Д. Дорошенко, генеральний суддя І. В. Борозна, високопосадовці і політики В. Г. Рубан, О. А. Безбородько, П. В. Завадовський, Д. П. Трощинський, Г. І. Политика, І. Н. Подолинський, В. Г. Туманський, всі вони були вихованцями Академії.

Дослідницький інтерес до проблеми посилюється й тим, що окремі питання зародження та розвитку юридичної освіти, науки і практики в КМА та КДА досі лише побіжно розглядалися в працях суто історичного або філософського характеру. Із загального масиву історіографічних джерел слід виокремити на сьогодні вже класичні праці з історії становлення та розвитку академії

В. С. Брюховецького, З. І. Хижняк, Ю. А. Мищика, Н. Г. Мозгової, В. М. Нічик, В. І. Асоченського, С. Т. Голубева, М. П. Булгакова (Макарія), М. І. Петрова, Д. К. Вишневського, Ф. І. Тігова, І. С. Захари, філософський доробок таких вчених як Я. М. Стратій, В. Д. Литвинов, В. О. Андрушко, М. В. Кашуба, а також праці вчених діаспори О. П. Оглоблина, А. І. Яковліва та С. О. Ярмуся, та деяких інших авторів, які згадані у відповідному розділі монографії.

Тому метою монографічного дослідження є з'ясування відповідної творчої спадщини Києво-Могилянської академії та Київської духовної академії й оцінка її значення у розвитку вітчизняної юриспруденції.

Авторський внесок в розроблення зазначеної проблематики визначають такі основні положення й висновки дослідження.

Вперше обґрунтовано, що Києво-Могилянська академія як навчальний заклад і просвітницький центр переважно богословського спрямування, компенсуючи відсутність в Україні-Гетьманщині юридичних факультетів, була, окрім усього іншого, зорієнтована на те, щоб її випускники мали запас філософських, політичних та спеціальних юридичних знань для захисту своїх інтересів у суді, успішної служби на судових і канцелярських посадах. Велике значення надавалося вивченню латини як єдиної мови права і науки. Як зазначав один із соратників Петра Могили, професор риторики, а згодом митрополит Київський Сільвестр Косов у своєму творі 1635 р. «Екзегесис» (Роз'яснення), характеризуючи перехід Києво-Могилянської академії на латинську мову викладання: «Яка ж потреба в латинських школах нашому народові?.. Насамперед та, щоб нашу бідну Русь не називали дурною Руссю. А то поїде бідняк русин на трибунал, на сейм або сеймик, в повітовий міський суд, або земський, дивисься, ні розуму, ні діла; дивиться він то на того, то на другого, витріщивши очі, як ворона». Академія стала справжньою кузнею юридичних кадрів Гетьманщини, її випускнику склали основу суддівського і канцелярського корпусу козацької держави. Щодо подальшого часу в монографії наводяться факти виклику вихованців КМА до служби в приказні чини, на посади секретарів та писарів у Литовську губернію в 1795 р., також на вступ в статську службу, в Мінську, Ізяславську і Брацлавську губернії.

Також в монографічній роботі доведена вагома роль викладачів і вихованців КМА у практичній юридичній діяльності, зокрема їхня активна участь у Комісії по створенню «Прав, за якими судиться

малоросійський народ» 1743 р. Могилянці, зокрема Г. В. Козицький, Г. А. Политика, М. М. Мотоніс, В. Т. Золотницький та Я. П. Козельський, зробили суттєвий внесок у створення нового Уложення законів Російської імперії 1767 р. Окремо слід відзначити державницьку діяльність випускника КМА П. С. Орлика, проявом якої стало створення загальновідомої пам'ятки правової культури України – «Пакти і констигуції» 1710 р.

Згадуючи про перекладацьку діяльність могилянців, зазначимо, що вона здійснювалась і при підготовці вже згаданого вище проекту «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Члени Комісії при головуванні Стефановича Василя Васильовича до 1734 р. переклали з латини і польської Литовський статут 1588 р., частину джерел німецького права (чотири частини «Порядку» Б. Гроїцького, його ж «Артикули права Магдебурзького» та «Артикули права Цісарського» і частково «Про оборону сиріт і вдів»; працю Цезарина «Enchiridion», книгу П. Щербича «Зерцало Саксонське» і частково його ж «Jus Municipale», праці М. Яскера: «Speculum Saxonum», «Jus Municipale», «Promptuarium»).

Переклади ж різних філософських трактатів та інших книг здійснювалися протягом усього існування Академії, до певної міри це було одним з напрямом підготовки спудеїв, значна частина яких згодом стала професійними перекладачами. Це підтверджено, зокрема й тим, що у 1737 р. генерал-губернатор Семен Іванович Сукін звернувся до КМА з вимогою надати двох перекладачів латинської та польської мови для міністрів, що від'їжджали в Німеччину. А в 1777 р. на вимогу уповноваженого міністра в Константинополі Стахієва Олександра Стахійовича (1724–1796) відправлені два студенти до Константинополя для вивчення турецької мови і підготовки їх до перекладацької справи.

У роботі встановлено, що елементи юридичних знань включалися в КМА до багатьох навчальних програм, зокрема курсів моральної філософії, а особливо вагоме місце їм належало в програмах курсів каноніки (канонічного або церковного права) та риторики, яка значною мірою викладалася саме як судова риторика. Остання, як з'ясовано на прикладі двадцяти проаналізованих курсів, передбачала прищеплення навичок складання і проголошення захисної та обвинувальної промов («судове красномовство»), підготовки судових документів, а також написання політичних промов. Зроблено висновок про європейський рівень викладання судової риторики в КМА на

основі порівняння її навчальних курсів з відповідними курсами у Варшавській парській колегії.

Вивчення курсу канонічного права («Каноніки») було запроваджено митрополитом Р. Заборовським у 1738 р. для вищого класу богослов'я, яке здійснювалося за Друкованою кормчою книгою (Никонівською) 1653 р. Після видання в 1787 р. Катерининської кормчої книги викладання в КМА канонічного права, найімовірніше, було переорієнтовано на неї. Ф. Прокопович у Духовному регламенті передбачив уведення до КМА основ політичного вчення за С. Пуфендорфом, але про практичне виконання цієї настанови відомостей не збереглося.

На прикладі творчої спадщини окремих мислителів та випускників КМА (І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича) та КДА (Ю. Д. Подгурського, М. Л. Зайцева, Н. А. Фаворова, С. О. Булатова, М. О. Олесницького, О. Г. Лотоцького, П. І. Лїницького, П. О. Лашкарьова, В. І. Екземплярського) розкриго внесок Академії в розвиток української та російської юридичної думки, особливо її природно-правового напрямку.

Так, у трактаті Інокентія Гізеля «Мир з Богом чоловіку» розкривалися моральні права та обов'язки, оцінка діянь царів, суддів, позивачів, захисників (адвокатів), відповідачів, винних, свідків тощо. Юридичні погляди Стефана Яворського характеризувалися спробами зменшити вплив держави на церкву та невизнанням зверхності світської влади над церковною. Натомість Феофан Прокопович відстоював ідею першочергової влади государів, підпорядкування церкви державній владі, приділяв увагу ідеї природного права та суспільного договору. Спільною рисою праць згаданих професорів КМА було звернення тією чи іншою мірою до постулатів природного права. Тим не менш немає підстав стверджувати про наявність окремої єдиної школи церковного права в стінах Академії.

Загальний огляд праць професорського складу КДА засвідчує про приділення ними достатньої уваги питанням держави і права, поняттям «свобода», «лібералізм», «поліція», «поліцейські правила», умовам існування громадянського суспільства, питанням патріотизму, війни та миру, державним законам, відносинам церкви та держави, проблемам покарання у кримінальному законодавстві, захисту інтересів недієздатних осіб, питанням власності, гуманістичним засадам міжнародної політики, міжнародним відносинам, ідеї природно-правового напрямку в юридичній думці, проблемам визна-

чення, розуміння та ролі морального закону, а також співвідношення природного права й закону, ну і, звісно, церковно-правовій проблематиці.

У монографії обґрунтовано, що КДА як наступник КМА до певної міри втратила значення школи юридичних кадрів (відповідна функція перейшла до юридичних факультетів університетів), але її викладачі відіграли провідну роль у становленні в Російській імперії церковного законодавства (церковного права) як навчальної дисципліни і галузі теоретичних знань. Першим до курсу наук КДА у 1837 р. увів викладання церковного права І. М. Скворцов (у 1848 р. видав «Записки з церковного законодавства»). Його наступником був П. О. Лашкар'єв (викладав у 1859–1898 рр.). Протягом 1899/1900 рр. церковне право в Академії читав Ф. І. Тітов. Останнім професором церковного права був Ф. І. Міщенко, який викладав свій курс від 1900 р. та до припинення роботи Академії.

Також, було встановлено, що юридична компонента включалася в КДА до багатьох навчальних програм, зокрема курсів морального богослов'я та історії філософії. Моральне богослов'я, зазвичай містило розділ про державу та про відносини між державою і церквою. Цей курс послідовно викладали М. О. Олесницький (1873–1895 р.), митрополит Платон (П. Ф. Рождественський, 1896–1902 рр.), В. І. Екземплярський (нами знайдена його програма курсу, датована 1902/1903 навчальним роком). При викладанні історії філософії висвітлювали державно-правові питання професори П. Рибинський у 1863–1865 рр. та П. І. Ліницький у 1873–1887 р. Поступово звернення до юридичних проблем у викладанні означеного курсу помітно зросло. Так, Д. І. Богдашевський (Архієпископ Василій) у програмах за 1888/1889, 1892/1893 та 1895/1896 навчальні роки звертав увагу вже лише на правові погляди Платона та Арістотеля, а П. П. Кудрявцев у програмі від 1900/1901 рр. передбачав лише аналіз поняття політики при розгляді вчення Арістотеля.

В тексті монографії уточнено фактичні відомості й оцінки щодо науково-викладацької діяльності та творчої спадщини провідних представників професорсько-викладацького складу і найвизначніших випускників Академії. Йдеться, зокрема, про державно-правові погляди та позиції Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, членами якого були випускники Академії: О. К. Лобисевич, О. Д. Дівович, М. К. Значко-Яворський, В. В. Капніст, Т. В. Калинський, а також про

праці, політичну та громадську діяльність Р. Заборовського, І. Гізеля, С. Яворського, Ф. Прокоповича, П. Орлика та ін.

У процесі нашого дослідження набули подальшого розвитку положення щодо:

визначення видатної просвітницької ролі Києво-Могилянської академії в культурному й духовному житті України з урахуванням її значення у становленні вітчизняної юридичної освіти, науки і практики;

загального культурного внеску Київської духовної академії з урахуванням розкриття її значення як провідного центру церковного законодавства, а також морального богослов'я на українських землях у складі Російської імперії;

та ролі канонічного (церковного) права і судової риторики в структурі юридичних знань. Щодо подальшого розвитку та сучасного осягнення канонічного права зазначено у третьому розділі роботи, де йдеться про сучасні підручники з канонічного та церковного права, ознайомившись з якими, можна сказати, що основи, започатковані в КДА, все ж мають місце і використовуються зараз. А докладніше про судову риторику можна прочитати в підрозділі монографії 2.1 «Юридичні знання в освітніх програмах, розвиток канонічного права і судової риторики».

Положення та висновки представленої книги, на нашу думку, можуть бути використані в подальшому науковому дослідженні історії розвитку вітчизняної юридичної освіти та науки, зокрема для поглибленого вивчення юридичної освіти та правової думки в Києво-Могилянській та Київській духовній академії.

Вони також мають знайти застосування у навчальному процесі, методичній та організаційній роботі юридичних навчальних закладів, зокрема, при розробленні навчальних посібників та підручників з курсів «Історія держави і права України», «Історія України», «Історія політичних і правових вчень», «Історія вчень про державу і право», «Історія юридичної думки», «Канонічне право», «Церковне право», «Юридична риторика» тощо.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА ПОНЯТТЄВО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Історіографія проблеми та джерельна база дослідження

Києво-Могилянська академія була заснована 15 жовтня 1615 р. За більше ніж триста років (у досліджуваній період) існування закладу цілком природно, що його науково-виховна та викладацька сфери реформувалися, покращувалися, поступово набираючи авторитету на освітянській ниві. Складний шлях від Київської братської школи до Академії був пройдений завдяки зусиллям професорів, вихованців та опікунів закладу. Тривалий час існування та виборювання права називатись Академією залишив сліди в наукових працях тих часів, які наразі складають історіографічне підґрунтя цього дослідження.

Виходячи з того, що наше дослідження є першим з обраної тематики, а відповідних юридичних праць, які безпосередньо стосувалися б його предмета, наразі немає взагалі, тому зосередимось на доробку, що в цілому стосується його об'єкта та ще й містить певну інформацію, корисну для нашого дослідження.

Основна частина літератури датується XIX–XX ст. Вагомими працями, дотичними до нашої тематики, є книги В. І. Аскоченського: «Киев с древнейшим его училищем Академиею», 1856 р. у двох томах [30; 31]; «История Киевской Духовной академии, по преобразовании ее в 1819 году», 1863 р. [29]. Автор з історичного боку розкриває передумови зародження освіти на теренах України та Росії, порівнює західноєвропейські й російські навчальні заклади і принагідно зазначає, що рівень православних шкіл значно поступався рівню католицьких навчальних закладів. Саме через це постало питання кардинального реформування освіти на теренах України. У працях В. І. Аскоченського досліджується історія становлення та розвитку КМА й КДА, наводяться біографічні дані професорів і викладачів Академії.

Значний інтерес викликають праці професора КДА та Київського університету, церковного історика С. Т. Голубева, який у 1870–1874 р. навчався в КДА. 24 травня 1874 р. за успіхи у навчанні та роботу «Петр Могила и Исаяя Копинский: Вступление Петра Могилы на Киевскую митрополию и его отношения к Исаяи Копинскому» він був затверджений кандидатом богослов'я з правом набуття ступеня магістра без складання усного іспиту; від 27 вересня 1874 р. став приват-доцентом кафедри руської церковної історії в КДА; 15 вересня 1883 р. – магістр богослов'я, удостоєний звання за працю «Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники»; водночас від 5 березня 1885 р. – приват-доцент кафедри церковної історії Київського університету; від 6 вересня 1899 р. – ординарний, а від 31 січня 1900 р. – заслужений ординарний професор КДА; від 27 липня 1900 р. – ординарний професор Київського університету [183].

Цікавими є історичні праці С. Т. Голубева, в яких описано стан існування закладу та надано інформацію про певних видатних могилянців, це, зокрема: «Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования)» в двох томах (Т. 1, 1883 р.; Т. 2., 1898 р.) [50; 51]; «Киевская академия в конце XVII и начале XVIII ст. Речь, произнесенная на торжественном акте Киевской духовной академии 26 сентября 1901 г. заслуж. ордин. проф. Голубевым С.», 1901 р. [54]; «Несколько страниц из новейшей истории Киевской духовной академии. Ответ проф. Голубева проф. Титову и беседы его с разными лицами по вопросам ученым, учебным и житейским», 1907 р. [55].

Дослідження академіка Петербурзької академії наук П. П. Пекарського «Наука и литература в России при Петре Великом» (Т. 1, 1862 р.) містить дані щодо значення Київської академії, її місця в процесі поширення освіти й науки в Російській імперії у XVIII ст., що було необхідним для створення загальної картини стану тодішньої освіти та науки [165].

Історії академії також присвячені праці: Макарія Булгакова (в миру Михайло Петрович Булгаков) «История Киевской академии», 1843 р. [39]; М. І. Петрова «Киевская академия во второй половине XVII в.», 1895 р. [167]; Д. К. Вишневського «Киевская академия в первой половине XVIII столетия. (Новые данные относящиеся к этой Академии за указанное время)», 1903 р. [43]; М. О. Максимовича «Записки о первых временах Киевского Богояв-

ленского Братства», 1965 р. [134]. Ю. Ф. Самаріну належить праця «Стефан Яворский и Феофан Прокопович» (1880 р.) [188], присвячена діяльності видатних могилянців та їхній ролі у вітчизняній освіті й науці. Ці дослідження описують створення, розвиток закладу, його структуру, економічну, виховну, навчальну складові, а також характеристику особового складу Академії за певний період її існування.

За радянських часів з відомих причин цілісному дослідженню КМА–КДА як навчального закладу увага майже не приділялась. Утім доробок окремих видатних постатей Академії знайшов доволі ґрунтовне відображення у працях таких провідних науковців цього періоду, як В. М. Нічик («Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII ст.», 1978 р. [139], «Феофан Прокопович», 1977 р. [140]), М. В. Кашуба («Развиток прогрессивной философской думки российского, украинского, белорусского народов XVII–XVIII ст.», 1978 р. [107]), І. С. Захара («Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский)», 1982 р. [81]), В. Д. Литвинов («Идеи раннего Просвещения у философской думки Украины», 1984 р. [131]), Ф. П. Шевченко («Роль Киева в межслов'янських культурних зв'язках у XVII–XVIII ст.», 1963 р. [262]). Означені праці містять аналіз насамперед філософських поглядів професорів Академії.

Багатий біографічний матеріал є в історичних розвідках О. П. Оглоблина «Люди старої України», 1959 р. [145] та «Опанас Лобисевич 1732–1805», 1966 р. [147].

Що стосується передумов створення Академії, то, окрім уже згаданих праць, слід назвати книгу Я. Д. Ісаєвича «Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст.», 1966 р., присвячену ролі братств та історії їх існування [98]. Заслуговує на увагу праця В. І. Шинкарук «Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI–XVIII ст.: Тексти і дослідження)» 1988 р. [267], до якої увійшли літературні твори та документи, що стосувались історії діяльності братств.

До цього ж періоду відносимо працю В. В. Німчук «Києво-Могилянська академія і розвиток української лінгвістики», 1988 р. [141] та ґрунтовну розвідку, яку здійснили В. Д. Литвинов, Я. М. Стратій, В. О. Андрушко, під назвою «Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии», 1982 р. [132]. Остання робота, в якій подаються разом з короткими

біографічними довідками про професорів, курси філософії та риторики, що були прочитані в КМА в період 1635–1817 р., суттєво допомогла нам у пошуку юридичної складової в риторичних курсах професорів Академії.

Для дослідження внеску П. Д. Юркевича в юридичну науку важливою є праця С. Ярмуся «Памфіл Данилович Юркевич та його філософська спадщина», видана в Канаді 1979 р. [276], в якій наводяться твори мислителя та спроба аналізу його доробку. Також до радянського періоду виключно за роком видання можна віднести і працю З. І. Хижняк «Києво-Могилянська академія», 1988 р. [224; 225].

В осмисленні внеску в юридичну практику професорів і викладачів Академії нам допомогла ґрунтовна праця відомого правознавця діаспори А. І. Яковліва «Український кодекс 1743 року: «Права, по котаторымъ судитя малоросійській народ», його історія, джерела та систематичний виклад змісту», 1949 р. [275]. Автор наводить доволі повний перелік учасників кодифікації та аналізує підстави й приводи до неї.

Здобуття Україною незалежності пожвавило інтерес до історії української освіти, а відновлення діяльності Києво-Могилянської академії 19 вересня 1991 р. стимулювало до створення нових розвідок в історію закладу. Вагомий внесок у висвітлення історії академічної науки належить З. І. Хижняк. Значна увага до КМА і ґрунтовні праці авторки наразі є основними в дослідженні історії закладу.

Ідеться, зокрема, про такі її праці: «Києво-Могилянська академія: Історичний нарис», 2001 р. [226], «Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 рр.», 2002 р. [228], «3 історії Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст.», 2005 р. [220], також два видання у співпраці з В. К. Маньківським «Історія Києво-Могилянської академії» (перше видане у 2003 р. [222], 2-ге, доповнене і перероблене, вийшло друком у 2008 р. [223]).

Іншою фундаментальною працею, яку ми використовували з метою з'ясування ролі видатних постатей того часу в історії Академії, є енциклопедичне видання «Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.» (відповідальний редактор – В. С. Брюховецький; науковий редактор та упорядник – З. І. Хижняк) [108]. Саме вона надала нам доволі повну інформацію про професорів і викладачів КМА.

У роки незалежності України В. М. Нічик опублікувала дослідження «Петро Могила в духовній історії України», 1997 р. [143], що висвітлює підвалини існування закладу, філософські аспекти академічної освіти та внесок П. Могилу у справу православної освіти та науки. Цій проблематиці також присвячені праці А. І. Жуковського: «Петро Могила – засновник Київської Колегії-Академії і реформатор освіти в Україні», 1997 р. [76] та «Петро Могила й питання єдності церков», 1997 р. [77]. Визначенню ролі П. Могилу в процесі становлення Академії дуже сприяла колективна праця Ю. А. Мищика, В. М. Нічик та З. І. Хижняк «Петро Могила», 2014 р. [136], яка містить докладний матеріал про всі сфери діяльності митрополита.

Слід віддати належне історичній діяльності київського богослова, професора Ф. І. Тігова, в 2003 р. вперше опубліковано його працю, яку останній готував на 300-літній ювілей Академії, – «Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.)», 2003 р. [201]. Саме в цій роботі, котра була закінчена 1915 р., професор ґрунтовно аналізує обставини заснування КМА, подає відомості про навчально-виховну сферу її діяльності, вказує на професорсько-викладацький склад закладу та на зміни в академії через реформи духовної освіти різних років.

Допомогли при розкритті історії та місця КМА в тогочасній юридичній освіті та науці історичні й історико-правові праці М. П. Василенка, опубліковані стараннями сучасних дослідників у ґрунтовному 3-томному виданні [40].

Для осягнення практичної ролі застосування знань, отриманих в Академії, нам поряд з вищезгаданою роботою А. І. Яковліва став у пригоді вступний нарис К. А. Віслобокова до підготовленого ним археографічного видання відомого кодифікаційного проекту «Права, за якими судиться малоросійський народ (1743)», 1997 р. [42]. В ньому особливо цінним для нас був список учасників кодифікаційної комісії, який ми порівнювали зі списком, поданим А. І. Яковлівим. Корисними були й уточнені дослідником відомості щодо приводів та причин, які слугували поштовхом до створення кодифікаційного акта, а також щодо порядку проведення кодифікаційної роботи із залученням професорів і випускників Академії.

Філософській спадщині, життєвому шляху, громадській діяльності професорів та вихованців Академії, а також характеристиці ролі їхнього доробку на філософській ниві присвячені видання:

І. С. Захари «Стефан Яворський», 1991 р. [82], І. В. Огородника, М. Ю. Русина «Українська філософія в іменах», за ред. М. Ф. Тарасенка, 1997 р. [148], статті М. Л. Ткачук (зокрема: «Київ у релігійно-філософському відродженні початку ХХ ст.», 2005 р. [212]; колективна праця В. С. Горського, Я. М. Стратій, А. Г. Тихолаза, М. Л. Ткачук «Київ в історії філософії України», 2000 р. [110]), Н. Г. Мозгової «Київська духовна академія: 1819–1920: філософський спадок», 2004 р. [137], В. С. Горського, К. В. Кислюка «Історія української філософії: підручник для студентів вищих навчальних закладів», 2004 р. [57], П. М. Кралюка «Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст.» 2007 р. [116], Н. Горбача «Філософія Памфіла Юркевича», 2007 р. [56]. Звернено увагу й на монографію М. В. Симчича «Philosophia rationalis у Києво-Могилянський академії», 2009 [191], яка хоч і не стосувалась безпосередньо предмета нашого дослідження, але надала загальні дані щодо курсу викладання філософських дисциплін в академії. Слід також згадати працю В. Г. Смірнова «Феофан Прокопович», 1994 р. [195], яка, окрім роздумів та аналізу автора, містить документи і твори Ф. Прокоповича. Ідея прав людини в КМА висвітлюється в статтях В. М. Ткаченко [207–210].

Особливо варто відзначити дисертаційне дослідження Л. М. Алексієвця на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук «Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних слов'янських країн (XVII–XVIII ст.)», 2000 р., та низку праць авторки: «Києво-Могилянська академія у суспільному житті України (XVII–XVIII ст.)», 1997 р. [20], «Києво-Могилянська академія в історії України і зарубіжних слов'янських країн (до 380-річчя заснування академії)», 1995 р. [19], «Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.)», 1999 р. [21], що мали на меті дослідити творчу спадщину Академії та внесок її професорів, випускників у процес національно-культурного відродження України, визначити роль КМА в історії України, її місце у вітчизняному громадсько-політичному житті та житті зарубіжних слов'янських країн. Також, дослідниця аналізує передумови зародження вищої освіти в Україні. Всі зазначені праці поглибили історичний базис нашого дослідження.

Джерельну базу дисертації становлять архівні справи та опубліковані матеріали, що стосуються Академії. Для нашої роботи необ-

хідними були архівні документи, котрі містять інформацію з питань діяльності КМА–КДА, особові фонди професорів та викладачів, а також матеріали, що стосуються юридичної освіти в Академії та практичного застосування знань, набутих у закладі. Потрібні для дослідження архівні матеріали наявні в Центральному державному історичному архіві України, м. Київ (ЦДАК), зокрема у фондах: Київської духовної академії (ф. 711) та Київської духовної консисторії (ф. 127).

Крім того, до джерел відносимо матеріали, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, зокрема, у фондах: «Колекція рукописних книг» (ф. 30), «Колекція рукописів Київської духовної академії» (ф. 160), «Іменний фонд Ф. І. Тітова» (ф. 175), «Дисертації випускників КДА» (ф. 304), «Колекція рукописів Церковно-Археологічного Музею при Київській духовній академії» (ф. 301), «Колекція рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору» (ф. 312). Принагідно зауважимо, що значну допомогу в опрацюванні цих фондів нам надало використання путівника за редакцією Л. А. Дубровіної «Києво-Могилянська академія в документах і рідкісних виданнях з фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського» (2003 р.).

Вагомою складовою джерельної бази були археографічні видання спадщини професорів Академії, які дали змогу доволі повно ознайомитися з доробком визнаних професорів на освітянській, філософській та юридичній ниві.

Йдеться, зокрема, про видання творів Ф. Прокоповича («Феофан Прокопович. Філософські твори в трьох томах», відповідно Т. 1 – 1979, Т. 2 – 1980, Т. 3 – 1981 р.), в якому для нас найбільший інтерес становить перший том [186], де приділяється увага державно-правовим поглядам мислителя. Для ознайомлення з правовими поглядами Ф. Прокоповича також було корисним осмислення його праці «Правда воли монаршей» 1722 р. [184].

Для дослідження спадщини П. Д. Юркевича важливими є видання: Памфил Данилович Юркевич «Философские произведения», 1990 р. [272], а також видання під назвою «Памфил Юркевич. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник», 1999 р. [270], що містять лекційні курси, викладені в КДА, та щоденник мислителя. Варто згадати дисертаційні дослідження на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, що стосуються П. Д. Юркевича. Це дисертації В. М. Тихонова «Проблеми права і

держави у творчій спадщині П. Д. Юркевича і сучасність», 2003 р. (праця В. М. Тихонова була опублікована як монографія «Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности», 2003 р. [205] та слугувала орієнтиром для визначення державно-правових поглядів мислителя) й Г. С. Боровської «Правниче вчення у рефлексії Памфіла Юркевича» (2009 р.). Деякі твори мислителя та документи з фондів Інституту рукопису НБУВ містяться у виданнях: «Юркевич П. Д. Вибране» за упорядкуванням А. Г. Тихолаз, 1993 р. [271] та «Памфіл Юркевич. З рукописної спадщини» за упорядкуванням М. Ткачук, 1999 р. [211].

Заслугує на увагу й видання: Георгій Кониський «Філософські твори в 2-х томах», 1990 р. [114]. Для вивчення спадщини зазначеного філософа, корисним для нас стало ознайомлення з дисертацією на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук Я. І. Фощана «Георгій Кониський як носій українських церковних та культурних традицій на теренах Білорусі», 2011 р.

Добрим словом слід згадати і ґрунтовні видання спадщини І. Гізеля («Інокентій Гізель» вибрані твори в 3-х томах, в 4-х книгах, 2011 р. [46–49]) та С. Яворського (Стефан Яворський (Філософські твори), Т. 1, 1992 р. [274]).

Також до опублікованих джерел належать збірки документів, які були видані спеціально створеними комісіями, та збірки, упорядковані конкретними авторами. До першої групи документів можна віднести численні матеріали та документи, що вміщені в так званих Пам'ятниках. Це, зокрема: «Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов» [162–164] та «Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе» [157–161].

Сюди ж належать збірки документів з назвами Акти чи Архіви. В них містяться різноманітні документи, зокрема, управлінського та організаційного характеру. Йдеться передусім про збірки під назвою: «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе», «Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к эпохе Б. Хмельницкого», «Архив Юго-Западной России, издаваемый Вре-

менной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской Митрополии Московскому Патриархату. (1620–1694 гг.)», «Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси. (1322–1648)» [24–27].

До цієї ж групи джерел ми відносимо збірки, упорядковані Археографічною комісією: «Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России» в 15 томах [5–18], з яких під історичні рамки нашого дослідження підпадають усі томи, окрім першого. Цікаві історичні документи знаходимо в «Актах исторических» [1; 2] та «Актах, относящихся к истории Западной России» [3; 4].

До другої групи джерел належать спеціально зібрані й упорядковані авторами збірки документів, що стосуються Академії. Тому сюди відносимо доробок видатного історика та громадського діяча О. О. Андрієвського (1845–1902), котрий у 1865 р. закінчив Київський університет, згодом працював викладачем у гімназіях Катеринослава, Одеси, Києва, Тули, а від 1881 р. редагував «Киевские ведомости». Також працював у Київській комісії народних читань, був ініціатором створення «Товариства піклування про жіночу освіту» в Катеринославі та «Товариства сприяння початковій освіті», заснував школу ім. Т. Г. Шевченка в Києві. Від 1896 р. – директор сирітського будинку в Одесі [44]. У контексті нашого дослідження важливою є його робота «Исторические материалы из архива Киевского губернского правления, изд. Редактора неофициальной части Киевских губернских ведомостей», 1882 р. [22].

Вже згаданий раніше історик Академії С. Т. Голубев, крім суто дослідницьких праць, підготував до друку дві збірки документів: «Материалы для истории Западно-русской церкви. Выпуск первый», 1891 р. [52], «Материалы для истории Западно-русской церкви XVIII стол.», 1895 р. [53].

Над збиранням і публікацією першоджерел плідно працював професор КДА, а згодом – богословського факультету Белградського університету, відомий церковний історик Ф. І. Тітов (1864–1935). У 1886–1890 рр. – студент КДА. Від 23 квітня 1894 р. – магістр богослов'я, а від 2 липня того ж року – доцент КДА. Від 17 березня 1905 р. – штатний екстраординарний професор КДА. Від 13 жовтня

– доктор церковної історії. Від 19 жовтня 1916 р. – заслужений ординарний професор КДА. У грудні 1917 р. обраний депутатом I Всеукраїнського Церковного Собору. В липні 1918 р. на другій сесії Собору обраний членом Вищої церковної ради [206]. Ми, зокрема, використали матеріал, поміщений Ф. І. Тітовим у праці: «Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII в.в. (Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII в.в.)» в 3 частинах, виданих у 1905 р. [202–204].

Ґрунтовну роботу з упорядкування документів, що стосуються Академії, здійснив М. І. Петров (1840–1921) – літературознавець, історик літератури, етнограф, чл.-кор. Петроградської АН (з 1916), академік УАН (з 1918), професор КДА, громадський діяч. Від 1878 р. і до закриття КДА М. І. Петров був завідувачем Церковно-археологічного музею. Він дослідив і ввів до широкого наукового обігу значну кількість музейних колекцій [166]. Серед його видань: «Указатель церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии» (1897) [171]; «Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии» (1875, 1877, 1879) [168]; «Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве» в трьох випусках, з яких важливим для нас став перший під назвою «Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Вольни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной Семинарии» (1891) [169].

До групи «індивідуальних авторських» збірок першоджерел також належить упорядковане О. Ф. Задорожною видання «Киево-Могилянська академія, кін. XVII–поч. XIX ст. Повсякденна історія: збірка документів» (2005) [109], яке містить велику кількість опублікованих уперше архівних матеріалів.

Означені вище збірки включають цікавий історичний матеріал, що допоміг створити загальну картину суспільних відносин, які існували в час зародження та розвитку академічної освіти на території України, зокрема в м. Києві.

Серед використаних у нашому дослідженні джерел вагоме місце належить науковим періодичним виданням, зокрема, таким як «Труды Киевской духовной академии», що видавались у 1860–1917 р. та містили праці відомих учених того часу. В «Трудах» багато уваги приділялось питанням релігії, богослов'я та історії православної церкви. Дуже важливим для досягнення творчого доробку професорів і викладачів КДА було ознайомлення з «Трудами», виокремлення з

них та дослідження праць, що містили державно-правову тематику. Певний інтерес викликає також журнал «Воскресное чтение», що почав видаватись при КДА раніше «Трудів», у 1837–1912 р. та мав переважно богословське спрямування. Заслуговує на увагу і сучасний журнал «Наукові записки НаУКМА», зокрема деякі статті, що стосуються історії закладу та правової думки в Академії [68, с. 768].

Можна зробити висновок, що джерельна база досліджуваного періоду існування КМА–КДА є доволі значною за обсягом і широтою за хронологічними рамками. Через відсутність наукових розвідок юридичного характеру в сфері діяльності КМА–КДА та для поглибленого аналізу ролі й змісту юридичної науки і освіти у закладі, для вивчення практичної діяльності вихованців та професорів КМА–КДА, а тому й для осягнення ролі КМА–КДА на освітянській ниві, стало необхідним залучення багатьох архівних матеріалів, які раніше не були в науковому обігу. Окрім архівних справ, до джерельної бази входять й збірки документів, які були в дореволюційний період віднайдені та підготовлені до друку спеціально створеними комісіями або індивідуальними авторами, а також окремі матеріали періодичного характеру.

1.2 Поняттєво-термінологічний апарат дослідження

До поняттєво-термінологічного апарату дослідження, окрім ustalених понять, увійшли й такі, які, на нашу думку, потребують з'ясування для правильного відображення результатів дослідження. Групи термінів, використані в дослідженні, можна умовно поділити на: наукознавчі, освітні, юридичні та церковні поняття.

До найважливіших понять дослідження належать:

Юридична освіта – система знань про державу та право, здобутих у процесі навчання, спрямована на підготовку та перепідготовку юридичних кадрів. Система вищої юридичної освіти в Україні почала розвиватись на базі юридичних факультетів університетів [266, с. 473–474].

Юридична наука – система знань про об'єктивні закономірності розвитку держави і права, їх місце і роль у суспільному житті. Загальними об'єктами юридичної науки є право і держава, а предметом – основні змістовні риси права та держави [265, с. 472–473].

Юридична практика – правотворча, правоохоронна і правореалізаційна діяльність суб'єктів права та сукупність напрацьованого ними практичного досвіду. Слід відрізнити юридичну наукову та освітянську діяльність від юридичної практичної діяльності. В основі перших лежать дослідження політичної і правової системи суспільства, а в основі останньої – напрацювання та узагальнення юридичної практики у процесі професійної діяльності юристів і відповідних державних органів [138, с. 474].

Тепер звернемось до поняття «освіта». У Тлумачному словнику української мови вказано, що, по-перше освіта – це «сукупність знань, здобутих у процесі навчання; освіченість; письменність, грамотність», по-друге, – «процес засвоєння знань» та «система навчально-виховних заходів» [див. примітку нижче, с. 681]. А в Енциклопедії освіти термін «освіта» це: «процес і результат засвоєння особистістю певної системи наук, знань, практичних умінь і навичок і пов'язаного з ними того чи того рівня розвитку її розумово-пізнавальної і творчої діяльності, а також морально-естетичної культури, які у своїй сукупності визначають соціальне обличчя та індивідуальну своєрідність цієї особистості» [див. примітку, с. 614].

Доктор педагогічних наук Богданець-Білокаленко Н. І., зокрема вказує, що «поняття «освіта» з'явилося у вітчизняній педагогіці лише у XVIII ст. для позначення розвивального, формувального і виховного впливу навчання на особистість. До середини XIX ст. воно вживалося як синонім виховання. І лише згодом воно почало набувати спеціального термінологічного значення та безпосередньо пов'язуватися із навчанням і розвитком особистості. Тому важливим, засадничим чинником розвитку особистості є зміст освіти. У ньому, спираючись на Енциклопедію освіти, мають бути відображені такі елементи: система знань про природу, суспільство, техніку тощо; система загальних інтелектуальних і практичних навичок і умінь; досвід творчої діяльності; досвід емоційно-ціннісного ставлення людини до довколишньої дійсності, використання системи цінностей суспільства» [див. примітку, с. 152-153.].

Змістом освіти за Енциклопедією освіти є «своєрідна модель реалізації вимог суспільства до підготовки людських поколінь до життя. У змісті освіти враховуються актуальні й перспективні потреби суспільства, а також освітні запити окремих особистостей» [див. примітку, с. 322].

Відповідно до Українського педагогічного словника «зміст освіти це – «система наукових знань про природу, суспільство, людське мислення, практичних вмінь і навичок та способів діяльності, досвіду творчої діяльності, світоглядних, моральних, естетичних ідей та відповідної поведінки, якими повинен оволодіти учень у процесі навчання ... Зміст освіти повинен будуватися на науковій основі...» [див. примітку, с. 137].

Отже, звернемося до поглядів Богданець-Білоskalенко Н. І., котра зазначає наступне: «Під змістом освіти розуміємо сукупність наукових знань, що подаються в певній системі і здобуваються (засвоюються) у процесі навчання й виховання та спрямовані на всебічний гармонійний розвиток творчої особистості. Методологічну основу змісту освіти становлять загальнолюдські й національні цінності» [див. примітку, с. 152-153].*

Наука, відповідно до Українського педагогічного словника, – це соціально-значуща сфера людської діяльності, функцією якої є вироблення й використання теоретично систематизованих об'єктивних знань про дійсність. Наука є складовою духовної культури суспільства поняття «наука» включає в себе як діяльність по здобуванню нового знання, так і результат цієї діяльності – суму набутих на даний момент наукових знань. Термін «наука» вживають також для позначення окремих галузей наукового знання. Наука характеризується доцільно орієнтованою творчою діяльністю по постановці, вибору й розв'язанню проблем духовного й практичного освоєння світу.

Як система знань наука охоплює не тільки фактичні дані про предмети навколишнього світу, людської думки й дії, не лише закони й принципи вивчення об'єктів, а й певні форми й способи усвідомлення їх, а в кінцевому підсумку – філософське тлумачення. Цим самим наука виступає як форма суспільної свідомості. Наука є спо-

---

* **Примітка.** При поясненні поняття «Освіта», «наука», «практика» були використані наступні видання:

-Тлумачний словник української мови: в 4-х т. / Т. 2 / [уклад. В.Яременко, О. Сліпущко]. – К.: АКОНІТ, 2001. – 539 с.

-Енциклопедія освіти / гол. Ред. В. Г. Кремень. – Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

-Богданець-Білоskalенко Н. І. Освітньо-культурна і педагогічна діяльність Якова Чепіги (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): моногр. / Н. І. Богданець-Білоskalенко. – К.: НВФ Славутич-Дельфін, 2014. – 272 с. С. 152-153.

-Семен Гончаренко Український педагогічний словник. – К.: «Либідь», 1997. – 376с.

-Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – 1728 с.

собом встановлення та усвідомлення об'єктивної істини. За Великим тлумачним словником української мови, наука визначається як «одна з форм суспільної свідомості, що дає об'єктивне відображення світу, а також це – система знань про закономірності розвитку природи і суспільства та способи впливу на навколишній світ». Також, вказано інше визначення науки як окремої галузі знань, або напряму у якій-небудь галузі знань, названої ім'ям його засновника. [див. попередню примітку, с. 741]

А, відповідно, **практика** у Великому тлумачному словнику української мови – це «набутий досвід, сукупність навичок, конкретних знань у певній галузі діяльності», також це «застосування і закріплення теоретичних знань учнів, студентів і т. ін. на виробництві», і звісно «діяльність або коло діяльності лікаря чи юриста» [див. попередню примітку, с. 1102].

Зауважимо, що термінологія дослідження, яка стосується викладацьких дисциплін, використовується в тому розумінні, в якому вона застосовувалась у досліджуваній період. Тому відповідно до словників православної термінології можна навести таке визначення «каноніки»:

Каноніка – наука, що вивчає норми давнього церковного права, змістом якої служить саме право давньої церкви. При введенні до числа предметів викладання в духовних академіях вона була названа «канонічним правом», пізніше ця назва була замінена на «церковне законодавство», а згодом – на «церковне право», яке поділяється на внутрішнє і зовнішнє: перше містить у собі поняття церковного права, а друге стосується відносин церкви і держави, також включає майнові питання. Церковне право належить до практичного богослов'я і також стосується теоретичного через те, що церковне право теж вивчає походження, розвиток, завдання, засоби та організацію церкви, але під іншим кутом, аніж догматика. Догматика з'ясовує внутрішню сторону церкви, а церковне право – зовнішню (устрій, ставлення до інших суспільних союзів, дисципліну). Церковне право містить не тільки норми, які визначають внутрішнє життя церкви, але охоплює і державні правила, що визначають її зовнішнє становище. У Росії ознайомлення з церковним правом у вищих духовних навчальних закладах розпочалося у другій половині XVIII ст., почавшись із вивчення церковних правил по Кормчій книзі [104].

Наведене визначення підтверджує й Православна богословська енциклопедія: каноніка – наука, яка викладає в систематичному ви-

гляді норми, що містяться в давніх церковних правилах, і дає керівництво для правильного і ґрунтовного їх розуміння. Інша назва «канонічне право», яка й була у цього вчення при першому введенні його до духовних академій. Головним змістом вказаної науки повинні бути правила давньої вселенської церкви. Історія викладання цієї дисципліни в духовних академіях показує, що спочатку вивчення її відпувалося в практичному, а згодом – у систематичному ознайомленні з правилами давньої церкви. Однак практичний характер скоро скерував вказану дисципліну до діючих постанов місцеворуської церковної та світської влади і поставив перед нею завдання звести ці місцеві постановлення до однієї системи разом із правилами давньої вселенської церкви. В такій побудові правила давньої вселенської церкви повинні займати місце фундаменту, а пізніші й діючі постанови – значення інших її частин. Та в такому сенсі означеної науки назвати її «канонічним правом» було б не точно, і тому застосовали термін – «церковне законодавство» (введено І. М. Скворцовим), а згодом запропонована назва «Церковне право» [35, с. 421].

Канонічне право православної церкви – сукупність церковно-правових норм, котрі містяться в правилах давньої вселенської церкви (правилах апостольських, вселенських, помісних соборів та св. Отців). Норми канонічного права встановлені церковною владою, саме це відрізняє його від державного законодавства. Поняття «канонічне право» вужче, ніж поняття «церковне право» [103, с. 420].

Церковне право – систематичний виклад усіх норм та законів, котримі регламентується церковне життя та відносини церкви з державою. Також це наука, що пояснює, досліджує, систематизує правові норми християнського суспільства. Церковне право можна визначити в суб'єктивному та об'єктивному розумінні. В суб'єктивному розумінні – це погоджена з природою та призначенням християнської релігії, заснована на законі та справедливості, визнана державою можливість і влада церкви мати самостійне управління та устрій, а також досягати своїх релігійних цілей через відповідні дії. В об'єктивному значенні – це частина суспільства в державі та поміж різних народів, організована відповідно до вчення вселенської церкви, для досягнення населенням релігійно-моральних християнських цілей, що міститься в сукупності правових норм та визнана законним і справедливим порядком людського

життя. Церковне ж право у сенсі галузі правознавства – це наука, що містить систематичний виклад правових норм церков, заснована Ісусом Христом для досягнення людством християнських релігійно-моральних цілей [58, с. 78–81].

Риторика – в початковому значенні, це наука про ораторське мистецтво, але згодом стала інколи застосовуватись у ширшому розумінні й охоплювати теорію прози. Започаткована європейська риторика в Греції, у школах софістів, головним завданням яких було практичне навчання красномовству, тому в їхній риторичній містилось багато правил, які належали до стилістики і граматики. Арістотель зазначав, що першим трактатом про риторику був трактат Коракса (учня Емпедокла, політичного оратора та адвоката), котрий, зокрема, висував твердження, що «красномовство є служницею переконання». Саме він перший спробував поділити риторичну промову на частини: вступ, пропозиція, виклад, докази або боротьба, падіння та завершення. Згадаймо також, що метод викладання Горгія Леонтійського складався з вивчення зразків та уривків із творів кращих ораторів для того, щоб уміти дати відповідь на найчастіші заперечення. Арістотель визначав риторику як спосіб знаходити всі можливі засоби переконання відповідно до кожного наданого предмета, адже риторика застосовується завжди: як в особистих життєвих ситуаціях людини, так і в справах державного значення. У грецьких філософів після Арістотеля існують два види риторики: аттичний, що піклувався про точність виразу, та азійський – завданням останнього було напрацювання особливого «високого» стилю, із застосуванням контрастів, порівнянь та метафор [37, с. 815–817].

На Заході в риторичній дотримуються правил Арістотеля, Цицерона та Квинтиліана. В Італії можна виділити доробок «стилістів» П'єтро Бембо та Бальдассаре Кастільйоне, а законодавчою риторикою займалась академія della Crusca, завданням останньої було збереження чистоти мови. З Італії риторичний напрям переходить до Франції та інших європейських країн. Так виникає новий класицизм у риторичній, виражений у праці «Роздуми про красномовство» Фенелона, за ідеями останнього промова має або доводити (простий стиль), або живописати (середній), або ж захоплювати (високий). Відповідно до Цицерона, ораторська промова має бути схожа до поетичної, але не повинна бути перенасичена штучними прикрасами. Так само розвивалась риторика і в Англії та Німеччині протягом XVIII ст. У Російській імперії допетровської епохи риторика засто-

совувалась у духовному красномовстві. Систематичне викладання риторики починається в південно-західних духовних школах від XVII ст. на основі латинських посібників. Певне значення мала «Риторика» Ломоносова, написана російською мовою, а також із застосуванням до російської мови західної теорії трьох стилів.

Кормча книга – традиційна назва збірників церковного права, яким керувалась руська церква у своїй діяльності. Загалом існувала численна кількість редакцій кормчої книги^{*}, але ми звертаємо увагу саме на ту, що в 1653 р. видана як перша Друкована кормча книга (Никонівська), котра видавалась кілька разів Св. Синодом до 1839 р. (до виходу «Книги правил», але остання не відмінила дію Кормчої книги). Друковане видання кормчої складається з двох частин: 1) джерела церковного права (Синописис Фотія, тобто скорочений текст церковних правил із тлумаченнями Арістіна) та 2) закони візантійських імператорів у справах церкви, прийняті в Російській імперії [115, с. 2313].

Піаристи, піари – отці благочестивих шкіл (*patres scholarum piarum*), католицький орден монахів, члени якого, окрім звичайних обігниць, приймають обіг безоплатного навчання юнацтва із бідних сімей. Орден піарів заснований у 1607 р. іспанським дворянином Іосифом Калазанським і в 1621 р. затверджений папою Григорієм XV. Іннокентій XII надав йому важливі привілеї жебракуючих орденів. Вони відкривали безкоштовні школи, гімназії, працювали в університетах та світських школах. Особливий розвиток діяльність піаристів набула в Австро-Угорщині та Польщі. До Польщі вони призвані були 1642 р. Владиславом IV, котрий заснував для них колегію у Варшаві. Колегії піаристів були згодом відкриті в багатьох містах Польщі, а також у Литві. У 1804 р. піаристи мали в колишніх польських областях 11 колегій зі 147 монахами і стільки ж у Царстві Польському. Після 1831 р. в перших залишилось 6 колегій, в Царстві – 9. Після захоплення частини Польщі Росією, від 1863 р., установи піаристів у межах Російської імперії були скасовані, а сам орден заборонений. До піаристів належали такі відомі постаті, як Станіслав Конарський і Матвій Догель, Песталоцці. На поч. XX ст. орден піарів нараховував близько 2000 членів в Італії, Іспанії та головним чином в Австро-Угорщині [172; 261].

---

^{*}**Примітка.** Детальніше про кормчі можна ознайомитись у дослідженні Г. А. Розенкамфа «Огял кормчої книги в історичному вигляді» (Обозрение кормчей книги в историческом виде. – СПб. : Типогр. Императорской Академии наук, 1839. – 756 с.).

Висновки до розділу 1

Комплексне історико-правове вивчення юридичної освіти, науки та практики в КМА та КДА у вітчизняній науці досі не здійснювалося. Більшість існуючих досліджень присвячені загальній історії Академії, історії зародження та становлення вищої освіти на території України, а окремого дослідження розвитку саме юридичної науки та освіти в КМА–КДА, а також аналізу застосування на практиці знань, здобутих в Академії, до сьогодні не було.

Історіографічний огляд публікацій, які належать до предмета дослідження, можна поділити за хронологією: 1) дореволюційні праці, що містять описи та характеристики освіти й науки в Академії, з властивим для свого часу накопиченням фактичних даних; 2) праці радянської доби, що мають філософський напрям дослідження, зокрема стосуються характеристики окремих постатей КМА–КДА, а також деякі історичні розвідки; 3) праці сучасних дослідників, до яких відносимо роботи авторів, починаючи зі здобуттям Україною незалежності, але і в цій групі праці мають лише історичний або філософський характер. Через відсутність досліджень юридичного характеру в сфері діяльності КМА–КДА та для поглибленого аналізу ролі й змісту юридичної науки й освіти у закладі, для вивчення практичної діяльності вихованців та професорів КМА–КДА, а отже для осягнення предмета нашого дослідження, необхідним є використання значного комплексу опублікованих і неопублікованих першоджерел. Пріоритетне місце в дослідженні надавалося власним архівним знахідкам авторки. До джерельної бази також увійшли видання спадщини професорів Академії, збірки документів, які були видані спеціально створеними комісіями або упорядковані індивідуальними авторами, та наукові періодичні видання досліджуваного періоду. Деякі з них уперше за останні роки авторкою вводяться до наукового обігу, натомість інші в контексті дослідження можуть бути осмислені в новий спосіб. Загалом джерельна база видається цілком достатньою для здійснення дослідження, а поняттєво-термінологічний апарат складають наукознавчі, освітні, юридичні та церковні поняття.

РОЗДІЛ 2.

ЗМІСТ І ЗНАЧЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ СКЛАДОВОЇ НАУКОВО-ОСВІТНЬОЇ ДІЯЛЬНОСТІ КИЄВО- МОГИЛЯНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ

2.1 Юридичні знання в освітніх програмах, розвиток канонічного права і судової риторики

Києво-Могилянська академія почала своє існування та просвітницьку діяльність як братська школа. Необхідність заснування православних братських шкіл була головним чином викликана послідовним поширенням на теренах України католицизму. Тодішні православні навчальні заклади не були конкурентоспроможні та значно поступалися за ступенем викладання багатьох наук католицьким школам, що існували та створювались на території України. Тож важливим елементом збереження віри для православного духовництва було заснування православних освітніх закладів з належним рівнем викладання. Адже лише освічена людина здатна аргументовано відстоювати свої переконання, виборювати відповідне місце в житті та захищати свою віру.

Важливим елементом для піднесення київської школи стало запровадження в навчальному процесі латинської мови як однієї з основних дисциплін. Це було на часі через значну перевагу грецької мови та не приділення належної уваги латинській, значна кількість шкіл не могла досягти високого рівня викладання та підготовки достойних кадрів, тому що частина матеріалу з різноманітних галузей знань друкувалася тоді латиною, а незнання латинської мови значно обмежувало можливості тих, хто прагнув навчатись. Як зазначав В. І. Аскоченський (посилаючись на Сільвестра Косова): «Найголовніша необхідність у латинських школах та, щоб бідну нашу Русь не називали дурною Руссю. А то поїде бідолаха Русин на трибунал, сейм або сеймик у повітовий міський суд або в земський, дивишся – bez łaciny płacy wini (без латини без вини винен): ні судді, ні стряпчого, ні розуму, ні посла; дивиться тільки то на одного, то на іншого, витріщивши очі як ворона*» [30, с. 129].

---

* **Примітка.** Тут і далі цитати перекладені з добувачкою на українську мову.

Зауважимо, що корінням Українська православна церква сягає Візантійської традиції, тому нас цікавить питання: який був стан освіти до заснування братств, до створення КМА саме на православному південному сході, у Візантії. Адже існував зв'язок останньої з Україною, а освітні процеси у Константинополі могли мати певний вплив і на українські землі та населення. Так, зазначимо, що вже із середини XI ст. в Константинополі було створено вище юридичне училище, про що йдеться у новелі імператора Костянтина IX Мономаха. Історик Візантії О. П. Каждан припускає, що ця установа була створена близько 1046–1047 р. та існувала як державний заклад, очолюваний номофілаком («сторож закону»). Випускники отримували свідоцтво про достатню юридичну підготовку, а також про наявність голосу (для суддів) та каліграфічного почерку (для нотаріусів). Відомостей щодо організації навчання в означеному закладі обмаль, немає також даних про те, до якого часу він існував, але наявність такого училища свідчить про спроби надання юридичних знань і відповідних практичних навичок для подальшої юридичної діяльності [102, с. 168–170].

Окрім інших візантійських освітніх закладів діяла й Вища патріарша школа (Патріарша колегія дидаскалів), яка була створена в XII ст. відповідно до реформи освіти Олексія I. У цій школі вивчали псалми, Євангеліє, послання апостола Павла та риторику. З другої чверті XII ст. викладалась філософія, математика та медицина [102, с. 173]. Отже, у Візантії питанням освіти приділялася певна увага, а це могло позначитися і на культурно-освітньому рівні українського населення. Проте поступово історичні, політичні та суспільні процеси створили умови до занепаду рівня тієї освіти, що мала місце в візантійській державі.

Тут зауважимо, що система навчання та викладання наук в КМА все ж тяжіла до європейської традиції. Це робилося для того, щоб конкурувати із зарубіжними католицькими навчальними закладами. Адже значна кількість української молоді, як зазначає З. І. Хижняк, від XIV ст. вже навчалась у західноєвропейських католицьких університетах: Лейпцига, Кенігсберга, Болонському, Падуанському, Оксфордському, Кембриджському, Сорбонні, Римському, Празькому, Краківському, Віденському та інших вищих навчальних закладах [223, с. 9]. Ми не маємо на меті описувати всі тодішні католицькі академічні установи, але наведемо кілька фактів щодо Краківської академії, котра була заснована 1364 р. за зразком паризької академії

Казимиром Великим, а за своїм устроєм збігалася з Оксфордським та Кембриджським університетами. Краківська академія мала три факультети: філософський, богословський (виник згодом) та юридичний. Кожний факультет мав свою колегію. Найвища колегія складалась із професорів філософських, фізико-математичних та богословських наук. Юридична колегія включала професорів та докторів права. Спочатку академія характеризувалась віротерпимістю та приймала до себе представників усіх віросповідань, але наприкінці правління Сигізмунда III, як вказує В. І. Аскоченський, перейшла у відкрити боротьбу проти некатолицьких віросповідань, застосовуючи всі можливі для цього засоби (викладання наук, видання творів, тощо) [30, с. 51–53].

Повернемося до часу нашого дослідження, зокрема щоб оцінити вплив КМА на загальне піднесення освіченості серед духівництва. Задля цього наведемо короткий огляд інтелектуального та релігійно-морального стану останнього наприкінці XVI і поч. XVII ст. і таким чином порівняємо, яке воно було до заснування КМА та яке – після. Рівень освіченості духівництва в південно-західній Русі (у XVI – поч. XVII ст.) був доволі низький. Головна причина цього явища, як зазначав вихованець КДА Михайло Гребинський, полягала у відсутності відповідних навчальних закладів, а через те, священиками тоді ставали особи, переважно не зовсім підготовлені до цього сану. Вся їхня освіта полягала в тому, щоб уміти читати та в поодиноких випадках ще й писати. Навіть серед ієрархів південно-західної церкви до середини XVII ст. людей з освітою було порівняно небагато, та й ті здобули її в західнокатолицьких колегіях, а не в себе на батьківщині [84, с. 121].

Характеризуючи передумови створення на території України вищого навчального закладу, який, між іншим, міг би забезпечувати молодь юридичними знаннями, слід звернути увагу на такі факти. У XVI ст. православна церква на території Речі Посполитої була не узгодженою структурою з багатьма внутрішніми проблемами. Так, наприклад, український історик права М. П. Василенко, описуючи стан внутрішньої організації православної церкви в Литві та Україні в XV–XVI ст., зокрема, вказував на процес обрання єпископів, та те, що єпископські кафедри роздавались на власний розсуд королем і великим князем, інколи за життя діючих єпископів надавалась вичікувальна грамота з правом зайняти єпископську кафедру тоді, коли

вона звільниться (номіната), звісно такий порядок обіймання посад не був на користь та породжував численні зловживання [40, с. 31].

Не оминули зловживання й церковне майно, зокрема через право подавання або патронатство, згідно з яким патрони були опікунами церковного майна та установ. Утім «особи, що мали право патронатства, часто самовільно, без відома архієрея виганяли священників, не заміщали приходів, змушували священників виконувати свої обов'язки без благословення архієреїв, заволодівали церковним майном та використовували його... Такі зловживання мали призвести до занепаду церковного життя. Якщо церковні посади... робилися предметом ошукання і підкупів, на церковних місцях з'являлися іноді особи в справах віри абсолютно неосвічені, що не вміли добре відрізнити православ'я від інших віросповідань» [40, с. 33]. Суперечності через посади могли призводити до війн, це траплялось тоді, коли декільком особам була надана грамота обіймати одну й ту ж посаду і вони не дійшли згоди між собою.

Дослідник російської літератури та історії П. П. Пекарський вказував: «Якщо російський священник умів до речі прочитати одну главу із Біблії або уривок із проповіді, то вважався вже за вчену людину, а який вмів читати і писати, від того не вимагали подальшого навчання», – і пояснював причини такого інтелектуального стану духовництва відсутністю православних освітніх закладів високого рівня [165, с. 135].

Невдоволення якістю освіти духовенства на північному сході Російської імперії знаходимо у праці «Книга про бідність і багатство» селянина І. Т. Посошкова. У передмові до видання означеної книги в 1842 р. М. П. Погодін про І. Т. Посошкова писав так: «Що стосується вченої частини його творів, пропоную подати голос професорам політичної економії та юриспруденції. Нехай вони при неупередженому розгляді назначать йому належне місце в Історії своїх наук і воздадут належну шану» [181, с. XIX]. Відповідно до своїх переконань та поглядів на тогочасне духовництво І. Т. Посошков писав: «Від пресвігерської недбалості вже багато нашого російського народу в шкідливі ересі ухилилося; більша частина склонилася в згубний шлях, у давньому же благочесті вже мала частина залишається, бо в великому Новгороді ледь і сота частина визначається стародавнього благочестя триматися» [181, с. 9]. Та зазначав: «А якщо грамотиці і всякій розважливості навчаються і книг Божественного пи-

сання начитаються, то не те що розкольнику, але й Лютеру та Римлянину зможуть дати відсіч і рот їм закрити» [181, с. 13].

Тому необхідність церковних реформ була очевидною, про що однаково заявляли як шляхта, так і міщани. Наприклад, князь Костянтин Острожський, зазначав: «...єпископи не дивляться за своїми пастирями, пастирі не проповідують слово Боже. Немає у нас вчителів, проповідників Слова Божого, немає наук; від того настало в церкві виснаження слави Божої; почалися відступлення від віри і закону, відтак для простого народу все одно що б не говорили йому» [84, с. 121–122], та слушно вважав одним із чинників підняття православ'я з існуючого занепаду – заснування шкіл та поширення освіти на території України [40, с. 35].

Означені передумови були поштовхом до створення при церквах братств як релігійних і культурних організацій [40, с. 35]. Так, у 1576 р. в місті Острог була заснована Острозька школа (академія) князем Василем-Костянтином Острожським.^{*} Як зазначає З. І. Хижняк, сучасники йменували останню Тримовним ліцеєм та Греко-слов'янською академією. Першим ректором в ній був письменник Герасим Смотрицький (30ті. рр. XVI – бл. 1594), а навчальний процес складали «Сім вільних наук» [223, с. 16–17].

Також, у 80-х р. XVI ст. виникло Успенське ставропігійське братство у Львові, статут якого було затверджено 1586 р. антіохійським патріархом Іоакимом IV Дау. У 1584 р. за зразком Львівського було засноване братство у Вільні [40, с. 36]. Спираючись на дослідження історика, професора Я. Д. Ісаєвича, зазначимо, що в XVI–поч. XVII ст. подібні братства існували в містах Холмщини, Підляшшя та Галичини, вони створювались відповідно в 1589 р. – у Рогатині і Красноставі, 1591 р. – Бресті й Городку, 1592 р. – у Комарні, 1594 р. – у Більську та Любліні, близько 1617 р. – в Луцьку (Чеснохрестське братство) та ін. [99].

Відтак освітній та інтелектуальний стан духовництва на території України та Російської імперії в XVI і на поч. XVII ст. мав значні недоліки, через що нікому було вчити населення та захищати православну віру від єретиків та іновірців. Але якщо звернути увагу на духовенство, і особливо на архіпастирів XVIII ст. (в Україні раніше – з

---

^{*} **Примітка.** Значний доробок у вивченні діяльності Острозької школи (академії) належить сучасному досліднику, доктору філософських наук, професору Кралоку Петру Михайловичу.

пол. XVII ст.), то всі ці люди вже є чудово освіченими і, за небагатьма винятками, вони – вихованці давньої КМА [84, с. 126–127].

Історія КМА починається 15 жовтня 1615 р., коли заможна київська міщанка Галшка Гулевичівна внесла дарчу до київських магістратських книг, відаючи своє майно та землю на користь Київського Богоявленського братства [30, с. 72; 95; 136, с. 197; 223, с. 22–24]. Через п'ять років (9 травня 1620 р.) була надана «Грамота від ієрусалимського патріарха Феофана, яка дає право ставропігії Київському та Могильовському братствам з їх установами» [94, с. 1–2].

Як влучно зазначає П. П. Пекарський: «У Малоросії, із заснуванням Київської академії, було більше підготовки до сприйняття європейської цивілізації, аніж у решті Росії, і там уже зникла та недовіра до наук, яка із різних, чисто особистих поглядів, підтримувалась у Москві до Петра. Царю, який бажав будь-що бачити в Росії і школи, і вчених, мати й переклади відомих творів і первинні посібники, потрібні були помічники, а ними могли бути... тільки ті з руських, котрі чому-небудь учились і що-небудь знали... [тому] кияни виявились дуже потрібними, та на поч. XVIII ст. вони стають у сфері народного просвітництва в Росії головними діячами: всі найважливіші переклади з древніх мов, всі чудові трактати про догмати віри, всі проповіді, більша частина віршованих творів... усе це писалось ученими-малоросами або під їхнім безпосереднім наглядом. Крім того, при посиленні друкарської діяльності в Москві та Петербурзі передруковано немало таких творів, котрі раніше ходили по руках у рукописах і мали на собі безсумнівні сліди малоросійського походження» [165, с. 4–5]. Тож КМА швидко завоювала місце визнаного просвітницького центру Східної Європи.

Зауважимо, що на той час освіта поширювалась у всіх напрямках знань, тобто не було окремих факультетів у сучасному їх розумінні. Освічена людина мала орієнтуватися в різних наукових сферах, тож Академія мала загальноосвітній характер, що повністю відповідало викликам часу. Саме тому в КМА окремого юридичного факультету не було, але здобути вищу юридичну освіту на території України та Російської імперії інакше як в КМА не можна було ніде. Юридичні дисципліни вплігалися в загальний процес навчання студентів, вони викладались разом із іншими науками, так кожна наука доповнювала собою іншу. Здобути знання, поступово нашаровуючись, складали комплексну і ґрунтовну освітню базу, через те, щоб мати юридичну підготовку, потрібно було на рівні з усіма вихованцями Академії ви-

вчати всі дисципліни загалом, не можна було обрати і виокремити лише якусь конкретну частину курсу. Тому ми досліджуємо різні з першого погляду не юридичні науки, але саме в них знаходимо та вирізняємо юридичну компоненту, завдяки якій студенти здобували юридичну підготовку.

Отож у навчальному процесі КМА можна виокремити такі основні періоди: греко-слов'янський, який впливав на зміст викладання наук у 1615–1631 р., польсько-латинський, який почався після 1631 р. та тривав до 1701 р., та третій період, що визначав остаточне вигнання схоластики з наукового процесу 1701–1817 р.

Відомості про навчально-виховну складову Київської братської школи за перший період її існування (1615–1631 р.), про що справедливо зазначає Михайло Гребинський, украй мізерні, тому зіставити на підставі їх повну картину шкільного викладання у цьому закладі немає достатньої можливості. Історики Академії для того, щоб заповнити цю прогалину і подати більш-менш точно постановку навчально-виховної справи в Київській братській школі за означений період, зазвичай звертаються до програм наук інших братських шкіл, що дійшли до нас та у досліджуваній період мали між собою багато спільного, так само як і багато спільного мали між собою й самі братські статuti [84, с. 37]. «Маючи на увазі програми наук інших тогочасних братських шкіл, загалом навчально-виховну частину Київської братської школи за перший період її існування можна визначити так: Київська школа, за свідченнями її вихованця Ігнатія Ієвлевича (1619–1667), поділялася на чотири відділення: руська школа, інфима, граматика, синтаксими... Через те, що в братські школи часто приймалися діти, зовсім не підготовлені, навчання зазвичай починалося з азбуки, а букварі були схожі на невеликі дитячі енциклопедії. При виданні останніх братства мали на меті не лише навчити дітей читати, а й повідомити їм необхідні релігійні істини. Такий характер мали букварі, видані православним віленським братством 1596 р., які використовувались у всіх братських школах. Після абетки вивчали часослови і псалтир (у зв'язку з навчанням церковним службам і співу), тільки згодом вихованці бралися до вивчення наук. У братській школі викладання розвивалося від простих і більш зрозумілих предметів до вивчення повного кола, так званих семи вільних мистецтв, до яких належали: граматика, риторика, діалектика, арифметика, музика, геометрія, астрономія» [84, с. 39].

У Київській школі вихованці вивчали чотири мови: слов'янську, грецьку, латинську та польську. Про те, що саме ці мови викладалися, значиться у згаданій вище грамоті ієрусалимського патріарха Феофана, наданій братству 1620 р., в якій патріарх зазначає про Київську школу, як про «школу наук елліно-слов'янського та латино-польського письма» [94, с. 1]. Підкреслимо, що перше місце належало слов'янській мові, друге – грецькій, а от латина не мала ще вагомого значення в період Київської братської школи (або греко-слов'янський) [84, с. 121–122]. Останнє місце за рівнем вивчення займала польська. Тоді у південно-західній Русі польською виходили майже всі твори релігійно-полемічного змісту, до того ж ця мова панувала в литовсько-руських областях. За допомогою викладання зазначених мов Київська братська школа надавала своїм вихованцям можливість ознайомитися з усіма галузями тодішньої науки. Щодо інших предметів, то про їх обсяг і методи викладання судити доволі важко. З Луцького статуту видно, що в тамтешній школі вивчали риторику та діалектику за керівництвом, перекладеними церковно-слов'янською мовою. Можна припустити, що риторика викладалась і в давній Київській братській школі. Підставою для такого судження служать три риторичні твори ректора Київської школи Касіяна Саковича (вірші про смерть гетьмана Сагайдачного і дві панегіричні промови для виголошення їх при похованні знатної людини), ці твори могли бути зразками та керівництвом для учнів Київської школи [228, с. 41].

Для філософії окремого класу в Київській братській школі ще не було. Загалом викладання філософії в давніх братських школах перебувало не на високому рівні та обмежувалось вивченням певної вибірки уривків творів, перекладених церковнослов'янською мовою. Так само математика та історія викладались дуже побіжно. Зазначені науки були лише підготовчими до вивчення наук богословських. Хоча й наукової богословської системи в школах першого періоду ще не було, але коло богословських наук було досить широке. Це пояснювалось головним завданням братств – підтримкою православ'я. Також вчителі братських шкіл обов'язково мали проповідувати слово Боже в храмі, тому припускаємо, що і в Київській школі вивчались як теоретичні, так і практичні основи церковного проповідництва. Таким є огляд викладання в КМА у перший період її існування (1615–1631 р.) [84, с. 45–47].

Про викладачів Київської братської школи можна сказати небагато, зокрема у біографічній записці Ігнатія Ієвлевича згадується про: уставника Феодора, який викладав в руській школі; Якова Мемлевича, вчителя інфіми; Савви Андрійовича, вчителя граматики. Також маємо відомості про Василя Березицького, вчителя синтаксими, сина київського протопопа, який став видатним юристом при коронному трибуналі [201, с. 78]. Братство піклувалося про належну підготовку наставників, тому деякі з них довершували свою освіту в кращих західноєвропейських навчальних закладах. У Київській школі (1615–1631 р.) усі ректори мали найкращу освіту, зокрема, Іов Борецький (1615–1619) слухав лекції в закордонних колегіях та досконало знав стародавню мову. Мелетій Смотрицький (1619–1620) був блискуче освіченою людиною, з чудовою ерудицією, мав неабиякі ораторські здібності [142, с. 499; 228, с. 36]. Касіян (Калліст) Саквич (1620–1624) та Фома (Хома) Євлевич (1628–1631 (1632) навчались у Замоїській і Краківській академіях [228, с. 45]. Сильвестр Соболев (1626–1628) займався видавничою діяльністю в Києво-Печерській лаврі, а в 1627 р. заснував власну друкарню [228, с. 44]. Отже, Київська братська школа в перший період свого існування принесла значну користь українським землям, адже виховала чимало глибоко переконаних і відданих своїй батьківщині людей [84, с. 50–51].

Та незважаючи на вагомий внесок у навчальний процес на територіях східної Європи, Київська школа греко-слов'янського періоду ще не могла виховувати для православного світу таких учнів, які були б освічені у всіх галузях тодішніх західноєвропейських наук. Причина полягала в тому, що науки, запроваджені в братській школі, вивчались не в повному обсязі, а уривками. Вони ще не були систематизовані, а необхідна для навчального процесу латинська мова тоді викладалася не на достатньому рівні. Наукова постановка всіх предметів та надання першочергового значення латинській мові в Київській школі належить митрополиту Петру Могили. Саме за часів П. Могили Київська школа розпочинає другий період свого існування, який характеризується пануванням схоластичного методу у викладанні всіх наук та переважанню латинської мови.

Оскільки в третьому періоді існування КМА з 1701–1819 р. (26 вересня 1701 р. царською грамотою надано статус Академії), система викладання збереглась майже такою ж, як і в другому періоді, і в науковому, і у виховному плані, тому розглядатимемо разом оби-

два періоди існування КМА (після 1631–1701 р. та 1701–1819 р.), зазначаючи їхні особливості [84, с. 52]. Головним, за міркуваннями П. Могили, для освічення українських та російських земель було створення таких колегій, які не поступалися б польським та західноєвропейським аналогічним навчальним закладам, але руські школи були б строго православного спрямування. Тому після обрання П. Могили архімандритом, він розіслав до різних країн на навчання майбутніх викладачів Академії, серед яких, зокрема, були: Інокентій Гівель, Сильвестр Косов, Тарасій Левонич-Земка, Ісайя Трофимович-Козловський, Софроній Почапський, Ігнатій Оксенович-Старушич та інші [50, с. 425].

Восени 1631 р. було створено школу на території Києво-Печерської лаври, де працювали професори, які навчалися у латинських академіях Польщі, Литви, Відня, яких ще задовго до відкриття цієї школи П. Могила своїм коштом відправляв навчатись за кордон. Викладання у Лаврській школі велось латинською та польською мовами, та й створена вона була за зразком вищих польських шкіл – колегій [100, с. 260–261]. Трохи згодом Лаврська та Київська школи були об'єднані в одну. Тому того ж 1631 р. П. Могила вступив до Київського братства, підписав з ним «Акт», відповідно до якого він став старшим братом, опікуном та фундатором об'єднаних шкіл [50, с. 430; 227, с. 372]. Діяти об'єднані школи почали з 1 вересня 1632 р. під назвою Київського братського (згодом – Києво-Могилянського) колегіуму [223, с. 50].

Отже, Київська братська школа була перетворена П. Могилою на зразок західноєвропейських колегій, тому науки і шкільна дисципліна в Київській колегії, а згодом Академії, були введені такі самі, як і в зазначених навчальних закладах. 14 березня 1633 р. П. Могила отримав від короля Владислава IV грамоту, відповідно до якої колегіуму надавалось право називатись Академією, але великий коронний канцлер єпископ хелмський Ян Задзик і підканцлер коронний Томаш Замоїський не поставили у грамоті своєї печатки, через що вона не набула юридичної сили. 16 вересня 1658 р. у Гадяцькій угоді, укладеній між Річчю Посполитою та гетьманом України Іваном Виговським, знову повернулися до ідеї П. Могили щодо надання колегії титулу Академії [136, с. 204]. У цій угоді, зокрема, зазначалося: «Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією, однак, кондицією,

аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютеранських професорів, учителів та студентів ...» [45]. Гадяцька угода не була, утім, ратифікована сеймом. Наприкінці XVII ст. Києво-Могилянська колегія разом з Києвом перейшла під владу і покровительство російських царів. Остаточна назва та права Академії як вищого богословського навчального закладу були санкціоновані грамотою імператора Петра I (26 вересня 1701 р.) [154, с. 4–5 (доповнення)].

Розглянемо текст цієї царської грамоти. Зауважимо, що в той час Київський митрополит Варлаам Ясинський звернувся з листом до Рязанського митрополита Стефана Яворського: «Сердечно прошу... благоволити, Святосте Ваша, бути найближчим ходатаєм до пресвітлого престолу царського... та вмов благочестившого государя, царя, наймилостивішого монарха в подаянні повному однієї грамоти і міцності... щоб не мали віднині міщани київські і пан генерал-губернатор верхнього міста Києва над студентами влади й волі, але якщо студенти провинились, щоб шукали управи в належному суді і праві шкіл братських київських, у ректора і префекта». Стефан Яворський виконав прохання Київського митрополита щодо клопотання перед государем у даній справі, і головним чином завдяки йому була надана Київській академії згадана вище жалувана государева грамота.

С. Т. Голубев зазначав: «...останнім часом деякі дослідники... кажуть, що грамота 1701 р. підтверджує тільки те, що вже дано було колегії попередньою грамотою государів 1694 р., і в грамоті 1701 р. Колегія не називається Академією: цю назву дають їй самі професори і студенти у своїй чолобитній, наведеній у грамоті.. У царській грамоті 1694 р., яка підтверджує і дарує різні права Києво-Могилянській колегії, в недостатньо певних виразах говориться про надання їй самоврядування та суду. Правда, останнє ніби само собою мається на увазі, впливає із загального характеру дарованих колегії прав. Але це вже тлумачення грамоти, з яким можна було й не погоджуватися, і з чим справді не погоджувалася не тільки «мирська влада» міста Києва, а й сам московський уряд, котрий знайшов можливим видати київським міщанам жалувану грамоту, яка надавала їм право залучати студентів колегії до світського суду. Тому на грамоту, дану Києво-Могилянській колегії від 26 вересня 1701 р., слід дивитися справді, як на грамоту, за висловом митрополита Ясинського «повномощну», тобто таку, яка розширює права колегії

наданням їй власного суду над студентами, – припустимо, що можна дивитися на неї як на тлумачення попередньої грамоти 1694 р., але саме з точки зору і з розумінням та бажанням колегіатів» [54, с. 314–316].

Система навчання в КМА в другому періоді від 1633 р. складалась із 8 класів: фари (вона ж аналогія), інфими, граматики, синтаксими – нижчі класи; поезії (пітиги), риторики – середні; філософії і богослов'я – вищі [84, с. 53; 96, с. 43; 170, с. 600; 201, с. 112]. Ми не маємо на меті детально розглядати науки кожного класу КМА, адже нас цікавить один із вищих класів – клас богослов'я, в якому й викладались юридичні науки, тому стосовно інших класів наведемо лише їх стислу характеристику.

У першому класі (фарі) вчили читати й писати не тільки на церковнослов'янській мові, а й грецькою та латинною. Це був підготовчий клас, який згодом отримав назву аналогії [84, с. 53]. З плином часу заняття в класах розширювалися. Так, у 1798 р. з огляду на синодальний указ, за яким чотири класи скоротилися до трьох, клас аналогії отримав назву нижчого граматичного класу. У другому класі – інфимі продовжували вивчати науки, розпочаті у фарі, але особливу увагу приділяли опануванню латинської мови. З другої пол. XVIII ст. цей клас став називатись уже середнім граматичним класом. У третьому класі – граматиці науки зазвичай повторювалися, але з додаванням нових відомостей, а от головною дисципліною залишалась латина, саме в цьому класі учня зобов'язували постійно розмовляти латинською мовою, особливо в школі. У четвертому класі – синтаксими, закінчувалися науки, розпочаті в перших трьох класах. Особливу увагу звертали на вивчення красномовного синтаксису (*syntaxis figurata ornamenta*), відповідно до якого учні мали говорити й виконувати завдання латинською не лише граматично правильно, а й красномовно. Керівництвом до вивчення латинської була граMATика португальського ієзуїта Еммануїля Альвара «*De Institutione grammatical libri tres*» [59, с. 24], якою керувались в усіх тодішніх західних школах. Від 1763 р. стали використовувати «*Grammatica scholarum piarum ad usum juventatis*» Самуїла Масловського [84, с. 54–55].

Після навчання в перших чотирьох класах вихованці переходили в середні класи, яких було два: поезія і риторика. При ректорі Георгію Кониському в поетичному класі повторювали з граматики красномовний синтаксис, перекладали листи Цицерона і проходили нау-

ку про періоди з граматичним розбором [84, с. 58]. У класі риторики учні знайомилися з діалектикою, що вважалося підготовкою для слухання дисциплін у філософському класі. Наука красномовства, як латинського, так і руського, не була закінченою в риторичному класі, вона довершувалася в класі «вищого латинського та російського красномовства», відкритому спеціально для цього в Академії наприкінці XVIII ст., цей клас зобов'язані були відвідувати студенти філософії та богослов'я в певні години. У риторичному класі надавалися необхідні юридичні знання для ведення та участі в судових справах, що було зумовлено викликами часу.

Далі учні переходили у філософський клас. Науки, читані в перших шести класах, були підготовчими до вивчення наук філософських і особливо богословських. Через важливість останніх двох класів їх слухачі називалися не учнями, а студентами та займалися самоврядуванням: уроки їм не задавалися для вивчення напам'ять, і викладачі читали їм лекції як людям дорослим. Саме ці два вищі класи і складали Академію, в них КМА надавала ті необхідні істини та знання, з якими вихованці успішно могли виконувати свою місію – відбивати нападки іновірних ворогів і служити для поширення освіченості на території України, займатись юридичною діяльністю. У філософському класі всі керівництва по філософії до половини XVIII ст. були складені за Арістотелем [84, с. 64–65]. У підручниках із філософії зазвичай ця наука ділилася на три частини: філософію розумову, або логіку; філософію природну, або фізику; філософію божественну, або метафізику [84, с. 66].

У 1752 р. курс по Арістотелю поступився місцем іншому філософському курсу за Ф. Х. Баумейстром, система якого була введена в XVIII ст. в усіх європейських навчальних закладах. Хоча система Баумейстера не була зовсім вільною від схоластики, але в ній уже було місце для «живої» думки. Крім філософських, у цьому класі студенти вивчали й інші науки, зокрема змішану математику, до складу якої входили: цивільна і військова архітектура, механіка, гідростатика, геометрія, гідравліка, оптика, катоптрика, діоптрика і перспектива, тригонометрія сферична, начала астрономії, математична географія, гідрографія, математична астрологія. Якщо до перелічених вище наук додати медицину й економіку, то це буде повне коло наук філософського класу в давній КМА [84, с. 67–69].

Останнім класом в КМА був богословський, в якому слід було вчитися не менше чотирьох років. По завершенні цього класу сту-

дент здобував повну академічну освіту. Керівництвом до вивчення богослов'я у вищих класах, за прикладом західноєвропейських шкіл, було богослов'я Фоми Аквінського, але професори у своїх лекціях користувалися тільки формою його системи, вкладаючи в неї свій православний зміст.

За часів Феофана Прокоповича вплив схоластики на богослов'я став поступово слабшати, адже схоластична система, за його словами, займала учнів порожніми суперечками і поселяла в них помилкову впевненість в отриманні істинного знання. Цей новий напрямок, наданий Феофаном богослов'ю, утвердився остаточно в КМА у другій пол. XVIII ст. Саме в 1759 р. була введена система богослов'я Ф. Прокоповича, яка вже відходила від схоластичного методу. У повному вигляді видав її Самуїл Миславський, а в скороченому – Іриней Фальковський. До кінця XVIII ст. керівництвом з богослов'я стало «Православне вчення або скорочене Християнське богослов'я» (1765 р.) митрополита Московського та Коломенського Платона (Левшина) (1737–1812 рр.). Система ця сприяла остаточно-му викориненню схоластики з православної богословської науки і вже читалася церковнослов'янською мовою [84, с. 70–71].

У богословському класі викладалися такі науки: догматико-полемічне богослов'я, моральне богослов'я, церковна всезагальна історія, священна герменевтика, пасхалія, єврейська мова. До цього додавалось вивчення церковного статуту, який зазвичай викладався під кінець курсу. Канонічне право вивчалось по кормчій книзі*, а пастирське богослов'я – по книзі «Про посади приходських пресвітерів» [84, с. 72].

Також зазначимо, що Духовним регламентом 1721 р., написаним Ф. Прокоповичем, засновувались академії нового типу, в яких визначалось викладання: 1) граматики разом із географією та історією, 2) арифметики та геометрії, 3) логіки або діалектики, 4) риторики разом або нарізно із поетичним ученням, 5) фізики разом із короткою метафізикою, 6) політики короткої С. Пуфендорфовой «аще она

---

* **Примітка.** У 1653 р. була видана Друкована кормча книга (Никонівська), яка й стала використовуватись у широкому вжитку, тому у всіх джерелах того часу перестали уточнювати назву кормчої, вказувалось лише «кормча книга», що вже передбачало саме Друковану кормчу. Також зауважимо, що в 1787 р. була видана Катерининська кормча книга, але викладання канонічного права в КМА почалось раніше означеного року, тому ми можемо стверджувати, що курс канонічного права в Академії вівся саме за Друкованою кормчою книгою до 1787 р., а вже після видачі Катерининської кормчої, скоріш за все, й у викладанні означеної науки стали застосовувати останню.

потребна судиться бытъ» [195, с. 167], яку можна було додавати до вивчення діалектики, та 7) богослов'я. Перші шість повинні були викладатись по року, а богослов'я – два. Також студенти мали вивчати давньогрецьку та давньоєврейську мови [170, с. 600–601]. За розпорядженням Петра I, в цей час починають з'являтися переклади на російську мову книг С. Пуфендорфа, зокрема, в 1726 р. Г. Бужинським була перекладена праця мислителя «Про обов'язки людини і громадянина за природним законом» («О должностях человека и гражданина по закону естественному») [108, с. 91].

Маємо також згадку, що у другій чверті XVIII ст. інколи викладалось «церковне законодавство», але ким і за якими підручниками – невідомо [170, с. 602]. Також знаходимо у Ф. І. Тігова твердження, що в Академії за Уставом 1798 р. в богословському класі вивчалась кормча книга [201, с. 269].

Вагомий внесок в академічну справу, зокрема в юридичну науку, зробив **Рафаїл Заборовський** (1676–1747). У 1738 р. митрополит Рафаїл відкрив кафедри для трьох мов: німецької, яку раніше не викладали в КМА, єврейської, для якої хоча й була відкрита кафедра, але не було необхідних викладачів, і грецької, викладання якої обмежувалось граматичним розбором. Для викладання цих мов Рафаїл запросив Симеона Годорського, останній прибув до Києва з-за кордону в 1738 р. [153, с. 461–462]. Крім того, Рафаїл розширив коло наук, які викладались в КМА, зокрема ввів викладання церковної історії, математики та каноніки [64, с. 36; 153, с. 461]. Саме «каноніка» й була першою дисципліною, з якої почалось викладання канонічного, а згодом церковного права в духовних навчальних закладах, тобто Рафаїла Заборовського можна вважати першим, хто ввів до навчального курсу КМА юридичну освіту [66, с. 595–596].

Отже, вже до кінця XVIII ст. академічна наука була звільнена від схоластики, а за рівнем викладання Київська академія не поступалася вищим європейським навчальним закладам того часу [84, с. 73].

Важливе місце у навчальному процесі та наданні юридичних знань в КМА належало судовій риторичі. У курсах риторики, які викладались в Академії, містився й юридичний матеріал. У них вивчались юридичні праці різноманітних мислителів (зокрема, Марка Туллія Цицерона, Марка Антонія Муреті та ін.), містились керівництва щодо зіставлення судових промов, саме такі курси ми відносимо до «судової риторики». Необхідність запровадження судової риторики полягала в тому, що в Україні, в досліджуваній нами період, насе-

лення було не захищеним і потребувало знань і навичок для захисту своїх прав, у тому числі й майнових. Як указує філософ В. Д. Литвинов: «Численні судові тяжби і спори вимагали кваліфікованого захисту, вміння вести який, крім усього іншого, мало надавати навчання в академії. Тому вже у ранніх курсах риторики зустрічаються параграфи, присвячені зіставленню судових промов, листів...» [132, с. 5].

Тому подаємо огляд тих курсів, які містили саме юридичну складову. Першим, цікавим для нашого дослідження, став курс відомого філософа **Йосифа Кононовича-Горбацького** (?–1653), що має назву: «*Orator Mohileanus Marci Tullii Ciceronis apparatissimis partitionibus excultus*» («Оратор Могілянський, прикрашений досконалішими ораторськими розділами Марка Туллія Цицерона») за 1635/36 навч. рік. Відповідний курс містить вступ і три трактати, в третьому тракті «Про тему дослідження», наявний розділ «Про судовий вид красномовства», який прямо стосується юридичної підготовки молоді до судових процесів [87, с. 276–279]. Означений риторичний курс містить поділ промов на святкову, дорадчу та судову [132, с. 11].

Заслугове на увагу і курс **Йоасафа Кроковського** (?–1718) під назвою: «*Penarium Tullianae eloquentiae ad usus politicos Roxolanae iuventuti in collegio Kiiovomohylaeano a reverendo patre praefecto et professore rhetorices Ioasaph Krokowski accomodatum et reseratum anno 1683*» («Скарбниця Тулліанського красномовства до політичного застосування українській молоді в колегії Києво-Могілянській пресвященним отцем префектом і професором риторики Йоасафом Кроковським представлена й відкрита в 1683 р.»), 1683/84 навч. рік. Відповідний курс не містить конкретних судових промов, але має вагомому частину різноманітних вітань, похвал та подяк, останні, зокрема, адресуються гетьманам або ж видатним тогочасними діячам [132, с. 14–15].

Наступним оглянемо курс риторики **Йоанікія Валявського** (?–?) «*Rhetor roxolanus ad mentem suae patriae eruditus nobilique iuventuti in collegio Kiioviensi ad usum productus per fratrem Ioanicium Walawski anno 1689*» («Ритор український відповідно до звичаю своєї батьківщини навчений і для користі благородного юнацтва в колегії Київській вирощений отцем Йоанікієм Валявським в 1689 р.») 1689/90 навч. рік. Означений курс має вступ і дві глави, для нас цікавою є друга глава, зокрема параграф третій «Про промови, котрі

стосуються майнового позову та про способи побудови цих промов». В. Д. Литвинов зазначає, що відповідна програма, окрім теоретичної складової, містить багатий практичний матеріал, вчить студентів зіставленню промов, зокрема привігальних, до різноманітних політичних, громадських та церковних діячів (М. Г. Ромодановському, Іоасафу Кроковському, Феодосію та ін.) [132, с. 18–19].

Навчання вихованців КМА судовому красномовству приділяв увагу й **Прокопій Калачинський (Колачинський)** (?–?), його курс під назвою «Subsidium rhetoricum variis refertum notatis roxolano rectori ad rostra Kiiuomohilaena oblatum anno 1692» («Посібник риторики для українського ритора, різноманітним матеріалом наповнений, на трибуну Києво-Могилянську представлений у 1692 р.»), 1692/93 навч. рік, має вступ та дві частини, у другій під назвою «Про речі, які сприяють оратору» наявні два розділи: «Про те, що стосується святкового роду красномовства» та «Про дорадче та судове красномовство». В. Д. Литвинов звертає увагу на те, що дорадчому та судовому красномовству приділено менше уваги, ніж святковому, але для нашого дослідження важливим є сам факт наявності у викладанні риторичного курсу тим, що стосуються судової риторики й мають юридичне спрямування [65, с. 5; 132, с. 21].

Риторичний курс **Йосифа Туробойського** (?–?) має назву: «Cognoscipiae artis oratoriae omni genio eloquentiae fructus ad genium et ingenium gentis roxolanae accommodo fecundae in Kiiovo Mohilaeani Atheni promptuario neo rhetori oblatae anno 1700» («Ріг достатку ораторського мистецтва, насолода будь-якому генію красномовства, до генія та таланту українського народу зручно-щедрий у скарбниці Києво-Могилянської академії новому ритору представлений у році 1700»), 1700/1701 навч. рік. Курс складається зі вступу та двох частин: риторики навчальної та риторики практичної. У межах останньої вивчались способи порівняння конкретних промов, які, у свою чергу, поділялись на два основні підрозділи, що стосувались, по-перше, зіставлення промови шкільної та, по-друге, правильне створення політичної промови [132, с. 31–32].

Цікавою є риторика **анонімного автора**, що не має заголовка, але належить до XVII ст. [132, с. 32]. Означений курс складається із вступу «Розміщення дня риторико-політичного» та частин: «зоря», «ранок», «полудень», «вечір». Кожна з частин поділена на розділи – «факели». Відповідно, у першій частині під назвою «зоря» міститься

шість розділів, перший з яких стосується загальних правил пристосування промов до своїх потреб, другий вказує основоположні принципи, третій містить поради щодо знаходження матеріалу, а четвертий – щодо його розміщення. П'ятий розділ присвячений способам написання політичних листів, а в шостому зосереджуються способи розгляду символу та вченості. Важливим для нас тут є п'ятий розділ, адже в ньому заторкується юридична тематика. «Ранок» стосується створення привітальних промов, зокрема до дня народження, та не містить юридичної складової. Більш практичне спрямування має наступна частина під назвою «полудень», в якій розміщено сім розділів. Тут ми маємо звернути увагу на п'ятий розділ, який містить «докази, ерудицію та практичні справи», необхідні при зіставленні позовної промови. Інші ж розділи включають матеріал, що стосується привітальних, святкових, весільних та інших подібних промов. «Вечір» містить промови похоронної тематики, та не має правової компоненти [132, с. 33–34]. Із означених частин курсу важливими для юридичної науки є «зоря» та «південь», в яких є як поради щодо створення та написання листів політичного змісту, так і щодо створення позовної промови.

Інший курс невідомого автора має назву «*Suplementum in Ioannis Vossii contractae rhetorices praecepta, explicata hactenus. Liber unicus doctrinam de locis dialecticis et rhetoricis exemplis illustratam [item] praxes omnium orationum ad tria genera rhetorica pertinentium continens*», XVII ст. («Доповнення до настанов скороченої риторики Іоанна Воссія (Фотія)*, викладених до цього часу. Книга єдина, містить науку про діалектичні місця й риторичні приклади, ілюструє завдання всіх промов, що стосуються трьох риторичних видів»), також стосується підготовки вихованців до юридичної практичної діяльності, адже в ньому, зокрема у главі п'ятій, наявні приклади промов, що належать до судового красномовства. Автор зазначеної риторики надає неабиякого значення збереженню традиції у викладі матеріалу, через що в означеному курсі є різноманітні приклади судових, святкових та дорадчих промов [132, с. 40–41].

До XVII ст. також належить анонімний курс, який починається словами «*Sacra de orationibus magnis in festis sanctorum ... et de concionibus de his itaque quantum tempus permiserit tractabimus parte 2da*

---

* **Примітка.** Іоанн Фотій (?– близько 890) – патріарх Константинопольський, вчений, богослов, політичний діяч.

ex hac rhetoricae divisione eveniunt orationum tria genera demonstrativum, deliberativum et iudiciae... («Таїнство про великі промови на священних святах... та про промови на зібранні. Ці питання, наскільки вистачить часу, викладемо у другій частині. Із цього поділу риторики проявляється три види промов: святкова, дорадча та судова...»). Згодом вказується, що саме розглядатиметься в курсі про святкову та дорадчу промови та з яких частин вони складаються, так само й щодо судової промови зазначаються її частини: «... in iudiciali accusatoriae, defensoriae» (в судовій: обвинувачення, захисту). Означений курс складався із двох частин, для нас важливою була саме друга, в межах якої був параграф «Про політичну промову», в якому викладались способи промови такої, яка могла б переконувати і навпаки, піддавати сумніву певні переконання [132, с. 42–43].

Охарактеризуємо курс під назвою: «*Facundia in in Archipra' suleo purpuratorum Principis Krokowski avito Tentorio. Facunda nobili Roxorum genio intercives Patriae eminendi in beatam sortem. Diserta in Academico Collegij Kijoviensis Lyceo Verbi Divini Matre primo perorante anno 1709. Declarata*» («Красномовство пурпурне до головного Архіпа [Йоасафа] Кроковського, що досягає захоплення. Красномовство, що відрізняється славетним Українським духом посеред співгромадян, призначене на процвітання Батьківщини. Роздуми в Академічній Київській колегії просвіщає слово, передбачене першою матір'ю [Академією], закінчують близько 1709. Висловлювання») [86, с. 1]. У першій частині курсу розглядаються питання щодо причин захисту своїх дій за допомогою дару красномовства. Також основними видами промов вважаються дорадча, святкова та судова. Щодо судового красномовства, то до нього належать окрім обвинувальних промов, також й промови захисні. Надається розуміння суті захисної промови, пояснюється, як добитись промовою судового схвалення та які можуть бути вагання під час прийняття рішень на користь будь-якої зі сторін. Наводяться основи просування справи слідчим та ті засоби, якими він керується. Також вказується, що мистецтвом володіння слова можна розбивати судову справу завдяки правильній позиції та сильному бажанню. Належна увага приділяється саме позиції та установкам при створенні захисної промови, адже така позиція може ґрунтуватись на основах добра, вигоди, інтересів майнового характеру. А може, навпаки, формуватись під впливом скорботи або страху [86, с. 7–9]. Друга частина присвячена, більшою мірою, способам застосування святкової промови. Особливо

розглядаються способи пошуку причин, пояснення дій та порівняння доказів, згодом розглядаються засоби та прикраси промови в приватних ситуаціях [86, с. 60–62, с. 108–114].

Певний стосунок до судової риторики мав і курс **Нарциса Гармашенка (Армашенко Наркіс)** (1695–1741) «*Liber septem oratoriae difficultatibus sigillis munitus in gratiam conciliandi legentis ac considerantis [aminorum] intus et foris conscriptus, hoc est ab extra decore, laude et dignitate, qua ab intra utilitatem rhetorum adornatus magnifica Tulli Severientis dextera sedulae menti ad legendum et [rutinandum] porrectus anno 1719*» («Книга ораторського мистецтва сімома труднощами ніби печатами скріплена на користь тих, хто читає та розмірковує, написана всередині і ззовні, тобто ззовні доцільністю, похвалою та гідністю, а всередині для користі риторів могутньою десницею північного Туллія прикрашена, для читання та вдосконалення старанного розуму видана в році 1719»), 1719/20 навч. рік. Курс складався зі вступу та семи частин «відкриття печатей», саме в «сьомому відкритті печаті» була частина, присвячена висловам про святковий, дорадчий та судовий вид красномовства [132, с. 72–73].

Звернемо увагу на курс **Веніаміна Богацького (?–?)**, зокрема, цікаво для нас є його праця «*Opus de arte rhetorica in quattuor libros divisum instituendae roxolanae iuventuti pro modo et faciliore norma bene dicendi in insigne religionis orthodoxae patriae suae et avitae domus avamentum traditum in almo collegio Kiiuomohilaeano anno 1720. Sub reverend p[at]re Benjamin Bogacki professore classic rhetoricae ordinario Paulus Isaievich [ma]ior exaravit*» («Праця про риторичне мистецтво, розділена на чотири книги для навчання української молоді відповідно до способу і більш легкої норми красномовства для користі православної релігії, своєї вітчизни та батьківського дому викладений у рідній колегії Києво-Могилянській року 1720. Під керівництвом преосвященного отця Веніаміна Богацького, ординарного професора риторичного класу, Павло Ісайович старший переписав»). Риторика, окрім вступу, містить чотири книги, зокрема, для нас становлять інтерес: книга перша «Про знаходження аргументів, про рух та ампліфікацію», в межах якої є розділ, що описує зразкові приклади ампліфікації і її зменшення, а також стосується святкового, дорадчого та судового її роду». Також книга четверта «Про майстерність і практичне заняття щодо зіставлення промов на різноманітну тематику стосовно трьох родів красномовства, перш за все святкового», в означеній книзі міститься розділ під назвою «Про невелику по-

сольську промову дорадчого характеру», а також розглядаються питання щодо позовної, промови-відповіді та посольської промови дорадчого характеру [132, с. 74–75]. Через наявність у курсі професора звернення до юридичної проблематики відносимо його риторичку до «судової». [132, с. 73–74].

Розглянемо курс **Стефана Калиновського** (бл. 1700–1753) під назвою «Institutionum rhetoricarum libri IV roxolanae iuventuti in collegio Kijovomohylaeano traditi et explicati anno 1722 sub sapientissimo patre Stephano Kalinowski» («Чотири книги риторичних настанов для української молоді, в колегії Києво-Могилянській викладені і прочитані в 1722 р. під керівництвом мудрого і благочестивого отця Стефана Калиновського»), який складається із вступу та чотирьох книг. У першій книзі «Про вроджені риторичні поняття та деякі перші вправи» є третя глава, що стосується зіставлення листів, і в межах останньої розмішений розділ «Про листи, що належать до судового роду». У другій книзі означеного курсу, яка має назву «Про місце доказів, а також про три роди промов і про найбільш прикрашені місця», наявна глава друга «Про три роди промов», в якій відповідно йде мова про святкову, дорадчу та судову промови [132, с. 80].

У 1731 р. в КМА риторичку читав **Єпифаній Адамацький**. Його курс мав назву: «Cedrus Apollinis pharetrati rossiaci Orphaeo ob bicornem extruenda[m] cithara[m] binario poeteos et rhetorices stylo instructam. Ad consentu[m] perennis gloriae mentibu[s] ac montibu[s] instans in bicolli Kijovomohylaeano Parnasso erecta et ad fluvii Boristhene[m] pegaseis fontibus irricata anno... Virginens vita, quo decipi tardore fructus. Nic farrag[em] succum eliciens solatus Adamum. 1731 novemberis sub reverendissimo patre Eriphanio Adamacki. («Кедр Аполлону колченосного для побудови дворогої кіфари, оснащений заради гармонії двійним стилем поезії і риторички на крилах слави, розуму та горах стоячий, на двоголовому Києво-Могилянському Парнасі руським Орфеєм поставлений і біля ріки Борисфен Пегасівськими джерелами напоений року... Цнотливе життя, котре повільно введене в оману фруктом. Цей дріб'язковий Адам виманений, щоб винагородитись напоєм. 1731 р., листопада під керівництвом вельмишановного отця Єпифанія Адамацького») [90, с. 2–217]. Для нашого дослідження має цінність саме та частина підручника, яка стосується епістолографії, адже в ній, окрім загальних понять та керівництв про написання листів, містяться розділи про листи конк-

ретних видів, тут також є частина «Про листи судового роду», яка прямо містить юридичну компоненту [132, с. 49–50]. У курсі зазначається таке: «Що може бути листом та які існують види листів? Листи точно перелічує Цицерон, зокрема, листи – це розмова відсутнього із відсутнім, тому що саме лист містить бесіду відсутнього із відсутнім. Тому що дехто в певний час написав листа до когонебудь, щоб хтось передав його відсутній особі» [90, с. 100]. Відтак можна дати таке визначення листам: «Листом є написане живою істотою повідомлення, адресоване до відсутньої особи, та яке було передане тим, хто теж віддалився» [90, с. 100].

Видів листів нараховується три: святкові, дорадчі, судові. Ці три види є універсальними та загальноприйнятими, саме до цих трьох видів належать усі листи. Відтак до судового роду входять такі листи: обвинувачувальні або доноси (*criminatoria*), захисні (*defensoria*), скарги (*expostulatoria*), листи, які містять обвинувачення (*accusatoria*), листи – вибачення або виправдувальні (*excusatoria*), судові скарги та позови (*querela*). Будь-який лист має три частини: начало (основи), розповідь та завершення, які є необхідними та до яких додається заголовок [90, с. 101]. Щодо наслідування листів, то тут звертається увага на доробок професора права та філософії Марка Антонія Муреті, але не деталізується, на які саме твори звернути увагу [90, с. 129].

Охарактеризуємо й курс **Сильвестра Кулябки**, читаний ним у КМА у 1733 р., що має назву: «*Epitome Luxuriorum Rhetoricae Roxolani iuventii ad eloquentia spiranti. In Collegio Kijovomohyleano. Tradita sub reverendipimo profesore Silvesni Kulabka, anno dni 1733, mense May: die 13*» («Короткий виклад розкішної риторики, натхнений даром слова до української молоді. У Києвомогилянському колегіумі. Викладання під керівництвом вельмишановного професора Сильвестра Кулябки, року 1733, місяця травня 13 дня») [90, с. 218–301]. Звертаючись до видів промов, професор вказує про наявність трьох видів відповідно: святкової, дорадчої та судової. Судова промова може бути визначена існуванням у цьому роді виду промови, в котрій хтось звинувачується, та його іншого виду, де когось захищають. Однак таке визначення знімає певні уточнення, які можуть застосовуватись у промові. Тому кращим є таке визначення: у судових справах щось стверджується, відмовляється, вихваляється і засуджується, переконується та піддається сумніву [90, с. 227]. Утім під час розгляду справи можуть виникати певні сумніви та коливання й

повороту. Відповідним станом є почуття, які передають переживання до певної міри та впливають на інтонацію оратора.

Тому, за Сильвестром Кулябкою, існує чотири стани:

1. Саме радість, коли судова справа в будь-якому разі варта схвалення (правопорядність). Протягом процесу від красномовства оратора здійснюються пропозиції того, що може бути справедливо. Така стадія завершується відповідно з відчуттям любові.

2. Неприємність, коли протягом судового процесу оратором надаються пропозиції та наміри, котрі можуть бути хибними. Закінчується стадія відповідно з відчуттям скорботи, печалі та суму.

3. Рухом судового процесу є вияв чогось, що має стосунок до злочину (правопорушення), того що є істинним фактом. Це відповідно розвиває відчуття небезпеки, страху, ухилення, безнадійності.

4. Стан сильного бажання справедливості в ході судового процесу, якому відповідає відчуття надії та щасливої звістки, втрата спокою [90, с. 228].

Такий самий поділ на святкове, дорадче та судове красномовство наявний і в другій главі «Про три роди речей», другої із трьох книг риторичного курсу **Сильвестра Ляскоронського** під назвою «*Institutiones oratoriae eloquentiae candidatis ad stylum dicendi comparandum in collegio Mohylo-Zaborowskiano traditae et explicatae anno 1739*» («Основи ораторського красномовства щодо зіставлення тексту промови для кандидатів колегії Могило-Заборовської, викладені та представлені в 1739 р.»), 1739/40 навч. рік [132, с. 100–102].

Тепер зосередимось на риторичі **Арсенія П'ятницького (Піонтницького)** (?–?) «*Thesis principis Tulli firma et cathgorica rhetoricae praeepta artis complectens in literaria Kijovo Mohylo Zaborowskiani aede collegii ad perennem oratoriae Basim scientiae... Rossiae neorhetori exposita ac candidis rerum exemplis stabilita anno 1742, die 22 Octobris*» («Сильний категоричний тезис вождя Туллія, який містить настанови риторичного мистецтва, в науковому храмі Києво-Могило-Заборовської колегії до вічної основи ораторського знання... руському ново-ритору викладений, також свіглими обранцями речей зміцнений в 1742 р., жовтня 22 дня»), 1742/43 навч. рік [132, с. 104], зокрема міститься промова Цицерона «До захисту М. Марцелла» [258], для наслідування, що прямо стосується юридичної діяльності, тому становить для нас інтерес.

Наступним буде курс **Сильвестра Добрини** (1712–1767), що має назву: «*Libri octo de facilius ac felicius comparandae eloquentiae ab hi-*

eromonacho Sylvestro Dobryna intradendum et explicandum nobilissimae roxolanae iuventuti in alma Kiovo-Mohylo-Zaborowsciana academia reassumpti anno 1743 mense octobri 3 die» («Вісім книг про легшу та успішнішу підготовку красномовства ієромонахом Сильвестром Добриною вдячному українському юнацтву для вручення і викладення у рідній Києво-Могило-Заборовській академії, що знову розпочаті в 1743 р., місяця жовтня, 3 дня») [132, с. 105–107]. Курс містить вступ та вісім книг відповідно, але для нашого дослідження цікаво є перша книга «Про деякі попередні риторичні поняття», адже саме вона містить розділ «Про проблему, стан, причину і судове рішення» [132, с. 106].

Те саме формулювання, як і в попередньому курсі, щодо вивчення «проблеми, стану, причини та судового рішення», міститься й у підручниках з означеної дисципліни **Тихона Александровича** (1714–1746). По-перше, у «Praecepta oratoria ex antiquis atque recentioribus pacto praeceptorum delectu tyronibus eloquentiae ab I-mis fundamentis sensim ad difficiliora et summa iusto ordine manuducendis et prudenter instituendis. Accommodata in usumque roxolanorum oratorum in alma orthodoxa ac celeberrima academia Kiiowo Mohylo Zaborowsciana tradita et explicata anno 1744» («Ораторські настанови, вибрані з античних та сучасних наставників відповідно керівництв та почиань від перших основ до найважчих і найвищих, розсудливо пристосовані для учнів красномовства та для застосування українськими ораторами в рідній православній та досить славній академії Києво-Могило-Заборовській викладені і прочитані в 1744 р.»), 1744/45 навч. рік. Та, по-друге, у курсі означеного автора за 1745/46 навч. рік під назвою «Congeries praeceptorum rhetoricorum cum variis praxibus ad comparandam bene dicendi artem instituta atque in usum orthodoxae roxolanae iuventuti in academia Kiiowo-Mohylo Zaborowsciana per biannalem eloquentiae professorem patrem Tychonem Alexandrowicz proposita et explicata. Ex anno 1745 in annum 1746 calend. octobr.» («Накопичення риторичних настанов із різними практичними заняттями для придбання мистецтва красномовства призначеного, а також для застосування православним українським юнацтвом в академії Києво-Могило-Заборовській двоохрічним професором красномовства, преосвященним Тихоном Александровичем запропоноване і завершене. Із 1745 по 1746 рік, на жовтневі календи») [132, с. 107–110].

Наступним варто згадати курс риторики **Досифея Галяховського** (1719–?) «*Institutiones rhetoricae pro informanda roxolana iuventute uniusque eloquentiae studiosa bono ecclesiae ac patriae Kiiowiae in celebri et orthodoxa academia Mohylo-zaborowsciana traditae atque ad explicandum propositae anno 1746 mense novembri 19 die*» («Риторичні основи для навчання української молоді, яка вивчає єдине красномовство для блага церкви та вітчизни в Києві, у славній та православної академії Могило-Заборовській викладені, та до прочитання запропоновані в 1746 р., в листопаді, дня 19») за 1746/47 навч. рік, який складається із вступу та семи книг. Зокрема, другу книгу «Про перші риторичні начала та їх практичні вправи» складають розділи: про періоди, про листи, про промови політичні. Інтерес становить книга третя «Про знаходження аргументів, про аргументацію та ампліфікацію», в якій розглядаються питання: про проблему, стан питання, про причину, про судові рішення та аргументи, а також про місця знаходження аргументів, про місця віддалені та про застосування їх обох, про аргументацію та ампліфікацію [132, с. 110–111].

Заслуговує на увагу й риторика, або «*Formulae exordiendi*» («Закладення основних правил»), із промовами Цицерона та Марка Антонія Муреті, що була надрукована в бібліотеці Тамбовської духовної семінарії, містить латинські тексти із деякими перекладами на російську мову, датується кінцем XVIII ст. В означеному курсі приділяється увага розбору речей видатного правника, професора права та філософії Марка Антонія Муреті та подається текст його промови «Про хвалу наукам, чигані в Венеції місяця жовтня 1567 року» [89, с. 67]. Ми не вперше знаходимо посилання на вивчення промов Муреті, та хоча згадана промова не містить юридичного матеріалу, можемо припустити, що в духовних навчальних установах того часу широко вивчалися і юридичні твори професора. Також у цьому курсі містяться промови Марка Туллія Цицерона: «За Марка Марцелла» (Pro M. Marcello) [89, с. 91], тут звертається увага на аргументацію, використану в промові, та «Проти Квінта Цецилія» (In Q. Caecilium), промова четверта (початок) [89, с. 100].

В. Д. Литвинов умовно відносить до курсів, викладених в КМА, курс риторики без назви поч. XVIII ст. **Михайла Загурського**. Означений підручник нараховує шість книг, та вже у першій «Про сутність риторики та знаходження матеріалу» є розділ «Про судовий рід красномовства», тут наявні три види промов: святкова, дорадча та судова. Також книга п'ята «Про листи» в якій приділяється увага «формулам для листів судового характеру» [132, с. 124–126].

Крім того, В. Д. Литвинов при розгляді курсів в академії вирізняє ще риторичні курси, які тим чи іншим чином могли бути завезені до КМА з інших навчальних закладів. Зокрема поміж таких курсів можна навести два важливі для нас: по-перше, це риторика **Адама Ромерія** 1633 р., у рукопису поряд з яким міститься «*Tractatus de iustitia et iure*» («Трактат про справедливість та право»), по-друге, курс анонімного автора під назвою «*Rhetorica politica*» («Політична риторика»), 1652 р. [132, с. 137].

Для співвідношення рівня викладання риторики в КМА із рівнем її викладання в зарубіжних колегіях ми дослідили книгу з риторики Варшавської піарської колегії, що мала назву: «*Metropolis reginae artium eloquentiae in solidis Rhetoricarum praeseptionu fundamentis, erecta multiplici portarum aditu instructa curiae majestate palatiorum magnificentia temptorum pietate Academia gloria conspicua illustrious & magnificae Rhetorices iuventuti in regio Vladislavi IV. Varsaviensi Scholarum piarum Collegio, aperta anno quo archite[ct]is gratia salutis humanae fabricam inchoavit & perfection 1718. Lawistowski*» («Метрополія цариці мистецтва красномовства до всього риторичного вчення возвеличеної, повчання, яке проходить різноманітними воротами пишної, славної, видатної Академії до будівлі чудового палацу, випробуване благочестивими риторичними поясненнями і похвалами юнацтва відносно правління Владислава IV. Варшавської школи піарської колегії, котра відкрита й побудована заради спасіння людських доль, почата і закінчена 1718 р.») [88, с. 1–180]. Порівнюючи курси риторики, які викладались в КМА, із курсом Варшавської піарської колегії, можемо зауважити, що програми та методи викладання в них збігаються, подавання матеріалу, приклади та загальний виклад курсу є схожим. У піарській колегії так само вивчались види промов, які поділялись на святкову, дорадчу та судову. Щодо судової промови, теж був наявний її поділ на обвинувачувальну та захисну [88, с. 24]. Тобто можна стверджувати, що викладання в КМА велось на достатньо високому рівні, який відповідав викладанню дисциплін і в інших зарубіжних закладах.

Зауважимо, що в риторичних курсах професорів КМА найпоширенішим окремим блоком ішли три види красномовства, такі як святкове, дорадче та судове. Наявність у посібниках судового виду красномовства під час навчання студентів Академії зумовлювалась викликами суспільно-політичного життя, зокрема необхідністю людини самостійно захищати свої права на практиці, а саме в суді. Че-

рез це приклади побудови судової промови та надання практичних порад при її зіставленні й виголошенні набувало неабиякого значення для професорів при написанні курсів для вихованців КМА.

Отже, єдиним закладом на території України та Російської імперії, який забезпечував своїх вихованців юридичними знаннями і практичними юридичними навичками, а також необхідним базисом стосовно державно-правових питань, була Київська академія. Взагалі, щодо юридичних наук, то в КМА велось викладання канонічного права, яке відбувалось у вищому класі богослов'я і здійснювалось за кормчою книгою. Припускаємо, що викладання канонічного права могло мати місце не раніше, а скоріш після того, як Київська школа могло створилась на колегію, також ми знаємо про пропозицію, означену в Духовному регламенті, написану Ф. Прокоповичем, про додання до викладацького курсу основ політичного вчення за Пуфендорфом. Не збереглося відомостей про практичне виконання цього пункту Духовного регламенту. Тобто можемо тільки припускати наявність у програмах КМА канонічного права від 1632 р. до XVIII ст., але ми точно можемо стверджувати, що саме в другій чверті XVIII ст., зокрема Рафаїлом Заборовським, було введено вивчення канонічного права в загальний курс наук КМА. Також юридичні питання порушувались у риторичних курсах КМА, зокрема означену проблематику в системі курсів ми називаємо «судовою риторикою», адже головним завданням для викладачів Академії було навчити своїх вихованців правильно будувати промови для захисту та відстоювання своїх прав у суді.

Кінець XVIII– поч. XIX ст. ознаменувалися перетвореннями в історії освіти на території України та Росії, яких зазнала й КМА. Остання, переживши дворічне випробування (1817–1819) [201, с. 286–287], була перетворена за новим статутом у 1819 р. у вищу богословську школу й отримала тепер найменування КДА. Таким чином, Академія змінила свій характер із загальноосвітнього й універсального і тепер стала навчальним закладом, призначеним для поширення вищого богословського знання та для підготовки просвічених служителів православної церкви. Утім і в цей період не применшувалось її важливе суспільне значення, завдяки наявності в навчальному курсі найважливіших предметів загальної та юридичної освіти, вона й тепер надавала своїм вихованцям ґрунтовні, зокрема й правові, знання [154, с. 7–8 (доповнення); 201, с. 338].

2.2 Державницькі і правові погляди провідних викладачів та випускників

Відомо, що в КМА прямо чи опосередковано вивчались зразки європейської політико-правової думки, зокрема праці Платона, Арістотеля, Жана Бодена, Томазо Кампанелли, Гуго Гроція, Томаса Гоббса, Ніколо Макіавеллі, Бенедикта Спінози, Самуеля Пуфендорфа, Станіслава Оріховського-Роксолана та інших видатних мислителів [108, с. 15; 132, с. 7–8; 223, с. 82, 155]. Вишкіл Академії пройшли мало не всі видатні гетьмани і представники козацької старшини, які склали тодішню політичну еліту. Тож зосередимо нашу увагу на ідеях та поглядах випускників Академії. Вихованці КМА під час навчання в рідній альма-матер плекали в душі любов до рідного краю, до своєї батьківщини, що відображалось в їхній подальшій діяльності, зокрема, важливим для нас є осягнення тих ідей і поглядів, які пронесли через своє життя і яким слідували видатні нащадки славної Академії. Адже саме КМА виховувала у своїх студентів почуття гордості та поваги до України й відданості своєму народу.

Відтак, ми звертаємо увагу на діяльність Новгород-Сіверського патріотичного гуртка (далі – НСПГ) або гуртка українських автономістів, що виник наприкінці XVIII ст. і значна частина членів якого складалась саме із колишніх вихованців КМА. Метою НСПГ було відродження української національної культури та відновлення української державної самостійності. Члени НСПГ дотримувались таких поглядів: широкої автономії України в складі Російської імперії (зокрема, в культурній, адміністративно-територіальній та церковній сферах), але допускали й можливість за допомогою іноземного сприяння виходу України зі складу Росії. Вважали, що головою держави має бути гетьман, а козацьку старшину прирівнювали до російських офіцерів (іноді – до бояр). Також, боролись за визнання дворянських прав козацької старшини та української шляхти в Російській імперії.

Як зазначає О. П. Оглоблин, члени гуртка поширювали «промови» Полуботка та Мазепи, здійснювали закордонні місії (подорож В. В. Капніста до Берліна 1791 р.), надавали матеріали для виступів та праць іноземним діячам в українських справах (зокрема, виступи на користь України у французькому Конвенті 1795 р.), піклувались про українське військо, зокрема для боротьби із російським пану-

ванням (проект В. В. Капніста 1788 р. про українські карабінерні полки) та ін. [263]. Діяльність НСПГ стосувалась як політичної, церковної, так і культурної сфери, зокрема і сфери музики та мистецтва, але головний акцент поставлений був саме на український доробок в означеній царині. Патріотичний гурток займався й питаннями української освіти та науки, про що свідчать проекти створення «Академічного зібрання» та книгарні Ф. О. Туманського в Глухові, зібрання матеріалів до історії, етнографії, статистики, економіки України-Гетьманщини XVII–XVIII ст., а також видання деяких із них. Ідеї НСПГ здійснили вплив на інших діячів означеної доби, зокрема й на Малоросійське таємне товариство 1821 р. [146; 277].

Отже, до членів Новгород-Сіверського патріотичного гуртка та тих, хто був з ними пов'язаний, входили такі могилянці:

Лобисевич Опанас Кирилович (близько 1732–1805), **Дівович (Дзівович) Олекса Данилович** (? – після 1790), **Значко-Яворський Матвій Карпович (Мельхіседек)** (1720–1809), **Капніст Василь Васильович** (1757/58–1823), **Калинський Тимофій Васильович** (I пол. 1740-х – після 1808/1809), **Коропчевський Павло Григорович** (1741–1808), **Политика (Полетика, Політика) Григорій Андрійович** (1723/25–1784), **Симоновський Петро Іванович** (1717(1710)–1809), **Туманський Федір Осипович** (1757–1810), **Худорба Архип Михайлович** (між 1748 та 1752 – після 1799), **Шишацький Григорій Степанович, чернече ім'я Варлаам** (1750–1821). Через значну кількість вихованців КМА в складі НСПГ можна стверджувати, що саме діяльність останнього відображала основні прагнення випускників Академії, адже незважаючи на посади та кар'єру, на можливі ризики, могилянці та одночасно й члени НСПГ плекали віру в самостійну Україну, віру в можливість подолання Російського панування на українській землі, також усіма силами намагались реалізувати свої ідеї та допомогти рідному краю здобути автономність.

Визначне місце в державному, суспільному та науковому середовищі належить ректору Києво-Могилянського колегіуму **Інокентію Гізелю** (бл. 1600–1683). Правові погляди та етичні настанови Інокентія Гізеля відображені в його трактаті «Мир з Богом чоловіку» 1669 р., який, як справедливо вважає італійська дослідниця Джованна Броджі Беркофф, можна назвати системою «моральної філософії», що сформувалась в окрему складову читаного в КМА філософського курсу лише на поч. XVIII ст. Саме «Мир з Богом чоловіку» був тим практичним керівництвом для населення в будь-яких полі-

тичних, громадянських та церковних сферах життя. Основи «моральної філософії» закладені у відповідному тексті, тісно переплітаються з правовими елементами та юридичними нормами того часу. Тому цей трактат не був простою збіркою правил, він мав набагато більше значення, пояснюючи правила законної, правової поведінки з етичного, духовного боку. «Мир з Богом чоловіку» був серед тих книг, котрі у 1700 р., обіймаючи посаду Рязанського митрополита, Стефан Яворський забрав із собою та котрим він керувався при вирішенні різних питань: «численні, написані власноруч нотатки на полях примірника, який був його власністю... свідчать про те, що він часто послуговувався книгою як основним «посібником з канонічного права», зокрема щоб висловлювати судження про дії Петра I у справі шлюбу і щоб захищати від держави незалежність, майно і права православної церкви» [36, с. 108–109].

Погоджуємось із Джованна Броджі Беркофф, що «Мир з Богом чоловіку» є своєрідним збірником норм морального права, які стосуються як церковного, так і світського суспільства. І відповідно правителі повинні визнати першість Божого закону та моралі, тому що від них залежить створення необхідних умов для реалізації цього самого Божого закону в межах держави. «Найвищими символами каяття і замирення з Богом... є... «царі»: саме вони, запроваджуючи реформи культу та держави, є запорукою миру. Вони визнають істинність і авторитетність голосу пророків (Єзекія і Манасія), їхня сила походить із віри в Бога (Давид і Йосія), але активна дія йде від... правителів, які дотримуються Божих приписів, і саме ці правителі гарантують чистоту віри й церковного життя» [36, с. 117], а тому й призначення царя і церкви полягає в забезпеченні належного морального рівня життя суспільства.

«Мир з Богом чоловіку» містить теоретичні та практичні складові, тобто як пояснення моральних приписів, так і правила їх застосування в конкретних життєвих обставинах. Трактат складається з передумов та трьох частин: «Про покаяння в цілому», «Про покаяльника», «Про служителя таїнства святого покаяння, або про духівника, що слухає сповіді». Описуючи в другій частині види гріхів, І. Гізель звертається до їх різновидів для окремих станів населення, не оминаючи й гріхів влади («Які є гріхи влади й розпорядників добра спільного та декотрих, що до них мають стосунки?»). В останньому описуються гріхи «великих панів, що мають підданих» (монархи, князі, бояри та ін.), підвладних, райців, суддів, судових

писарів, захисників судових справ, свідків, позивачів, відповідачів, винних, воїнів, вартівників земних кордонів, збирачів податків та полонених.

Наприклад, щодо захисників, поміж іншим вказується: «Чи без належного вміння захищати якусь справу на суді важилися зі шкодою сторін? Чи приймали під захист спір явно несправедливий, нехай і не мавши наміру в ньому перемогти?.. Чи таємниці довіреного їм спору, для суперечника корисні, розголошували? Чи в захисті до рученого їм спору, нехай і явно справедливого, недбалі були, з не-малою шкодою для поручителів, яку їй відшкодувати повинні. Чи з обманом захищали на суді, неправдиві докази висували, а правдиві замовчували? І через таку облуду справедливий спір хтось програв? Таку втрату теж відшкодувати повинні? Чи, особливо, відкладань суду непотрібних, збитошних домагалися? Чи спір убогого, який вкрай потребує захисту і якого несправедливо скривджено, захищати не хотіли? Або через малу плату, або з якимось несправедливим наміром. Чи плати більшої, ніж годиться, за котрийсь захист судовий домагалися? Чи домовлялися про плату на середині справи або додавали, щоб у разі якщо вони виграють, розділене з ними було вигране, або велику якусь суму грошей щоб їм тоді дали: тоді, якщо й несправедливо перемогти прагнуть – це від зажерливості» [46, с. 320].

Для свідків професор окреслює їхні власні «гріхи» так: «Чи навмисне вибували, або крилися, або яку-небудь перешкоду несправжню вигадували, аби не свідчити?.. Чи брали щось за те, аби правдиво свідчити? Таке зобов'язані повертати». Відповідно позивачі можуть «грішити» як діями: «Чи до суду когось позивають, покладаючи на нього вину несправедливу? Також: Чи для спору свого, нехай і справедливого, використовують свідків неправдивих», так і бездіяльністю: «Чи не оголошують судові чиеїсь провини тоді, коли того треба... сюди належить і випадок, коли не повертають відповідачеві того, що, як знають, вони в нього взяли через присуд несправедливий». Відповідачам та винним у «гріх» поставлено не визнання своєї очевидної вини, тобто правди на суді, а також того, коли вони знають, що їх справедливо засуджено, але все одно подають на апеляцію [46, с. 320–321].

Наведемо деякі гріхи суддів щодо їх професійної діяльності, котрі містяться у трактаті: «Чи не знаючи статутів звання це прийняли? І не питають поради в обізнаних і богобоязних людей? Чи з огляду

на приязнь, вдячність людську, користь, страх чи, навпаки, через ненависть і помсту, усупереч справедливості щось судили? І не за настановою правною у якійсь справі судовій вчинили. Чи брали дарунки, або комусь у позові його, тим паче в несправедливому, посприяли? Хоча в справедливому щось незначне з харчів, від властивої щедрості дарувальника дане, узяти без гріха можуть: однак безпечніше й того не брати, щоб вільніше мати змогу судити. Чи несправедливо відкладали суди, зі шкодою для ближнього, або й судити не хотіли, коли могли й мусили?.. Чи необачно й нерозважливо щось судили, не доклавши старання необхідного для вивчення справи? І, не зрозумівши її добре, вирок винесли? Особливо ж у спорі нез'ясованому: чи внаслідок своєї неухважності невинного засудив? Або якщо й винного, то без достатніх доказів, не вислухавши його добре, не давши йому змоги себе оправдати. Крім того: чи зразу віддавали когось на тортури, не маючи переконливого свідчення вини, а радше довіряючи й малій підозрі? Чи не пильнували, щоб у з'ясуванні провин дотриманий був порядок судовий троїстий: себто позов, оголошення й розслідування належне? У позові ж слід їм пильнувати, чи позивач є відповідний, подає позов належним чином? В оголошенні або звинуваченні в якійсь провині чи передувало йому напоумлення грішника братолюбне наодинці? У розслідуванні – чи передувала йому недобра слава про того, хто згрішив, або ознаки й свідчення переконливі? Без таких передумов судді, котрі приймають позов і звинувачення і вдаються до розслідування, часто грішать. Чи судили позови, що не підлягають судові їхньому? Чи приймали невідповідних свідків?.. Чи винного звільняли й кару дарували несправедливо, особливо всупереч волі й переконливим свідченням суперника? Чи попри статут замінювали кару на грошове відшкодування, навмисне задля власної користі» [46, с. 317–318]. Навівши навіть деякі із «гріхів», ми можемо констатувати, що найважливіші основоположні засади судового процесу містяться в трактаті мислителя, і вони й зараз не втрачають своєї актуальності.

Цікавою для нас є історична праця Інокентія Гізеля під назвою «Синопис» 1674 р., яка містить відомості від часу походження слов'ян до переходу Києва під владу московського царя. Зауважимо, що дослідник творчості мислителя Зенон Когут вдало вказує на політичне спрямування вказаної праці, називаючи «Синопис» «політичною програмою Гізеля», а тому виокремлює відповідні політичні цілі, що в ній містяться. Це, зокрема, ідея важливої ролі Києва та Ге-

тьманщини для православного суспільства, констатування традиційного підпорядкування Київської митрополії Константинопольському патріархові, доведення легітимності царської влади над Києвом, вказівка щодо запобігання переходу Києва під владу Польщі, застереження про неможливість дружніх стосунків із турецько-татарським народом, обґрунтування всілякими способами обов'язку царя захищати Київ загалом та Києво-Печерську лавру як святиню зокрема [112, с. 38–29]. Тобто ця праця була своєрідним ідеологічним та політичним документом, котрий був спрямований на належне закріплення привілеїв та прав Києво-Печерської лаври й Києва як міста православної традиції.

Розглядаючи основні державно-правові погляди вихованців славетної КМА, не можемо оминути увагою доробок в означеній царині видатного вченого, публіциста, митрополита Рязанського і Муромського **Стефана Яворського** (1658–1722). У своїй творчій та практичній діяльності він приділяв достатню увагу політичній та державно-правовій сферам життя. Погоджуємось із думками дослідника творчості Стефана Яворського І. С. Захари, який вказує, що відповідно до поглядів мислителя держава складається із певних рівнів: на першому, найвищому рівні має бути імператор, який очолює державу. На наступному, нижчому рівні – бояри і князі, згодом офіцери, флот і армія, подальший рівень відводиться духовенству, а відповідно найнижчий займають прості люди, купці, міщани, селяни та ремісники [82, с. 70–71].

У питаннях співвідношення церкви та держави мислитель не визнавав зверхності світської влади над духовною, а також не допускав можливості обмеження релігії суто персональним колом питань для кожної конкретної людини. Адже, на його думку, релігія не може існувати відособлено від суспільних процесів, вона проникає в різні сфери людського життя, як громадянського, так і наукового та не має контролюватися з боку державної влади. На практиці філософ докладав зусиль, щоб мінімізувати втручання держави у справи церкви, адже, на його думку, обов'язками царя є захист божих і церковних законів, а не їх визначення чи встановлення [82, с. 88]. Як слушно вказує вітчизняний філософ С. Л. Йосипенко: «Стефан Яворський був прихильником органічної єдності Церкви і держави як інститутів модерного типу, де церква, визнаючи політичну першість держави, володіє повнотою духовної влади над державою. Саме через це у нього виникає конфлікт з Петром I, який, з одного

боку, потребував для своїх реформ допомоги українських церковників, а з другого – не міг прийняти подібну схему співробітництва церкви й держави, що обмежувала його владу». Звертаючись до «образу вченості» та інтелектуального рівня, котрий панував на той час у Європі, Стефану Яворському: «...положення цієї вченості здаються єдино можливими і такими, що не підлягають жодному сумніву, адже відповідають як традиції Церкви, так і природному розумові. У ситуації, коли інститут Церкви, заснований на постановках соборів та творих святих отців, піддався історичній критиці зі сторони як гуманістів, так і реформаторів, раціональне обґрунтування стає для контрреформаторів, уособленням яких є єзуїтська вченість і друга схоластика, єдиним надійним ґрунтом церковної інституції. Цим пафосом володіння істиною в останній інстанції пронизаний «Камінь віри» Стефана Яворського» [101, с. 80–83].

Трактат Стефана Яворського під назвою «Камінь віри» [273] характеризує сім святих таїнств, а також зосереджує увагу на «сумлінні» у священників та тих осіб, котрі отримують відповідні таїнства. Філософ у зазначеній праці застосовував до «...біблійних епізодів три рівні історичної, моральної та алегоричної інтерпретації» [36, с. 131–132]. Як зазначає Дж. Броджі Беркофф, на відміну від І. Гізеля, С. Яворський давав різкіші оцінки та висновки особливо проти протестантів та переслідувачів церкви. На різкі відгуки щодо протестантів вказує й історик Юрій Федорович Самарін [188, с. 142].

Щодо війни, С. Яворський закликав людей служити в армії та всіляко допомагати і підтримувати військо, своїм прикладом спонукав населення до збору коштів на таку підтримку. Він відстоював погляди, що війна може бути справедливою, а тому не обов'язково одразу сприймати її як суто негативне явище. У воїнах мислитель вбачав найкращі якості сили, мужності та прояви любові до ближнього брата й своєї Батьківщини, тому всіляко восхваляв військових, про що свідчать численні промови та проповіді. Отже, професор підтримує Петра I та його ідею створення регулярної армії [82, с. 70–71].

Також мислитель схвально ставився до розвитку міжнародних відносин, а тому й підтримував економічні реформи Петра I. Зауважимо, що у Стефана Яворського були тісні та доволі дружні стосунки з гетьманом Іваном Мазепою, але після зради останнім царя, Яворський був змушений підготувати проповідь, в якій засуджував

дії гетьмана. Під час цієї проповіді Стефану вдалось більше зосередитись на становищі України в складі Росії, а через те ідея Мазепи про державність України є неправильною, адже українським землям краще бути під царською рукою. І. С. Захара зауважує, що мислителя сприймали, як «людину Мазепи», тому вчинити інакше місцелюститель патріаршого престолу не міг [82, с. 78–79].

Зауважимо, що ми не маємо на меті порівнювати погляди Стефана Яворського з Феофаном Прокоповичем, котрому присвячена достатня кількість праць, важливими з яких, зокрема, є дослідження Ю. Ф. Самаріна, прот. Павла Хондзинського [188; 170], а хочемо навести їхні погляди та переконання в державно-правовій царині.

Тож необхідним для нас є висвітлення тих основоположних ідей щодо держави та права, котрі відстоював вчений **Феофан (Теофан) Прокопович** (1677 (1681)–1736), в миру Єлизар (Єлїсїй). Зауважимо, що у своїй діяльності та творчому доробку філософ притримувався природно-правової концепції та ідеї суспільного договору. Щодо останньої він пише: «...первые власти начало и от человеческого со словия и согласия происходит, обаче понеже естественный закон, на сердце человеческого от бога написанный, требует себе сильного защитника и совесть тогожде искати понуждает... того ради не можем не нарещи самого бога властей державных виновника». Тому сама природа вчить нас підкорятися державній владі, через те що державна влада походить від Бога [185, с. 83–84]. Відповідно до поглядів мислителя, важливим елементом для нормального і щасливого людського співжиття та для забезпечення охорони природних прав необхідна наявна державна влада [185, с. 82].

Розвиваючи означену теорію, мислитель використовував праці Т. Гоббса, Г. Гроція, С. Пуфендорфа, а також звертався до доробка вчених, які пояснювали походження держави суспільним договором, таких як Іван Пересветов, Юрій Крижанич, Микола Мілеску-Спафарій та ін. [186, с. 88]. Філософ зазначає, що, віддавши свою волю государю, народ більше не може її забрати, тому повинен покірно служити навіть поганій владі [140, с. 155]. Ф. Прокопович порівнює правителя з батьком, зазначаючи, що люди повинні поважати і підкорятися своєму государю, так само як і власному батькові [185, с. 87], а серед різних форм правління найкращою для Російської імперії вважав спадкову монархію. Обґрунтовуючи в «Правде воли монаршей» [184] закон про престолонаслідування, мислитель зазначає, що спадкоємцем на троні має бути не обов'язково кровний

родич, а той, хто, на думку правлячого монарха, зможе найкраще продовжити його справу [140, с. 161–162].

Щодо управління православною церквою, то, за ідеями просвітника, воно має належати вселенським соборам. Не так важливо, хто скликає ці собори, а важливіше, чи законно та правильно вони проводяться, а також зазначає, що для члена собору недопустимо бути гордим, триматися певних партійних

інтересів, забобонів, а на соборах має бути дозволена всім членам свобода думок і безпека при цьому. За свої думки не можна переслідувати, також потрібно усунути будь-яку підозру в можливості такого переслідування [97, с. 110–111].

Щодо законодавчої діяльності вселенських соборів, то предметами такої діяльності, за Ф. Прокоповичем, можуть бути власне богословські речі (*res proprie theologicas*), тобто догмати, та церковні правила (*praescepta ecclesiastica*), тобто те, що виховує благочестя. «... Собор, видаючи закони про предмети першого роду, повинен звертати увагу на те, щоб про них не було сказано в Св. Писанні, як про чесноти. Не може собор зводити в догмати те, що в Св. Писанні викладається як правило благочестя для впорядкування зовнішнього церковного життя. Патріарша та інші ступені єпископського сану не можуть бути предметом догматичного визначення... Не може також вселенський собор визначати нових догматів, наприклад, він не може встановити нових таїнств, для яких немає підстави в Св. Писанні» [97, с. 112–113].

А от «предмети церковних правил» Феофан інколи називає «сердніми речами». Сюди належать звичай вживання різної форми вінчальних вінців при одруженні, музики – при богослужінні, обливання – при хрещенні і т. п. [97, с. 112–113]. Так, мислитель проводить думку, що вселенські собори не мають того самого авторитету, який має Св. Письмо, але це ніяк не применшує їх авторитету, значення та вагомості їхніх рішень. Та найкращим чином зробити останнє можна не окремим ученим, а колегіально. «Саме в зібранні багатьох, до ладу і чесно роздумуючи про один й той самий предмет, легше розходить ся тьма і являється світло істини, оскільки те, що було для мене приховано, відкрив би інший, і те, що одному не приходило в голову, прийшло б іншому, і один міг би помітити помилку іншого, який, помиляючись (сам), не бачив» [97, с. 116].

Мислитель відстоював позицію щодо доцільності колегіального правління церквою. А колегію визначав як правляче зібрання, в якому справи

для управління надані не одній особі, а багатьом, котрі визначені вищою владою. Колегії, на думку Феофана Прокоповича, бувають постійні і тимчасові, щодо останніх, то на рівні церкви тимчасовими могли бути церковні синоди, а на рівні держави – трибунали та ради. Тимчасові колегії розглядали «випадкові» справи, а для вирішення постійних поточних справ уже створювались і постійні колегіуми [97, с. 119].

Щодо співвідношення церкви та держави філософ не допускає існування будь-якої православної церковної організації, яка б не мала ніякого зв'язку з тією державою, в якій відповідна церква знаходить собі місце та захист [70, с. 397]. А відтак, єпископ може проводити розшук політичних злочинців, обов'язком священика є доносити таємній канцелярії про політичних зловмисників. Монастирі можуть бути місцевими місцями для тримання арештантів, а цар – «верховний суддя» для церкви і т. п. [97, с. 137–138]. Ф. Прокопович зазначає, що володарям (государям) все підвладно в їхніх царствах. У цьому разі професор повторює те, що свого часу зазначав Сократ Схоластик у своїй «Церковній історії»: «мы постоянно упоминаем в этой истории об императорах, потому что с тех пор как они начали быть христианами, дела церковные зависят от них и великие соборы бывали и бываюот с их изволения» [197].

Також, на переконання мислителя, обов'язком християнського царя є турбота про поширення тієї віри, якій він належить та яку захищає. Просвітник часто звертав увагу на те, що християнський правитель мусить бути місіонером у своїй державі. Так, мислитель вихваляв Петра I за його діяльність проти руського розколу [97, с. 155–157]. Також саме християнський государ має щільно контролювати становище духовного стану православної церкви. Відповідно тільки царю належить право назначати єпископів, давати їм нагороди [60, с. 189].

Ф. Прокопович пропонував називати государя «єпископ єпископів», а на підтвердження своєї думки наводив такі аргументи: поперше, про те, що цар усім архієреям і самому патріарху государ та повелитель, а якщо в справі своїй вони не по званню своєму обходяться, то й крайній їм суддя. Також: «... є

імена і титули чиновницькі, які саму справу того чину зображують, і тому власні і властиві єдиному чину, а нікому іншому не служать. Такими іменами є: купець, лікар, архітектор та ін. Государ може називатися одним відомим ім'ям, але заради здійсненої

справи. Назва ж «єпископ» відноситься до іншого розряду чиновницьких імен, які не зображують справу чину свого, а тому й іншому чину служити можуть.», тобто назва «єпископ» вживається для позначення «наглядача», а в яких справах і наскільки великого, в самому терміні не закладено. «Тому він [термін «єпископ»] може і для найвищої влади служити, адже вона єдина виконує нагляд спільно над усіма чинами...» [97, с. 144–145]. Ф. Прокопович вказує, що государ не може вчиняти священних дій без рукоположення та не належить до церковного кліру, але, наприклад, візантійські імператори вважалися священниками у власному розумінні цього слова, тобто вони могли здійснювати священні таїнства і обряди. Тому професор надає факти на користь визнання за візантійськими імператорами права священнодіяства й зазначає, що останні «називалися священниками не в спеціальному, а в загальному розумінні цього слова, тобто в тому ж розумінні може називатися священником й всякий з мирян» [97, с. 147–148].

Також філософ звертає увагу на права та обов'язки верховних римських понтифіків і на співвідношення цих прав з правами римських імператорів. Зокрема, зазначає, що за часів язичництва, римські понтифіки отримали свою владу від короля, тобто від державної влади, саме тому государ в означений період був вправі називатися головою всіх релігійних діячів [97, с. 149–150]. Сфери ж, на які поширюється діяльність державного діяча та релігійного, є різними і стосуються відмінних суспільних відносин, відповідно єпископ у релігійних справах може обходитись без втручань з боку правителів [97, с. 152].

Мислитель також зазначає, що «давні монархомахи» або «царьборці» формували свої позиції на понятті «свободи християнської», але через неправильне розуміння останньої і взагалі всього Св. Письма трактували це поняття хибно: «Свободил есть нас Христос крестом своим от греха, смерти

и диавола, сиесть от вечного осуждения... А от послушания заповедей божиих и от покорения властем предержажим должно не подал нам Христос свободы, но и паче оное утвердил, яко же после покажется» [185, с. 78–79].

Отже, можна зробити висновок, що філософ і мислитель Ф. Прокопович, окрім дослідження богословських та педагогічних питань, присвятив частину свого життя на вибудову нової концепції існування церкви в державі. Філософ був першим у Російській імпе-

рії, хто відстоював ідею про підпорядкування церкви державній владі. Він був щиро переконаний, що саме цар повинен бути головним у цій інстанції. Ідеї централізації та впливу царської влади на церкву набули поширення саме завдяки Ф. Прокоповичу, його погляди заклали фундамент для побудови нової форми взаємовідносин церкви і держави, що окреслило шлях розвитку цих структур на майбутнє.

2.3 Внесок викладачів і вихованців Києво-Могилянської академії в юридичну практику

Сприяючи вивченню юридичних теорій та формуванню власних поглядів на державу та право, Академія прищеплювала своїм вихованцям необхідні навички, які ставали в пригоді у здійсненні подальшої державницької та власне юридичної діяльності. Як слушно зазначала З. І. Хижняк, «КМА стимулювала розвиток духовного й політичного життя, продукуючи через своїх професорів і вихованців суспільну думку, спрямовану на усвідомлення народом його власного життя у неперервному процесі історії, формувала його національну свідомість, патріотичне розуміння необхідності існування власної незалежної держави, її творення й захисту» [223, с. 141].

Чимало професорів (викладачів) та випускників КМА у різний час залучалися до найважливіших законопроектних робіт [223, с. 144]. Зокрема, справді видатну роль вони відіграли в підготовці відомого кодифікаційного проекту «Права, за якими судиться мало-російський народ» 1743 р.

Дослідженню «Прав» присвячені класичні праці О. Ф. Кістяківського, І. В. Теличенка, А. І. Яковліва, М. П. Василенка, М. Є. Слабченка [41; 111; 193; 198], а також сучасна наукова розвідка К. А. Віслобокова [42], в яких докладно висвітлюються причини кодифікації, діяльність відповідної кодифікаційної комісії, її персональний склад, джерела та зміст пам'ятки, яка стала результатом кодифікації. Тож ми маємо на меті зробити огляд учасників створення «Прав», які мають відношення до КМА та їхнього внеску в кодифікаційну роботу.

Запропонований огляд почнемо з осіб, які стояли біля витоків діяльності кодифікаційної комісії (оригінальна назва – «Комісія переклада і свода книг правних», далі – Комісія). У багатьох джерелах

значається, що перший список (реєстр) членів Комісії у кількості 30 осіб, за завданням гетьмана Данила Апостола, склали в 1728 р. бунчуковий товариш Ф. О. Чуйкевич та стародубський полковий суддя М. Д. Ханенко. З цього списку було відібрано 12 осіб, які з певними змінами у своєму складі працювали до 1731 р. і підготували за цей час три розділи кодексу: «О чести Божией», «О чести Государевой», «О привилегиях малороссиян».

Серед зазначених осіб фундаторів Комісії найбільший слід в історії права України залишив **Чуйкевич Федір Олександрович** (1685 або 1695 – бл. 1759 або бл. 1764). Особисто Ф. О. Чуйкевич до Комісії не входив, але брав безпосередню участь у формуванні її складу, а згідно зі щоденниковими записами Миколи Ханенка за головування останнього у Комісії був активним учасником багатьох неофіційних обговорень проекту.

Видатним представником юридичної еліти Гетьманщини був і **Ханенко Микола Данилович** (1693–1760), якому в 1741–1743 рр., тобто на самому завершальному етапі підготовки законопроекту, – довелося стати фактичним керівником кодифікаційної комісії. Йому судилося забезпечити передусім обговорення і остаточне редагування вже загалом укладеного на той час тексту проекту [135, с. 273–275].

Аналізуючи списки членів кодифікаційної комісії «Прав, за якими судиться малоросійський народ», подані у виданнях А. І. Яковліва [271] та К. А. Віслобокова [42], доходимо висновку, що значна частина осіб, які брали участь у кодифікації, безпосередньо стосувалася КМА.

Першим офіційним головою Кодифікаційної комісії став **Стефанович Василь Васильович** (1697–1773). Як голова кодифікаційної комісії він розробив план її роботи і розподілив завдання між її членами. Запропонував розмістити матеріали в кодексі за принципом внутрішньої спорідненості правових норм та правового зв'язку. Вважав, що завданням комісії має бути не механічне зведення в одне ціле норм Литовського статуту і книг магдебурзького права «Саксон» і «Порядок» (знаменитих «трьох малоросійських прав»), а систематичне складання нового кодексу на підставі діючих законів, звичаїв, науки права та потреб часу й обставин [275, с. 28]. Він здійснював упорядкування перших підготовлених текстів, особисто переклав для використання у подальшій роботі 1, 2, 3, 7, 13 розділи Литовського статуту та книгу Б. Гроїцького «Титули права магдебурзького» [61, с. 423].

Під його головуванням члени Комісії до 1734 р. переклали з латини і польської Литовський статут 1588 р., частину джерел німецького права (чотири частини «Порядку» Б. Гроїцького, його ж «Артикули права Магдебурзького» та «Артикули права Цісарського» і частково «Про оборону сиріт і вдів»; працю Цезарина «Enchiridion», книгу П. Щербича «Зерцало Саксонське» і частково його ж «Jus Municipale», праці М. Яскера: «Speculum Saxorum», «Jus Municipale», «Promptuarium»), а також склали 11 розділів із 30 запланованих [275, с. 21].

Вагомий внесок у спільну працю зробив другий голова кодифікаційної комісії **Борозна Іван Владиславович (Володимирович)** (90-ті рр. XVII ст. – 1740). Головував у 1734 р. (за ін. джерелами 1735 р.). На відміну від свого попередника І. В. Борозна вважав, що праця комісії не має виходити за межі перегляду і доповнення Литовського статуту як «фундаментального права», а отже, не повинна привести до створення принципово нової правничої книги [275, с. 29]. Йому вдалося помітно інтенсифікувати діяльність комісії, залучити до неї кілька десятків нових фахівців. Вважається, що саме йому належить ідея поділу кодексу на 30 розділів, яка була реалізована у відповідних текстах уже наприкінці 1736 р. На цей час було завершено і переклад правних книг. Загалом чорновий текст Кодексу підготовлено у травні 1738 р. [42, с. XIV]. Утім у наступні роки через походи козацького війська праця комісії була призупинена, а 1740 р. видатний правник Гетьманщини пішов з життя (за окремими свідченнями – внаслідок хвороби після війни).

Деякий час між головуваннями І. В. Борозни та М. Д. Ханенка на чолі кодифікаційної комісії стояв **Лизогуб Яків Юхимович** (бл. 1677–1749). Безпосередню участь у роботі Комісії Я. Ю. Лизогуб брав у 1738–1743 рр. [275, с. 28]. Його підпис стоїть першим під офіційним текстом проекту, редагування якого завершилося в 1743 р. Утім, як зазначалося, останнім головою комісії в 1741–1743 рр. був М. Д. Ханенко. Під його головуванням до 1741 р. відбувалося колективне обговорення окремих розділів проекту, а згодом редагування та коректорська звірка цитат і джерел. Остаточний текст проекту було підписано у травні-липні 1743 р. [61, с. 424].

Серед інших активних учасників підготовки пам'ятки слід особливо відзначити ректора КМА **Амвросія Дубневича** (кін. XVII–1750). Від 1733 р. він брав активну участь у діяльності кодифікаційної комісії. Щодо характеру цієї діяльності нам вдалося відшукати

цікаві відомості в листуванні Амвросія Дубневича з митрополитом Київським Рафаїлом Заборовським. Ректор, зокрема, повідомляв 1735 р. про закінчення перекладу правничих книг (переклали дві книги Статутів, чималу частину в третій книзі Саксона виправили) [91, с. 24] та про початок роботи над Зводом (проект кодексу) [91, с. 26–27]. Один з перших дослідників історії КМА В. І. Аскоченський, характеризує роль Дубневича у кодифікаційній діяльності, називав його досвідченим юрисконсульттом [31, с. 50].

Так, А. І. Яковлів, висвітлюючи роль духівництва у кодифікаційній діяльності, зазначає, що то були не просто представники духовного сану, а й особи високої загальної чи правничої освіти, та, крім того, багато з них до прийняття священства були військовими чи суддями й мали достатній практичний досвід, але найвидатнішим із них за своїм саном і освітою був архімандрит Дубневич. Його участь у праці Комісії, нібито символізувала участь цілої Академії [275, с. 29]. Як бачимо, усі офіційні й неофіційні керівники кодифікаційної комісії були вихованцями КМА, поділяли її моральні та суспільно-політичні настанови. Далі охарактеризуємо й деяких інших «могилянців» відповідно до прийнятого поділу членів Комісії на представників козацтва, духівництва і міщанства. Орієнтиром для нас є найповніший на сьогодні «список К. А. Вислобокова», що включає 70 осіб [42, с. XLIX].

Від козацтва до Комісії входили такі «могилянці»: **Апостол** Петро Данилович (?–1758), **Валькевич** Петро Васильович (бл. 1687–1758), **Дмитрашко-Райча** (Думитрашко-Раїч, Дмитрашко Раїч) (?– після 1753), **Закровецький** Тимофій (1713–?), **Кочубей** Василь Васильович (бл. 1680–1743), **Ладонка** Пилип Антонович (бл. 1700–?), **Ласкевич (Ласієвич)** Петро Семенович (?–після 1763), **Лисаневич** Василь Михайлович (бл. 1702–після 1763), **Лукомський** Степан Васильович (1701–бл. 1779), **Максимович** Стефан або Степан (?–1741), **Нестерович** Дмитро Матвійович (бл. 1711–після 1756), **Огранович** (Огронович, у К. А. Вислобокова – Огонович) Яків Михайлович (бл. 1700 – після 1772), **Савицький** Стефан (?–?), **Столповський** Семен (?–?), **Чуйкевич** Семен Васильович (бл. 1674–після 1743).

У списку К. А. Вислобокова серед козацьких представників значиться ще «Іванов, суддя з Миргорода (1729)». На нашу думку, йдеться про **Остроградського Матвія Івановича** (1670 –

після 1736). У документах підписувався «Матвій Іванович», а «Іванович» і «Іванов» у ті часи доволі часто вживалися як паралельні форми. Близькість до Данила і Петра Апостолів робить цілком вірогідною можливість його включення до складу Комісії.

Від духівництва в підготовці проекту брали участь: **Білинський** Дмитро (?–1753), **Величківський** (Величко, Величковський) Яків (кін. XVII ст.–після 1737), **Косач** Монасія (1704–?), **Мигалевич** (Михалевич), чернече ім'я – Софроній (?–після 1751), **Онискевич** (Онишкевич) Герасим, чернече ім'я – Гедеон (1696–1747), **Прохорович**, чернече ім'я – Герман (?–?), **Рогачевський** Іван (?–?), **Савицький** (**Савецький**), чернече ім'я – Гервасій (1703–після 1742), **Старжицький** (**Старицький**) **Василь**, чернече ім'я – Варнава (бл. 1707–?), **Сморжевський** Товія (Товия) (?–1744). [61, с. 427–428].

Таким чином, серед 43 представників козацтва (включаючи голів Комісії В. В. Софоновича, І. В. Борозну, Я. Ю. Лизогуба та М. Д. Ханенка, але не рахуючи її «фундатора» Ф. О. Чуйкевича) у Комісії встановлено 21 вихованця КМА, а серед 21 представника духівництва (разом з А. Дубневичем) – 11 «могилянців». Представництво міщан у Комісії було нечисленним, і нам не вдалося знайти відомості про освіту тих шести осіб, які зазначені у списку К. А. Вислобокова.

Загалом з тих 16 членів Комісії, які поставили свій підпис під остаточним текстом проекту Кодексу, безпосереднє відношення до КМА мало щонайменше 13 осіб.

Цифри є доволі показовими, але, як видається, і вони ще не повністю відображають внесок вихованців КМА у підготовку пам'ятки. Адже нам ще не вдалося відшукати відомості про освіту багатьох членів Комісії. Наприклад, відомо, що в Академії вчилися двоє синів бунчукового товариша Прилуцького полку Раковича Павла Семеновича, двоє синів ічнянського сотника Стороженка Григорія Андрійовича, племінник писаря Ніжинського магістрату Григорія Кониського, близькі родичі деяких інших членів Комісії.

Підсумовуючи, можемо констатувати, що Києво-Могилянська академія забезпечила військово-адміністративний апарат Гетьманщини грамотними канцеляристами, а церковну організацію – високоосвіченими перекладачами з інших мов. Здібні ж до права вихованці КМА згодом мали можливість поповнити знання і набути фахову юридичну освіту в європейських університетах. Саме з

представників цих різних груп вихованців КМА і була переважно сформована кодифікаційна комісія. Певною мірою долучилися до цієї роботи і викладачі Академії та її колегуїмів на чолі з ректором КМА.

Про практичну юридичну діяльність вихованців Академії та про високу цінність наукової бази, яку вони отримували в своїй альма-матер, свідчать, зокрема, запрошення на службу вихованців Академії в приказні чини в губернію Литовську. Про це йдеться у вимозі про направлення студентів від 6 травня 1795 р. за повідомленням цивільного губернатора Семиона Ярмоловича: «Пан дійсний таємний радник генерал прокурор і кавалер граф Олександр Миколайович Самойлов, відомий у виконанні височайшого її Імператорської Величності повеління, вимоги пана генерал-аншефа і кавалера князя Миколи Васильовича Репніна, за визначенням його генерал-губернатором Литовським, для засновуваних там чотирьох верховного правління відділень. Як-то казенного, кримінального, цивільного та економічного [вимагається надати] по одному секретарю, та по три писця, які вміють читати і писати по-руськи та по-польськи, наказав мені, якщо із тих, хто перебуває в тутешніх семінаріях і присутствених місцях такі бажання виявлять, відправити їх до вказаного пана, генерал-аншефа і кавалера. Тому прошу Ваше Високопреосвященство наказати, щоб тим, хто перебуває в тутешній Академії, оголосили, чи не забажають вони ці посади. Так як для них... чудово читаючи й пишучи по-руськи та по-польськи, а якщо по латині й іншими мовами, це послугує їм там можливо й найвищим вигодам і по здібності кожного нагородженням...» [230, с. 1].

Маємо лист від 6 травня 1795 р., на початку якого міститься напис такого змісту: «Відправив повідомлення пан генерал попечитель Ізяславського та Брацлавського [округу] і кавалера Тимофія Івановича Тутолміна, довести це з ділом». А в самому документі значиться, що: «...через визначення потрібних із цього повідомлення обставин, [звертаються] до ректора академії з тим, щоб наказав кому оголосити в вищих класах студентам і з ними священнослужителям, і церковнослужителям, і різночинним. Чесними діями не відрізняється чи хтось з них бажанням вступити в прописані посади. Тільки мав би всі ті якості, які в цьому повідомленні виголошені. І що тому забезпечення відкривається, підписавши на певну посаду,... хто доходить до мене з вище прописаною справою» [230, с. 1].

Також при розгляді означеного питання, знаходимо таке: «...В силу резолюції його Преосвященства, Св. Правлячого Синоду члена, митрополита Київського і Галицького і свящ. Архімандрита Києво-Печерської лаври, по наказу, який послідував від Його Високоповажності генерал поручителя київського губернатора і кавалера Семена Єрмолайовича Ширкова, про надібність у секретарях та писцях для засновуваних в Литві чотирьох верховного правління відділеннях... Щоб отець Київського Михайлівського монастиря, отець архімандрит і Київської академії ректор приказав поінформувати студентів. Колезький регістратор Павло Корольов. 1795 р., 6 травня» [230, с. 2].

Зауважимо, що хоч назва «Імператорська Київська духовна академія» з'явилась достатньо пізніше, у 1819 р. (КМА була закрита у 1817 р., в тому ж році відкрито духовну семінарію і духовне училище, а 26 серпня 1819 р. – за указом Св. Синоду відкрито саме КДА), але в означених документах від 1795 року вживаються такі назви КМА, як: «Київська академія» та «Київська духовна академія».

Після наведених вище частин листів далі представимо повніший лист-вимогу у студентах для обіймання означених посад. Отже: «Із прохання до його Високопреосвященства Синодального члена Самуїла, митрополита Київського і Галицького і Києво-Печерської лаври, священному архімандриту від Його Високоповажності пана генерал поручика київського губернського і кавалера Семена Єрмолайовича Ширкова, яко травня 6 дня надісланого. Пан дійсний таємний радник генерал прокурор і кавалер граф Олександр Миколайович Самойлов пояснюючи: через виконання її імператорської величності повеління, вимога пана генерал аншефа і кавалера князя Миколи Васильовича Репніна, на визначення його генерал губернатором Литовії для засновуваних там чотирьох верховного правління відділень, як-то казенного, кримінального, цивільного, економічного, по одному секретарю та по три писця, знаючих читати і писати по-руськи і по-польськи, наказав мені, якщо із тих, хто знаходиться в тутешній семінарії присутственних місцях, такі бажання виявлять, то представити їх до означеного пана генерал аншефа і кавалера. А тому, Ваше Високопреосвященство, покійно прошу приказати тим, хто знаходиться в тутешній Академії, оголосити, чи не забажає хтось у ці посади, так як для них вигідні особливо секретарські, їх таких якби добре знали читати і писати по-руськи і по-польськи, а якщо ще й латинською і іншими мовами. То це послугує їм там, мо-

жливо, й найвищим вигодам і по здібності кожного нагородженням, котрих для відправки до вказаного пана генерал аншефа і кавалера і не залишити Ваше Високопреосвященство прислати до мене. В оригіналі читав колезький регістратор Павло Корольов» [230, с. 3].

Відповідно до такого прохання в Академії сформували список тих, хто виявив бажання обійняти означені посади, а поряд із кожним бажаним вчитель польської мови поставив відмітки щодо знання затребуваної мови відповідним студентом. Отже, класом риторики були представлені такі студенти: Олексій Данилов, намісництва Київського, уїзду Пирятинського, села Харковець, син дворянський – може непогано читати й писати по-польськи; Данило Валецький, новоприєданого до Росії від Польщі краю, села Пенчуков, син священника – читає, пише й говорить по-польськи добре, але перекладає на російську мову погано; Пантелеймон Слюсаревський, губернського міста Києва, син міщанський – про знання мови нічого не вказано; Яків Запорожський, намісництва Київського, уїзду Пирятинського, села Малютинець, син дворянський – не вміє по-польськи ні читати, ні писати; Іван Іванішев – намісництва Київського, уїзду Пирятинського, села Давидівки, син священника – досить мало знає читати й писати по-польськи; Кирило Густинський – намісництва Київського, уїзду Хорольського, села Худолієвні, син дячковський – не може ні читати, ні писати по-польськи; Павло Торжевський – новоприєданого до Росії від Польщі краю, села Ольшанки, син священника – читає, пише і говорить польською добре, перекладає на російську частково непогано. Під означеним списком стоїть підпис «Києво-Михайлівський архімандрит і ректор» [230, с. 4].

Після наведеного списку міститься лист такого змісту: «Високопреосвященний владико, милостивий Архіпастир, Його поважність пан генерал поручик правлячий в Мінській, Ізяславській і Брацлавській губерніях, посади генерал-губернатора, сенатор і кавалер Тимофій Іванович Тутолмін, відносно мене пояснюючи отримане від Вашого Високопреосвященства повідомлення, що в Київській духовній академії навчаються й діти різночинців, які виявляють схильність до статських справ, але звільнення їх в приказний чин залежить від цивільної влади, вимагає як він пан генерал поручик та кавалер спонукає це недостатністю канцелярських робітників, яких при відкритті нових управлінь його губерній, по зразку височайших її імператорської величності установ потрібна буде досить вагома

кількість для наповнення присутственних місць по штатах, то будуть в Київській духовній академії знаходитися різночинці Чернігівському губернському правлінню підвідомчі, відібрати від них за згодою з Вашим високопреосвященством бажання на вступ до статської служби, а в звільненні бажуючих від існуючих звань поступити по узаконенням і його повідомити, скільки таких виявиться для призначення, куди їх треба буде відправити. Я в розмірковуванні також людей для нових губерній потрібності, Ваше високопреосвященство посмію покірніше просити, наказати кому потрібно пройти виправку, знаходиться чи хтось із різночинських дітей тутешньої губернії в КДА, і якщо знаходяться, то дізнатись в них бажання на вступ в статську службу, і скільки таких бажуючих виявиться, не залиште вшануйте мене повідомленням з іменним про них списком. Щоб згодом зміг я зробити моє відношення до вказаного пана генерал поручика і кавалера. <...> Ваш покірний слуга, Андрій Милорадович. 22 травня 1795 р., Чернігів.» [230, с. 5–6]. На звороті означеного документа написано «1795 р. 29 травня, по цьому повідомленню, учителям з ректором... зробити довідку з додатком іменної відомості» [230, с. 6 (зворот)].

Цікавим є той факт, що й сам Андрій Милорадович, який значиться у наведеному вище листі, навчався в КМА разом із своїм братом, а також ми маємо відомості, що останній вивчав в Академії канонічне право. «Є таємна звістка про те, що в другій половині XVIII століття іноді викладалось і церковне законодавство... В «Звіті імператорської публічної бібліотеки за 1885 рік» значиться надійшовший туди рукописний посібник по церковному законодавству, малоросійського письма першої половини XVIII століття, який належав, за словами жертводавця, генерал-майору Петру Степановичу Милорадовичу, котрий навчався в 1739 та 1740 р. в КМА. Дійсно Петро і його брат Андрій Степановичі Милорадовичі обидва вчилися в КМА: Петро навчався у 1739–1740 р. риториці і разом з тим вивчав німецьку мову, Андрій вивчав у 1742–1743 роках риторику і німецьку мову». [170, с. 602]. Зазначимо, що Милорадович Андрій Степанович (1726–1796) – бунчуковий товариш, генерал-майор, генерал-губернатор, перший правитель Чернігівського намісництва. Милорадович Петро Степанович (бл. 1723–1799) – військовий канцелярист, останній полковник чернігівський, генерал-майор російської армії [120, с. 479–498; 189, с. 362; 190, с. 363].

Звернемо увагу на рапорт від 12 червня 1795 р. в Київську духовну дикастерію* від КДА, такого змісту: «Її Імператорської величності указ під номером 819 минулого травня 30-го дня із Київської духовної Дикастерії здійснений, про створення довідки, чи не знаходяться в навчанні в КА різночинні діти для підвідомчих Чернігівському губернському правлінню і має бути, відібрали в них бажання на вступ в Статську службу, в Мінську, Ізяславську і Брацлавську губернії, в Академії того ж 30 дня отриманий, про отримання якого, і що бажують щодо створення в силу його справи в Академії, таких в різних класах явилось 13 чоловік, яких список до цього додається, і їм цей указ об'явлений, але із них ніхто згоди в статську службу не виявив, в київську духовну династерію – КА. Репорт. 1795 р. червня 11. Префект академії ієромонах Анатолій» [230, с. 8].

В означеному списку значаться студенти КМА, підвідомчі Чернігівському губернському правлінню від класу богослов'я: Петро Велентій – намісництва Чернігівського уїзного міста Нїжина, син поручика Григорія Велентія. Від класу філософії: Кирило Бахановський – уїзду Лохвицького, містечка Чорнухи, син міщанський. Від класу риторики: Іван і Павло Буличі – уїзду Борзенського, села Гужовки, сини дворянські. Від класу поезії: Іван Герман – уїзду Лохвицького, містечка Чорнухи, син дворянський, та Василь Турик – уїзду Нїжинського, містечка Носовки, син дворянський. Від вищого класу граматики: Данило і Василь Кеценкові – уїзду Прилуцького, села (не вказано), Григорій дворянський син, Євстафій Сахновський – уїзду Прилуцького, села Осічева, син дворянський. Від середнього класу граматики: Петро Стариковський – уїзду Прилуцького, містечка Журавки, син козачий. Від нижнього класу граматики: Григорій Канівець – уїзду Прилуцького, містечка Журавки, син козачий, та Іван Голубов – уїзду Конотопського, села Голинки, син дворянський. Під списком значиться підпис префекта академії ієромонаха Анатолія [230, с. 9].

Маємо у розпорядженні також і списки вихованців Переяславської семінарії, котрі виявили бажання вступити на статську службу. Нам вдалося віднайти два списки, спочатку наведемо перший із них: «Список Переяславської семінарії семінаристів за указом Київської

---

* **Примітка.** Дикастерія (з грецької «судити») – підпорядковане єпархіальному архієрею духовне управління, що займалось судовими справами щодо священнослужителів та церковнослужителів.

духовної Дикастерії про призначення на статську службу в губернію Мінську, Ізяславську та Брацлавську, на розгляд вищої влади надаємо 1795 р., квітня 13»: Олександр Бурмовський – намісництва Київського, уїзду Хорольського, села Степановки, син свящ. Ісідора; Антон Мирович – новоприєднаних від Польщі до Росії місць, села Пещальнікова, син свящ. Олександра; Антон Сіючковський – намісництва Київського, уїзду Переяславського, села Девичек, син померлого свящ. Антонія; Василь Чайковський – намісництва Київського, уїзду Миргородського, села Ярмаков, син померлого свящ. Михаїла; Василь Пархомович – намісництва Київського, уїзду Хорольського, села Єнков, син померлого свящ. Іоанна; Данило Сухопара – намісництва Київського, уїзду Золотоношського, містечка Кропивне, син померлого свящ. Якова; Данило Діяковський – намісництва Київського, уїзду Золотоношського, села Гусиного, син свящ. Симеона; Іван Ординський – намісництва Київського, уїзду Золотоношського, села Мирків, син дячка Василя; Кирило Віремовський – намісництва Київського, уїзду Золотоношського, села Митон, син свящ. Феодора; Павло Стаховський – намісництва Київського, уїзду Переяславського, села Ременовки, син свящ. Петра; Стефар Костецький – намісництва Київського, уїзду Переяславського, села Котаровки, син померлого свящ. Матфея; Яків Кумановський – намісництва Київського, уїзду Хорольського, села Мелюшок, син свящ. Іоанна; Яків Житковський – намісництва Київського, уїзду Миргородського, села Портянок, син дячка Івана; Федір Торський – намісництва Київського, уїзду Золотоношського, села Дмитрівки, син померлого свящ. Андрія. І того бажаючих два, поданих на розгляд: 12». Підпис під списком вчителя риторики, префекта Переяславської семінарії, протоієрея Федора Домонтовича [230, с. 16–17].

Далі наведемо дані із рапорту до Київської духовної Дикастерії від префекта Переяславської семінарії щодо бажаючих вступити на статську службу: «...в відданому мною від 13 числа в Київську Духовну дикастерію при рапорті списку, показані із тих, хто виявив бажання два тільки: Антон Мирович та Іван Ординський, інші надані на розгляд вищій владі; але при відданні іншого списку, тобто цього від 15 квітня, крім тих, хто представлений в минулому списку, деякі є інші, які по тому списку не значаться, з'явилися до мене і виявили добровільне своє бажання до статської служби в губернію Мінську, Ізяславську та Брацлавську. Тому від всіх, хто добровільне

бажання виявив, список при цьому на розгляд Київської духовної Дикастерії надаю. Переяславської семінарії префект, вчитель риторики, протоієрей Федора Домонтовича. 1795 р., 16 квітня» [230, с. 18].

Із різночинців у другому списку містяться: Каллістрат Соколовський – Намісництва Київського, уїзду Остерського, містечка Барішевки, син пом. дворянина Мирона Яковлевича, та Дмитро Тесслекій Намісництва Київського, уїзду Золотоношського, містечка Домонтова, син дворянина Никифора. Також із вже наведених вище: Олександр Бурмовський, Василь Чайковський, Василь Пархомович, Данило Сухопара, Данило Дяковський, Стефар Костецький, Федір Торський. Але окрім них, в ньому значаться й інші бажаючі: Василь Михайловський – намісництва Київського, уїзду Миргородського, села Ярмаков, син пом. свящ. Михайла; Василь Твердловський – намісництва Київського, уїзду Лубенського, м. Лубни, син дячка Василя; Григорій Гловацький – намісництва Київського, уїзду Золотоношського, села Мойсенець, син пом. свящ. Стефана; Павло Александровський – намісництва Київського, уїзду Золотоношського, містечка Ірилеєва, син свящ. Симеона; Семен Раєвський – намісництва Київського, уїзду Пирятинського, села Леметовки, син свящ. Василя; Семен Прохорович – намісництва Київського, уїзду Переяславського, села Катаровки, син пом. свящ. Андрія; Антон Дроздовський – намісництва Київського, уїзду Золотоношського, села Богодуховки, син свящ. Лева; Петро Богаєвський – намісництва Київського, уїзду Хорольського, села Родзянов, син свящ. Якова; Павло Торський – намісництва Київського, уїзду Золотоношського, села Дмитрівки, син свящ. Григорія [230, с. 19–20]. Саме такими вихованнями на здобуття пропонованих посад була представлена Переяславська семінарія.

Тепер зосередимо нашу увагу на студентах саме Київської Академії, які виявили бажання обіймати відповідні посади. Про них ми вже зазначали вище, отже це: Олексій Данилов (18 років), Іван Іванішев (23 р.), Яків Запорозький (19 р.), Кирило Густинський (23 р.), Данило Валецький (22 р.), Павло Тгоржевський (19 р.), Пантелеймон Слюсаревський (20 р.) [183, с. 23]. На підтвердження цього наводимо відповідний документ від 23 травня 1795 р.: «Високопреосвященний пане, Святійшого правлячого синоду член, митрополит Київський і Галицький, Києво-Печерської лаври архімандрит... Бажаючі службу продовжувати у письмових справах в Литовській губернії, які навчаються в КА сім чоловік по присланому

від Вашого Високопреосвященства списку показані, цього числа до мене з'явилися, і я відповідно повідомленню мені пана дійсного таємного радника, генерала прокурора і кавалера графа Олександра Миколайовича Самойлова, віднісся в відповідний час їх відправити куди потрібно, до Його Світлості пана генерал аншефа, литовського генерал-губернатора і кавалера князя Миколи Васильовича Репніна, а Ваше Високопреосвященство прошу приказати їм до отримання на те повідомлення бути при Академії. Покірний слуга – Семен Ісідор (підпис)» [230, с. 26].

Відповідно до цього, того ж дня «...наказати указом ректору з віце-ректором і префектом, вказаних у списку студентів нікуди із Академії без відома і письмового дозволу його Вельможності пана губернатора не відпускати» [230, с. 26], а вже 26 травня 1795 р. це розпорядження закріплене у рапорті від КДА до Київської духовної Дикастерії [230, с. 28].

Отже, вихованці академії як освічені люди вимагались на цивільну службу, особливо починаючи з часів приєднання Польщі до Росії (1703 р.) і створення нових присутствених місць. Відповідно, в 1784 р. за резолюцією митрополита Самуїла були звільнені з КМА в цивільне відомство дванадцять чоловік як здібні та схильні до цивільної служби, а в 1795 р., за запрошенням генерал-губернатора Т. І. Тутолміна, тридцять студентів виявили бажання вступити на статську службу і були розіслані на різні посади в Мінську, Ізяславську та Брацлавську губернії. Також у 1795 р. 20 осіб було відправлено на цивільну службу в Житомир, а трохи пізніше до них долучились й ще декілька чоловік. Досить часто були виклики київських студентів і до воєнного відомства. Останнє потребувало перекладачів, а інколи й священиків для повноважних наших міністрів при європейських дворах. В 1737 р. генерал-губернатор С. Сукін звернувся до КМА з вимогою надати двох перекладачів латинської та польської мови для міністрів, що від'їжджали в Німеччину. А в 1777 р. на вимогу уповноваженого міністра в Константинополі Стахіяєва Олександра Стахійовича (1724–1796) відправлені два здібні студенти до Константинополя для вивчення турецької мови і підготовки їх до перекладацької справи. У 1785 р. був «за попереднім прикладом», як зазначено у «Відношенні» щодо цього випадку графа Румянцева-Задунайського, знову відправлений один студент до Константинополя. У 1794 р., на вимогу графа Румянцева, викликані до комісії воєнного суду щодо утримуваних у Києві поляків-арештантів для

розгляду паперів два вчені і знаючі студенти [84, с. 111–112]. Часто викликали студентів КМА на священницькі посади при посольствах. Так, у 1765 р. відповідно до Височайшого указу, відправився із Києва вчитель Єфрем Д'яківський в Лондон в священники до Греко-Російської церкви [58, с. 113].

Цікаво, що в «Височайшій резолюції на докладні пункти правлячого на посаді Генерал-Губернатора Тамбовського і Рязанського, Генерал-Поручика Каменського – Про відсутність в губерніях Генерал-Губернаторів; про визначення канцелярських чинів і служителів в Правління та Палати Генерал-Губернаторам; про створення пошти для зв'язку між Узніми та Губернськими містами і про утримання доріг у справності» від 26 липня 1781 р., знаходимо такі настанови: «...відповідно до штатів необхідно при Губернському Правлінні і Палатах тримати канцелярських служителів всякого звання, крім секретарів, та їм жалування визначати відповідно за працю на Правління та Палати. І як, канцелярська дирекція належить Президентам; а Генерал-Губернатор, відповідно до точної сили Установлення глави V, статті 94-ї, є Голова Правління Губернського: то розуміється, що визначення канцелярських чинів і служителів при Правлінні, крім секретарів, до нього відноситься; рівним чином і в Палатах, за їх удостосненням, з його відома, таке канцелярських служителів визначення і поміщення повинно бути вчиняємо, коли він в Губерніях, йому ввірених, знаходиться» [180, с. 203–205].

Звертаємо увагу й на Сенатський указ «Про розбір та про розподіл священно- та церковнослужительських дітей і самих церковників» від 11 квітня 1784 р., де знаходимо таке: «Що стосується семінаристів, то про них наперед розглянути кожного в науках справність та успіхи, якщо знайдуться такі, що малу до того і до вступу в духовні чини подають надію, а більше виявлять схильність до цивільної служби, аніж до духовного звання, таких в силу Іменного Її Імператорської Величності, наданого Сенату минулого 1778 року грудня 24 (1779 січня 9) дня указу, відсилати в канцелярські служителі по Намісництвам, де є їх нестача, відповідно до відношення Генерал-Губернатора і правлячих ту посаду...» [174, с. 95].

Цікавим є й той факт, що вихованці КМА мали переваги й при зарахуванні на службу до Духовного правління та Єпархіальні Консистерії, про що свідчить Синодський документ від 18 листопада 1793 р. «Про назначення до Консистерії і Духовного Правління із тих, хто навчається в Академіях і Семінаріях священно- і церковно-

служительських дітей, за їх здібностями, до канцелярських посад» [175, с. 470–471].

Важливим для нас документом є «Іменний, наданий Ліфляндському, Естляндському та Литовському Генерал-Губернатору Князю Репніну. – Про розділ Великого князівства Литовського на три частини та про спосіб правління ними» від 30 жовтня 1794 р. [175, с. 572–585], адже саме він передував наведеним вище листам щодо запрошення студентів Академії на службові посади. Відтак цим документом, зокрема, визначалось: Князь Репнін ставав Литовським Генерал-Губернатором, також створювалось Верховне правління, яке складалось із 4-х відділень. «...взявши звання Генерал-Губернатора Литовського князівства, заснували під керівництвом вашим в Гродні... Верховне Правління, що включає в себе чотири відділення, а саме: казенне, кримінальне, цивільне та економічне чи домоведення; начальниками же цих відділень і разом Членами Правління назначаються від Нас до назначених казенних справ Полковник Іван Фрізель, до кримінальних Бригадир Іван Русанов, до цивільних Надворний радник Микола Волков, до економічних чи домоведення Прем'єр-Майор Літк. Ці члени правління чи начальники відділень, місцями та окладами мають рівнятись: Казенного з Нашими в Губерніях Віце-Губернаторами; кримінального і цивільного – із Головами Палат; економічного – з директорами Економії. На допомогу їм для опрацювання справ по відділеннях на перший час прикажіть Ви обрати до кожного відділення експедитора, із всіх трьох Литовського князівства частин, от всякої по одному дворянину тямлячому...» [175, с. 573–574].

Далі в означеному документі пояснюються права та обов'язки Правління та кожного з відділень. У контексті дослідження нашу увагу привернуло саме кримінальне та цивільне відділення. «... Залишаємо Ми... в округах Земські та Градські Суди, а в містах Ратуші чи Магістрати під повелінням Литовського Трибуналу перебувати мають і, дозволяючи їм давати ім'ям і владою Нашою суд і розправу порядками, що існували до конституції 3 травня в Польській Республіці; приписуємо вам встановити, відповідно Нашим про Губернії узаконенням, як хід кримінальних справ, так і апеляційних цивільних переміщення із Земських і Цивільних судів і магістратів у Трибунал, у Верхній Земський суд, куди й прокурор буде визначений, а з якого в Верховне Правління, в якому розгляд і вирішення кримінальних та цивільних справ відбувається...» [175, с. 576].

Звернемо увагу також й на документ від 16 грудня 1800 р. «Іменний об'явлений Генерал-Прокурором. – Про наповнення невивантачених в Присутствених місцях Литовської губернії канцелярських служителів Російськими і про видачу їм жалування сріблом» [176, с. 439], в якому значиться, що Його Імператорська Величність по представленню Сенаторів, котрі оглядали Литовську губернію, повеліває: «...через недостатність в Присутствених місцях Литовської губернії канцелярських служителів, відповідні вакансії наповнити Російськими, нараховуючи їм по окладах їх жалування сріблом, і тому, додаючи до належуючої за штатом відпуску необхідну кількість сум на рахунок Дворянства; в місцях, що належать до міського управління, – на рахунок міст» [176, с. 439].

Необхідно зазначити, що саме Сенат мав право призначати на чиновницькі посади, адже в документі «Про права та обов'язки Сенату» від 8 вересня 1802 р., а саме у пункті шостому вказано: «Сенат визначає чиновників в місця, також присвоює чини, на основі указу 1790 р. грудня 16 та 1801 р. серпня 1» [177, с. 241].

Згадаємо також Сенатський указ «Про дозвіл прийому в статську службу учнів Духовних училищ, що не закінчили повний курс навчання» від 21 серпня 1818 р., в якому зазначено про те, що дозволяється прийом в статську службу в канцелярські служителі учнів, котрих духовне керівництво звільняє із Духовних училищ, хоч означені учні й не скінчили повного курсу навчання, але за поведінку свою і здібності будуть схвалені [178, с. 535]. Також в означеному контексті більш уточненим є такий документ: «Сенатський. – Про допущення в статську службу людей Духовного звання, із дозволу Сенату» від 24 січня 1823 р. [179, с. 716–718].

Важливим внеском у юридичну практичну діяльність слугувала й участь деяких вихованців КМА у роботі комісій по створенню Нового Уложення законів Російської імперії 1767 р. Зауважимо, що ґрунтовний внесок у дослідження роботи та складу згаданих законодавчих комісій з означеного питання, зокрема, зробили В. М. Латкін та А. В. Флоровський [121; 218].

Як зазначає В. М. Латкін, після видання Уложення царя Олексія Михайловича 1649 р., кількість законодавчого масиву постійно збільшувалась, через що постала необхідність до його впорядкування. «Вся ця маса новоуказних статей... по суті зовсім не була погоджена із Уложенням, а ні з наступними законодавчими актами, тобто її (маси) складовими частинами. А між тим кількість останніх постій-

но збільшувалась і в кінці-кінців склалось обширне законодавство, окремі частини якого скрізь суперечили одна одній і відміняли одна одну, так що розібратись у всій цій масі законодавчого матеріалу не було ніякої можливості. Таким чином необхідність кодифікації відчувалась на кожному кроці і все більше давала про себе знати» [121, с. IV]. Та додає: «Єдиний спосіб, який би дійсно мав можливість дати благі результати, був у систематизації усього законодавчого матеріалу, до якого влада й звернулася у перший рік XVIII ст. З цього часу починається безперервний ряд законодавчих комісій... працюючих над зіставленням збірника законів, який мав замінити собою всю масу законодавчого матеріалу, накопиченого за цей період часу» [121, с. V].

Тепер звернемо увагу на участь вихованців КМА у складі комісії зі створення нового Уложення. Відтак зупинимось на постаті **Козицького Григорія Васильовича** (1725 (1727) – 1775), якого було запрошено в січні 1762 р. до редакційної роботи в Комісії зі складання проекту Нового Уложення законів Російської імперії. За успішне виконання означеного завдання Г. В. Козицькому надано чин колезького радника. Г. В. Козицькому належить «Обряд о выборе мещан и цеховых депутатов» та чорновий список «Обряда управления комиссией», але остаточний варіант цих документів відрізняється від запропонованого вченим. Крім того, «Указ про скликання депутатів» і «Указ губернаторам про обрання депутатів» з невеликими правками Імператриці, залишені в тому ж вигляді, в якому вони були подані вченим [79, с. 266–267].

Також у роботі комісії брали участь видатні могилянці, зокрема: **Политика (Полетика, Політика) Григорій Андрійович** (1723/25–1784), **Мотоніс (Матон) Микола Миколайович** (I чв. XVIII ст. – 1787), **Золотницький Володимир Трохимович** (1741–1796), **Хмельницький Іван Парфенович** (1742–1794), **Яків Павлович Козельський** (близько 1726/27 – після 1789).

Досить значне число вихованців КМА відзначились у службі й в інших відомствах, так, наведемо імена деяких із них: **Рубан Василь Григорович** (1742–1795), **Безбородько Олександр Андрійович** (1746 (1747)–1799), **Завадовський граф Петро Васильович** (1739 (1738)–1812), **Трощинський Дмитро Прокопович** (1754–1829), **Політика (Полетика) Григорій Іванович** (1735–1798), **Подолинський Іван Наумович** (1777–1852). Реформою судочинства у Лівобережній Україні, зокрема правовими основами діяльності судів

та покращенням судової системи, займався **Туманський Василь Григорович** (бл.1725(1723)–?) [34; 78; 219; 221; 264, с. 9–10]. Неабиякий внесок у перекладацьку справу зробив голова палати цивільного суду **Туманський Іван Григорович** (бл. 1740– кін. XVIII), зокрема він переклав 24 статті з французької «Енциклопедії» на державно-правові теми: «Правління», «Демократія», «Обмежена монархія», «Тиран», «Узурпатор» та інші. Статті були підібрані за «Духом законів» Ш. Монтеск'є, в яких характеризувалось природне право, основою якого є особиста свобода людини, також поняття «демократія», «аристократія» та «монархія». Видав збірку «О государственном правлении и разных родах онаго из Энциклопедии переводил Иван Туманский» (1770 р.) [108, с. 543; 233, с. 143].

Практичний характер отриманих в академії юридичних знань підтверджує й та кількість гетьманів, котрих виховала славетна КМА. Відомі імена засвідчують неабияке значення Академії для формування козацької старшини, зокрема можемо назвати таких українських гетьманів, як: **Богдан Хмельницький** (1648–1657), **Іван Виговський** (1657–1659), **Юрій Хмельницький** (1659–1662). Могилянцями з числа гетьманів Правобережної України були: **Яким Сомко**, наказний гетьман (1660–1663), **Павло Тетеря** (1663–1665), **Степан Опара** (1665), **Петро Дорошенко** (1665–1676), **Петро Суховій** (1668–1669), **Михайло Ханенко** (1669–1674), **Юрій Хмельницький** (1677–1681); гетьмани Лівобережної України: **Іван Брюховецький** (1663–1668), **Дем'ян Многогрішний**, наказний гетьман у 1668–1669, обраний 1669–1672), **Іван Самойлович** (1672–1687), **Іван Мазепа** (1687–1709), **Іван Скоропадський** (1709–1722), **Павло Полуботок**, наказний гетьман (1722–1724), **Данило Апостол** (1727–1734), **Кирило Розумовський** (1750–1764) [109, с. 504]. Кількість знатних українців є показовою, а ще показовішим є їх досягнення при своїй практичній юридичній діяльності, здійснення яких потребувало певних знань та юридичної підготовки, якими й забезпечувала своїх вихованців КМА.

Не можемо оминати увагою й не менш видатного могилянця, гетьмана України в екзилі – **Пилипа Степановича Орлика** (1672–1742). Вагомим внеском у розуміння юридичної спадщини Пилипа Орлика послужило віднайдення оригіналів текстів «Конституцій» та їх опублікування в ґрунтовній праці за редакцією В. А. Смоля «Пакти і Конституції» Української козацької держави» [156]. Зокрема, в означеному дослідженні, аналізуючи назву документа з терміноло-

гічної точки зору, Василь Васильович Німчук зазначає, що в оригінальній назві пам'ятки значиться: «*Pacta et constitutiones legum libertatumque* <...>», і наводить значення цих слів зі словника І. Максимовича, який був соратником гетьманів І. Мазепи та П. Орлика, отже: «*factum*» – завіт, договір, торг, ціна, а «*constitutio*» – законоположення, устав, уложення, узаконення та ін. Розуміння цих термінів у той час, на який припало складання означеного документа, є дуже влучним, адже відображає правосвідомість постатей указаної епохи і той зміст, який закладали в назву зіставителі [156, с. 2–28]. Відповідний документ під час його створення не мав аналогів у Європі, що ще раз засвідчує його неабияку цінність.

Маємо звернути увагу й на видатного українського філософа, моголиня **Григорія Савича Сковороду** (1722 – 1794), який підіймав у своїй творчості й правові питання. Зокрема, у нього фігурує поняття «політія» як частина науки про Софію-Премудрість Божу. Як зазначає професор, доктор філологічних наук Ушкалов Леонід Володимирович: «...Софія постає не чим іншим, як цілокупністю «сродностей»... Сковородинська «сродність», будучи поєднанням Платонові моделі ідеальної республіки з наукою про Церкву, як містичне Христове Тіло, посутньо відрізняється від багатьох аналогічних побудов... Сковорода ...підкреслює думку про існування «сродності» для кожної окремої людини. По-друге, ...кожна людина, яка віднайшла свою «сродність», без жодних опосередкувань гієрархічно владнаними суспільними стратами прилучається до Софії, тобто до Невидимої Церкви».[див. примітку; с. 626] Погляди філософа висвітлені в досить значному дослідницькому матеріалі, який ми не маємо на меті наразі характеризувати, але зазначимо, що детально про дослідження діяльності мислителя можна прочитати у посіднику Ушкалова Л. В., котрий провів титанічну роботу по створенню ґрунтовної бібліографічної довідки, структурованої за всіма основними напрямками творчої діяльності Григорія Сковороди.*

Тож можна підсумувати, що юридичні знання, державницькі ідеї, правові погляди, які вивчалися вихованцями КМА, знаходили своє застосування в юридичній практиці. Зокрема, про останнє свідчать архівні документи із викликами студентів Академії на канцелярську та статську службу, також вагомим доказом на підтвердження вка-

---

* **Примітка.** Праця про яку йде мова: Ушкалов Л. В. Григорій Сковорода: семінарії. – Харків: Майдан, 2004. – 776 с.

заної вище тези слугує діяльність могилянців у роботі правничих комісій, зокрема Комісії по зіставленню «Прав, за яким судиться малоросійський народ», 1743 р. та участь у створенні Нового Уложення Законів Російської імперії 1767 р. До вагомого внеску на правничій ниві додаються біографії окремих вихованців КМА, котрі зробили стрімку кар'єру й досягли неабияких успіхів у юридичній діяльності, що ще раз доводить високий рівень їх підготовки в Академії.

Висновки до розділу 2

Узагальнюючи результати дослідження, можна визначити основні аспекти впливу КМА на становлення та розвиток юриспруденції на теренах України, зокрема через упровадження юридичної складової в процес навчання, також через виховання патріотичних та індивідуальних державницьких поглядів у своїх студентів і, звісно, через можливість та необхідність застосування вихованцями отриманих державно-правових знань у юридичній практиці.

Юридична освіта в КМА була запроваджена в 1738 р. митрополитом Рафаїлом Заборовським (1676–1747) у вигляді курсу канонічного права («Каноніки») для вищого класу богослов'я. Викладання цього курсу здійснювалося за Друкованою кормчою книгою (Никонівською) 1653 р. Після видання в 1787 р. Катерининської кормчої книги викладання в КМА канонічного права, найімовірніше, було переорієнтовано на неї. Ф. Прокопович у Духовному регламенті передбачив уведення до КМА основ політичного вчення за С. Пуфендорфом, але про практичне виконання цієї настанови відомостей не збереглося.

Юридичні питання містили курси риторики, які викладалися в КМА, зокрема такий їх підрозділ, як «судова риторика». Остання передбачала прищеплення навичок складання та проголошення захисної й обвинувальної промов («судове красномовство»), підготовки судових документів, а також написання політичних промов.

Судову риторіку викладали: Йосиф Кононович-Горбацький (?–1653) у своєму курсі за 1635/36 навч. рік, Йоасаф Кроковський (?–1718), його курс за 1683/84 навч. рік, Йоаникій Валявський (?–?), з курсом за 1689/90 навч. р., Прокопій Калачинський (Колачинський) (?–?), відповідно курс 1692/93 навч. рік, також курс Йосифа Туро-

бойського (?–?) за 1700/1701 навч. р., Нарцис Гармашенко (Армашенко Наркіс) (1695–1741) з курсом за 1719/20 навч. рік, Веніамін Богацький (?–?) за 1720 р., Стефан Калиновський (бл. 1700–1753) з курсом 1722 р., Сильвестр Кулябка (1704–1761) з курсом 1733 р, Сильвестр Ляскоронський в курсі за 1739/40 навч. рік, Арсеній П'ятницький (Піонтницький) (?–?) за 1742/43 навч. рік, Сильвестр Добра (1712–1767) за 1743 р., Тихон Александрович (1714–1746) в курсах за 1744–1746 р., Досифей Галяховський (1719–?) за 1746/47 навч. рік, курс поч. XVIII ст. Михайла Загурського, а також курси риторики анонімних авторів. Окрім того, в КМА, за деякими даними, застосовувалася риторика краківського професора Адама Ромера (Adam Romer) 1633 р.

Порівняння риторичних курсів КМА та Варшавської піарської колегії свідчить про подібність цих курсів в обох закладах і дає підстави стверджувати на конкретному прикладі про європейський рівень викладання в Академії загалом.

Юридична складова міститься у змісті та формах діяльності Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, членами якого були вихідці з КМА: Лобисевич Опанас Кирилович (близько 1732–1805), Дівович (Дзівович) Олекса Данилович (? – після 1790), Значко-Яворський Матвій Карпович (Мельхіседек) – (1720–1809), Капніст Василь Васильович (1757/58–1823), Калинський Тимофій Васильович (I пол. 1740-х – після 1808/1809), Коропчевський Павло Григорович (1741–1808), Политика (Полетика, Політика) Григорій Андрійович (1723/25–1784), Симоновський Петро Іванович (1717(1710)–1809), Туманський Федір Осипович (1757–1810), Худорба Архип Михайлович (між 1748 та 1752–після 1799), Шишацький Григорій (Варлаам) Степанович (1750–1821).

Через значну кількість вихованців КМА у складі НСПГ стверджуємо, що діяльність останнього відображала державно-правові погляди могилянців, котрі поєднували як ідеї автономної або самостійної України, так і можливість подолання Російського панування на українській землі.

Визначним представником державно-правової академічної думки був Інокентій Гвель (бл. 1600–1683). В його трактаті «Мир з Богом чоловіку» (1669 р.) розкривалися моральні права та обов'язки, оцінка діянь царів, суддів, позивачів, захисників (адвокатів), відповідачів, винних, свідків тощо. Тому «Мир з Богом чоловіку» слугував основою моральної філософії в Академії. Юридичні погляди Стефа-

на Яворського (1658–1722) під час його політичної та громадської діяльності на митрополичій кафедрі характеризувалися спробами зменшити вплив держави на церкву та невизнанням зверхності світської влади над церковною. Натомість Феофан (Теофан) Прокопович (1677 (1681)–1736) відстоював ідею першочергової влади государів, підпорядкування церкви державній владі, приділяв увагу ідеї природного права та суспільного договору. Спільною рисою творчого доробку згаданих професорів КМА було звернення тією чи іншою мірою до постулатів природного права.

Випускники КМА могли успішно реалізовувати юридичні знання, набуті під час навчання, в практичній юридичній діяльності. Чимало могилянців здійснювали цивільну, статську службу та обіймали судові й канцелярські посади, що підтверджується відомостями про виклики вихованців КМА до служби в приказні чини Литовської губернії в 1795 р. Випускники та викладачі Академії склали основу Комісії по створенню «Прав, за яким судиться малоросійський народ» 1743 р. Встановлено, що із 16 членів Комісії, які поставили свій підпис під остаточним текстом проекту Кодексу, безпосередній стосунок до КМА мали щонайменше 13 осіб.

Могилянці були членами Комісії по створенню проекту нового Уложення законів Російської імперії 1767 р., зокрема такі постаті, як Козицький Григорій Васильович (1725 (1727) –1775), Політика (Поветика, Політика) Григорій Андрійович (1723/25–1784), Мотоніс (Матон) Микола Миколайович (І чв. XVIII ст.–1787), Золотницький Володимир Трохимович (1741–1796), Хмельницький Іван Парфенович (1742–1794), Козельський Яків Павлович (близько 1726/27 – після 1789).

Видатними державними діячами досліджуваного періоду стали такі вихованці КМА: Рубан Василь Григорович (1742–1795), Безбородько Олександр Андрійович (1746 (1747)–1799), Завадовський граф Петро Васильович (1739 (1738)–1812), Трощинський Дмитро Прокопович (1754–1829), Політика (Поветика) Григорій Іванович (1735–1798), Подолинський Іван Наумович (1777–1852), Туманський Василь Григорович (бл.1725(1723)–?), Туманський Іван Григорович (бл. 1740– кін. XVIII). Особливо слід звернути увагу на державницьку діяльність Пилипа Степановича Орлика (1672–1742) та створення ним загальновідомого документа «Пакти і конституції» 1710 р. Наведені прізвища засвідчують про неабиякий внесок у юридичну практику вихованців КМА.

Дослідження свідчить, що саме КМА через відсутність в Україні-Гетьманщині юридичних факультетів була зорієнтована, окрім усього іншого, на те, щоб випускники Академії мали запас філософських, політичних та спеціальних юридичних знань для успішної служби на судових і канцелярських посадах.

Наукові погляди вихованців КМА є на сьогодні, в реаліях побудови самостійної України, надзвичайно актуальними. Державно-правові здобутки вихованців та викладачів Академії, а також введення викладання юридичних знань в останній, надавали своїм вихованцям неабияку правову підготовку, починаючи від можливості захисту своїх прав у суді і закінчуючи створенням юридичної кар'єри. Важливим внеском КМА в юридичну науку було залучення своїх вихованців до всіх сфер юридичної діяльності, адже завдяки Академії її випускники мали можливість здійснювати наукову та викладацьку юридичну діяльність, а також застосовувати свої, здобуті в Академії знання на практиці, що мало повагу та цінність у суспільстві.

РОЗДІЛ 3

ЮРИДИЧНІ ЗДОБУТКИ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ

3.1 Місце юридичних знань у навчально-виховному процесі

Київська духовна академія – спеціалізований вищий навчальний заклад, фактичний наступник славетної Києво-Могилянської академії. Професорські курси, які викладалися в КДА, мали комплексний характер і охоплювали питання різних галузей знань. Поруч із богословською, загальноосвітньою, філософською та історичною складовою вони містили й суто юридичну компоненту.

До питань держави і права в Академії зверталися не лише у «профільних» викладаннях церковного і канонічного права. На рівні з ними державно-правові проблеми порушувалися під час викладання морального богослов'я та історії філософії. Зазвичай у цих курсах містився окремий розділ, присвячений державі та праву, або під час розгляду доробку того чи іншого мислителя, окрім загальнофілософських питань, зверталася увага і на його державно-правові погляди. Особливий дослідницький інтерес, на нашу думку, викликають курси морального богослов'я М. О. Олесницького, митрополита Платона (П. Ф. Рождественського), В. І. Екземплярського та курси історії філософії П. І. Ліницького й П. Рибинського.

Відтак, проаналізуємо доробок видатного професора КДА **Олесницького Маркелліна Олексійовича** (1848–1905). Нам вдалось знайти програми та звіти М. О. Олесницького з морального богослов'я за 1873–1895 роки викладання в КДА. Маємо на меті охарактеризувати саме юридичну складову згаданого курсу професора. В «Огляді лекцій з морального богослов'я, призначених для читання студентам 2-го курсу КДА, богословського відділення, часом від грудня 1873 р. до травня 1874 р.» [231, с. 10] після вступу та загальних визначень і понять науки починається велика частина під назвою «Історія морального вчення». В означеній частині характеризуються вчення про мораль язичницьких народів (зокрема східних та класичних, до останніх належало дослідження поглядів Сократа, Платона, Арістотеля та інших з питань моралі, досліджувалось вчення циніків, кіренаїків, епікурейців, стоїків, вивчався скептицизм, неоплатонізм і римська мораль), а також учення єврейського народу та вчення, поміщене у християнському «Слові». Останній

відділ містив у собі дві частини: «Моральні принципи Христа Спасителя» та «Історія моральності у християнській церкві». Звернемо увагу саме на цю, другу, частину, зміст якої поділявся на періоди.

Перший період стосувався часу до Костянтина Великого, коли церква переслідувалась і діяла в боротьбі за своє існування. Наводиться вчення про моральність давніх Отців та вчителів церкви. Другий період висвітлював питання часів Костянтина Великого. Тут уже вивчалась церква в мирі та союзі з державою. Досліджувались стосунки між церквою і державою та їхня взаємна залежність. Приділялась увага зміні в таїнстві покаяння, організації аскетизму в чернецтві та моральному вченню Августина і Пелагія. Середні віки вивчались у третьому періоді. Відтак приділялась увага церкві на ступені вищого розвитку її влади й панування. Досліджувалось ставлення церкви до держави. Аналізувались питання таїнства покаяння і церковної дисципліни, культу і культури. Також вивчалось моральне вчення схоластиків та містиків.

Четвертий період був присвячений новим часам, зокрема звільненню моральної самосвідомості від церковних засад. У контексті цього вивчались: протестантизм за його принципом і церковними явищами (Лютер, Кальвін та ін.), моральність епохи просвітництва. Згодом містились загальні зауваження. До означеного періоду належало вивчення: зокрема, англійських деїстів (Гоббс, Локк, Шефтсбері та Єремія Бенгам), французьких натуралістів (Гельвецій, Руссо та енциклопедисти), а також аналізувалась моральність езуїтів. Окремо досліджувалась німецька філософія, в якій чільне місце посідало вчення Канта, його моральний принцип, ставлення до релігії. Наводилась критика філософа. Увага приділялась Фіхте, Шлейсмахеру, Гегелю і його школі [231, с. 11–12].

Наступна програма М. О. Олесницького мала назву «Програма лекцій з морального богослов'я, викладених студентам 2-го курсу богословського відділення у 1874/75 р.» [232, с. 5]. Означена програма дещо відрзнялась від попередньої. Перша частина «Основи моральності» містила розділ «Суб'єктивні основи моральності». Останній поділявся на «Вчення про людину як моральну істоту» (зокрема, тут зверталась увага на відмінність свободи тваринної істоти, яка є *liberum arbitrium* (безвольна) від свободи божественної) та «Вчення про людину як істоту морально пропащу».

Другий розділ першої частини стосувався «Об'єктивних основ моральності», в ньому увага приділялась Богові як святійшому за-

конодавцю, що відкриває своїм творінням власну святую волю. Також пояснювалось поняття про моральний закон. Далі наводяться види одкровення людям божественного закону: надприродне, позитивне одкровення людям божественного закону (також визначалось виховне значення позитивного закону). До видів належало і природне, внутрішнє одкровення людям божественної волі, як зазначав професор: у розумній свідомості людини не існує ні морального «почуття», як стверджують одні, ні морального «потягу» (інстинкту), як думають інші, а є моральна свідомість, спочатку не ясна і не визначена. Вивчалась сутність морального закону, як відображення божественної волі [232, с. 7].

З наведеною програмою повністю збігалися й подальші програми М. О. Олесницького, зокрема: «Програма читань з морального богослов'я. Слухали студенти 2-го курсу богословського відділення у 1875/76 навч. році» [233, с. 14] та «Програма з морального богослов'я, 2 курс богословського відділення, 1878/79 навч. р.» [234, с. 37]. А от «Програма лекцій з морального богослов'я студентам 2 курсу богословського відділення, 1880/81 р.» [235, с. 37] зазнала певних змін. У ній відображалася історія науки, яку ми зустрічали у першій описаній нами програмі. Тут було дві частини: загальна і спеціальна, також наводились суб'єктивні та об'єктивні основи моральності. Однак у «суб'єктивних основах моральності» більша увага приділялась поняттю свободи (свобода людських дій та докази такої свободи). У другій частині: «Спеціальна: про форми моральної життєдіяльності» містився відділ другий, що стосувався «спеціальної соціальної етики». В означеному відділі увага приділялась питанням шлюбу. Також вивчалось поняття держави, її політична та цивільна сторони [235, с. 38]. Аналогічний зміст мала й «Програма з морального богослов'я за 1883/84 р.» [237, с. 57].

Згодом програма М. О. Олесницького була дещо доповнена й розширена. Відтак у розділі про моральний закон «Програми з морального богослов'я за 1888/89 р.» [240, с. 40] більша увага приділялась поняттю совісті, зокрема визначались такі її дії в людстві: совість законодавча і совість, що судить.

У другому відділі «Спеціальної» частини, що мав назву «Соціально-спеціальний» і містив підрозділ «Держава» [240, с. 43], вивчались такі питання: держава і національність та співвідношення між ними, значення християнства для держави. Наводились дві точки зору для розгляду того обмеженого цілого, яке ми називаємо держа-

вою: відповідно до першої точки зору звертаємось до розрізнення уряду (правління) і підданих. А з другої приходимо до розрізнення станів громадянського суспільства. Професор зауважував, що влада в державі встановлюється не знизу, походить не від народу, а йде згори, від Бога, відповідно до вчення Св. Письма. Звідси неспроможність демократії чи владолобства народу, тому й монархія є найдосконалішою формою управління і найбільш відповідною ідеєю правління. Обурення чи революція, як завжди, – морально не прийнятне явище. Відтак з'ясовувалось, у яких випадках можна застосувати слова: «Богу потрібно користися паче, ніж людям?» Досліджувались обов'язки стосовно верховної влади. Визначалась необхідність наявності різних станів у громадянському суспільстві. Наводилися судження про різні стани та їхні обов'язки. Зазначалося, що мета держави – матеріальний і моральний добробут народу. Згодом наводилися судження про два крайні напрями в тодішній політичній економії – індивідуалізм і соціалізм. Вивчалися засоби морального виховання народу в державі.

Приділялась увага значенню для суспільної моральності цивільного права, що потребує дотримання справедливості в державі. Аналізувалась ідея або мета цивільних покарань. Наводилися судження про три теорії з цього предмета: відплати, виправлення, усунення. Досліджувалась допустимість смертної кари за вказівками Св. Письма. Окремо вивчалися питання любові до батьківщини, або патріотизму. У своєму «Звіті про читання морального богослов'я за 1888/89 р.» [240, с. 39] М. О. Олесницький зазначав про повне виконання описаної вище програми.

Інша «Програма з морального богослов'я в 1889/90 р.» [241, с. 1] мала такий самий зміст, як і попередня, але вже описаний нами підрозділ «Держава» після питань патріотизму був доповнений новою проблематикою, що стосувалась: громадської думки, подібності її до громадської совісті та відмови від неї. Вказувалось на найвище завдання людини, яке полягало в розумінні духу часу або духу історії, котрий і є духом божественного світоправління і божественних визначень. Описувались труднощі виконання цього завдання за вказівками Ісуса Христа. Увага приділялась колізіям між державами та війні. Війна визначалась як найсильніше свідчення глибокої зіпсованості людини і найважчий бич Божий. Окремо аналізувалась неминучість війни. Вивчалась очисна та збудникова дія війни. Досліджувались християнські акти, які називають покликання війни

несумісним з покликанням християнина. Окреслювались мрії про вічний мир на землі. Після означеного блоку питань аналізувалась культура і цивілізація, наука і мистецтво як засоби гуманної освіти народу [241, с. 5].

Охарактеризуємо ще дві програми М. О. Олесницького, які мають назви «Програма з морального богослов'я 1891/92 р. (перша половина)» [243, с. 66] та «Програма читань з морального богослов'я 1892/93 р. (друга половина)» [243, с. 68]. Перша програма за 1891/92 р. стосувалась суто моральних питань, і в ній нічого суттєво не змінилось. А от у другій розглядався підрозділ «Держава», в якому є певне доповнення щодо форми правління та функцій правління. Підрозділ збагатився аналізом питань законодавства й управління, участі народу в судах (суд присяжних) і в управлінні (за допомогою громадської думки) [243, с. 69].

«Програма з морального богослов'я за 1894/95 навч. рік» [244, с. 6] загалом не зазнала змін, але містила певне доповнення. В ній з'явилась окрема глава про «державні відносини», що містила поняття про державу та її складові. У межах означеної глави досліджувались: по-перше, суспільні відносини, зокрема соціальні чи громадянські. Увага приділялась моральному вченню про стани суспільства (стан промислового ремісництва, фабричства, а також хліборобський, купецький, художницький, вчений стани). По-друге, розглядалися політичні відносини, в межах яких аналізувалась форма державного правління та функції уряду [244, с. 11].

Проаналізувавши програми викладання по моральному богослов'ю М. О. Олесницького, можна зазначити, що місцю держави і права у богословському курсі професора приділялось дедалі більше уваги. Це видно з останніх програм, які містили окремий підрозділ, присвячений державі.

Вважаємо за необхідне докладніше висвітлити працю М. О. Олесницького «Моральне богослов'я» [150], зміст якої збігається з навчальними програмами професора. Звісно, нас цікавить юридична складова цієї роботи, а саме блок питань під назвою «Ставлення до держави». У ньому професор зауважує, що держава – це союз народу, керованого виробленими історично законами або правом, під верховенством государя або уряду. У державу може входити і кілька народностей. Коли закони та установи держави перебувають в згоді з християнським ученням, то така держава називається християнською державою, а існування права в державі за-

сноване на божественному розпорядженні. Відповідно авторитет начальників спирається на божественний авторитет [150, с. 107].

При розгляді форми правління мислитель надає пріоритет монархії через те, що вона більше відповідає ідеї правління і може підтримати лад у державі. Професор заперечує те, що джерелом влади може бути народ, і звертається до правильності спадкової монархії як втілення ідеї божественного походження державної влади. М. О. Олесницький визначає самодержця як необмеженого монарха і підкреслює: «...це означає не те, що він стоїть вище закону, а те, що у всіх питаннях законодавства й управління останнє рішення виходить від Государя. Він не зобов'язаний давати звіг у своєму рішенні нікому, як тільки Самому Богу, собі і суду подальшої історії. Тому Государ недоторканий» [150, с. 109].

До функцій правління чи державної влади професор відносить дотримання порядку в середині держави та оберігання держави від зовнішніх ворогів (інших держав). У дотриманні порядку закладена функція видання законів і управління на основі існуючих законів. Відтак, законодавство, за М. О. Олесницьким, – це сукупність порядків, що регулюють відносини між підданими й урядом та між окремими особами. Управління ж є втіленням законів у життя за допомогою призначених осіб – чиновників (адміністраторів і суддів). Згодом професор звертається до питань карального закону та визначає головну мету покарань – відплату. «Покарання є насамперед реакція права проти порушення його. Закон справедливості заявляє про себе, як про непорушну силу стосовно злочинця. При призначенні та виконанні покарань повинні бути дотримані справедливість і людяність. Будь-яка не людяність (катування, таврування та ін.) повинні бути виключені з покарань. Найтяжчим покаранням є смертна кара». Щодо смертної кари М. О. Олесницький зазначає таке: «Ті, хто заперечує смертну кару, вважають, що людину карає інша людина, яка не має влади над життям подібного собі, і що мета покарань є виправлення. Тим часом, карає в державі не лише людина, а й Бог, тобто суддя від імені Божого, і перша мета покарання – не виправлення, а відплата» [150, с. 109–110].

Другою функцією державної влади є оберігання держави від зовнішніх ворогів чи від іншої держави. Сюди ж професор відносить оберігання як від ворогів внутрішніх, так і зовнішніх. «Держава має захищати себе від нападів і несправедливих домагань, але вона може також діяти наступально за достатніх підстав». Мислитель перехо-

дить до теми війни, яку засуджує через убивства та руйнування мирного життя, але зауважує, що «доброчинна сторона війни та, що вона піднімає народні сили, оживляє патріотизм, закликає громадян до самопожертви заради спільної справи...». Серед обов'язків підданих стосовно правління М. О. Олесницький називає дотримання громадянських чеснот, що випливають з любові до батьківщини або патріотизму [150, с. 110].

Такими були погляди на державу та право професора морального богослов'я КДА М. О. Олесницького, які він викладав студентам Академії. Тепер звернемо увагу на програми за означеним предметом його наступників, у яких також чільне місце відводилось юридичним питанням.

Наразі проаналізуємо програми викладання морального богослов'я митрополита Платона.

Платон (Порфирій Федорович Рождественський) (1866–1934), змінюючи посади від доцента до ректора протягом 1896–1902 рр., в КДА викладав моральне богослов'я [62, с. 147–149]. Нам удалось знайти п'ять його навчальних програм, що припадають на цей період.

Програма по моральному богослов'ю на 1896/1897 навч. рік містила в собі дві складові: для 3 та 4 курсів. У програмі 3 курсу, зокрема, був розділ другий під назвою «Засоби, якими християнин може влаштувати своє життя для досягнення кінцевої мети». Програма до таких засобів відносила: По–перше, засоби, що належать самій природі християнства: свобода як сила морального самовизначення і різноманітні стани свободи, любов, природний або внутрішній моральний закон. По–друге, засоби, дані християнину Богом, – позитивний або откровенний моральний закон, що включав: моральний закон Мойсея, його зміст і характер, описував гідність громадянського Мойсейового закону з морального боку, а також включав евангельський закон [246, с. 181].

У програмі 4-го курсу містився розділ другий під назвою «Вчення про моральне суспільне життя християнина як сім'янина і як члена громадянського і церковного суспільства». Цей розділ включав три глави. У першій із них описувалися сімейні відносини християнина, відтак, зазначається поняття та мета шлюбу, порівнюється церковний та цивільний шлюб, визначаються взаємні права та обов'язки подружжя. У цьому ж розділі зазначаються також взаємні обов'язки панів і слуг. У другій главі зверталася увага на відносини людини і держави, зокрема окреслюються такі питання, як ставлен-

ня християнина до держави, старозавітне вчення про державу та християнський погляд на державу і владу. Далі передбачалися аналіз значення держави як моральної установи та характеристика форм державного управління. Чинне місце відводилося питанню божественного походження верховної влади та ставлення до неї християнина, а також ставлення християнина до начальників, поставлених верховною владою. Окремо мали розглядатися ставлення до батьківщини, патріотизм і його моральне значення. Програма містила питання щодо відносин держав між собою, зокрема ставлення до війни. Мали також вивчатися склад громадянського суспільства та різниця станів, звання як шляхи до моральної досконалості. Відносини між церквою і громадянином були окреслені у третій главі програми, в якій розглядалися такі проблеми: церква та її призначення, ставлення християнина до церкви, окремо висвітлювалось ставлення церкви до держави та обов'язки пастирів церкви [246, с. 186].

Подальші програми митрополита Платона для студентів 4 курсу КДА на 1898/1899 навч. рік [248, с. 82–83] та для студентів 3 і 4 курсів на 1899/1900 роки [249, с. 25–28] не зазнали суттєвих змін порівняно з попередніми програмами. Натомість програма для 3 та 4 курсів на 1900/1901 навч. рік [250, с. 11–13] є дещо розширеною, зокрема для 3 курсу, але це не стосується питань правового характеру, адже вони так і залишилися в уже окресленій площині. Змінилися назви розділу, як-то для 4 курсу другий розділ став називатися «суспільні моральні відносини християнина», але це ніяк не вплинуло на його зміст, який так і продовжує характеризувати відносини між людиною, державою, церквою та сімейні відносини. Аналогічного змісту були і програми на 1901/1902 навч. рік [251, с. 10–12].

Наступником Митрополита Платона у викладанні морального богослов'я у КДА став **Василь Ілліч Екземплярський** (1875–1933) [62, с. 149–150]. За наявної програми морального богослов'я на 1902/1903 навч. рік можемо окреслити курс викладання в КДА В. І. Екземплярського, який, за його власним звітом, був виконаний у повному обсязі [252, с. 121]. Звертаємо увагу на частину другу курсу, що має назву «Християнське моральне життя в його здійсненні» [252, с. 18]. Зокрема, важливим для нас є розділ «Зовнішній законпорядок у суспільному житті. Право» [252, с. 19]. У межах цього розділу передбачалося висвітлення таких питань, як покарання і кримінальний закон, право і моральність у їх взаємовідношенні та

протиборство несправедливості. Приділялася увага питанням самозахисту. Давалися характеристики поняттям дуелі, клятви і присяги. Особливо описувалися громадські моральні союзи. Важливе місце відводилося питанням сім'ї, висвітлювалися сутність і гідність шлюбу. Особливо характеризувалися шлюб церковний і цивільний (питання вступу у шлюб, життя у шлюбі та родині). У межах програми окреслювалося місце інших суспільних союзів (дружба, знайомство) в житті людини [252, с. 19–20].

Важливий для нас розділ Другої частини мав назву «Держава. Її завдання» і структурно поділявся на підрозділи, що висвітлювали питання державного устрою, поняття християнської держави, авторитету урядової влади і меж останньої. Особливо увага приділялася любові до батьківщини. Далі містився розділ «Церква. Сутність церкви і її значень для християнина», що включав питання зовнішньої і внутрішньої місії церкви, церковної дисципліни, святкового відпочинку, ставлення церкви до держави. Цікаво, що на звороті цієї програми знаходимо приписку такого змісту: ректор Академії запропонував за цією програмою студентам 3 курсу читання по аскетичній, шлюбній, державній і церковній формах життя християнина. Та підпис «Єпископ Платон» [252, с. 20].

Іншою дисципліною, в якій приділялась увага ідеям держави та права, в КДА була історія філософії. Зауважимо, що не всі професори означеного предмета висвітлювали державно-правові питання. Тому інтерес для нашого дослідження становлять програми П. Рибинського та П. І. Ліницького, а згодом ми зробимо короткий огляд викладання їх наступників.

Нам вдалося знайти рукописи **П. Рибинського** під назвою «Огляд лекцій, читаних студентам КДА по класу історії філософії, 1-ї пол. 1863/64 навч. р.» та «По класу історії філософії у продовженні 2-ї пол. 1863/64 року» [256, с. 5–6]. В означених звігах міститься в основному суто філософський матеріал, але у програмі за другу пол. 1863/64 року при дослідженні вчення Платона увага зверталась й на «накладення теорії чесноти до політичного суспільства», в межах чого аналізувалось Платонове поняття про суспільство. Вивчалась мета політичних суспільств: у ставленні до приватних громадян та відносно до цілого складу громадянського тіла. Визначались різні стани в суспільстві, у відповідності з різними видами чеснот [256, с. 6].

Важливішим для нас є звіт професора «Огляд предметів, викладених студентам КДА 23-го курсу в продовженні 1-ї пол. 1864/65 навч. рік» [256, с. 9], на змісті якої зупинимось докладніше. Вагоме місце у програмі належало вивченню вчення Канта. Спочатку окреслювався хід філософії від Декарта до Канта, а згодом аналізувались його життя, філософський розвиток та моральний характер. Вивчався вихідний пункт філософії Канта, її напрямки, аналізувались праці мислителя. Відтак окремий розділ приділявся «Метафізиці нравів». Визначався предмет моральної метафізики і дві її частини. У частині «Вчення про право» вивчались: поняття про право, всезагальний початок права та види права. До видів права відносили: право приватне (що включало право субстанціальне, право на речі, на осіб, на осіб і речі разом) та право громадське (право державне, народне, всесвітньо-цивільне). У другій частині «Вчення про моральність» аналізувались два роди обов'язків людини. По-перше, обов'язок до самого себе (обов'язок самозбереження та самовдосконалення). По-друге, обов'язок до інших (позитивний обов'язок любові та негативний обов'язок поваги). Увага приділялась «дружності» як з'єднанню любові та поваги. Згодом наводились зауваження Канта про обов'язок до Бога та про вічний мир [256, с. 10].

Необхідно звернути увагу й на інший звіт П. Рибинського, що мав назву «Огляд предметів, викладених студентам КДА 23-го курсу по класу історії філософії в продовженні 2-ї пол. 1864/65 навч. р.» [256, с. 12]. При вивченні філософії Фіхте зверталась увага на три частини «вчення про науки»: начала загального «вчення про науку», начала теоретичного знання та начала знання практичного. Окремо вивчалась практична філософія Фіхте, в якій приділялась увага вченню про право та вченню про моральність. Такою була програма з історії філософії П. Рибинського, в якій чільне місце займало вивчення правових питань.

Наступним філософом, на чиєму творчому доробку необхідно докладніше зупинитись, є **Петро Іванович Ліницький** (1839–1906) [71, с. 225–226]. Так, звернемо увагу на звіти та програми викладання професора в КДА у 1873–1887 роках. Перша програма має назву «Конспект лекцій з історії філософії студентам КДА 1 і 2-го курсів, протягом навчального 1873/4 року» [231, с. 30]. Зазвичай програми складались із певних періодів: спочатку вивчалась історія давньої грецької філософії, в якій перший період стосувався іонійської шко-

ли, другий – софістів та Сократа, а от означена вище програма починалась від третього періоду історії грецької філософії. Далі звертаємо увагу на її юридичну складову. Зокрема, при характеристиці вчення Спінози, професор досліджував питання моралі і державного права [231, с. 32]. Цікавим є розділ під назвою «Вчення про моральність і державне життя англійських моралістів і деїстів. Локк, Гоббс, Мандевіль та ін.». Достатньо уваги П. І. Ліницький приділяв матеріалізму, аналізував працю «Людина-машина» Ламетрі, систему природи Гольбаха, вчення про людину, моральність, державу та про заперечення релігії. В історії новітньої філософії досліджувались вчення Канта, Фіхте, Шеллінга та Гегеля [231, с. 33].

Звіт професора «Огляд викладань з історії філософії 1, 2 курсів у 1875/76 навч. р.» [233, с. 29] стосувався історії нової філософії і майже не зазнав змін. Дещо змінились назви розділів. Зокрема частина, що у попередній програмі стосувалась учення англійських деїстів і моралістів, дещо розширилась і стала називатись «Загальна характеристика політичних і моральних учень XVII ст. в Англії. Гоббс, Локк, Шефтсбері, Хатчесон, Адам Сміт, Мандевіль».

Не можемо оминати увагою й «Програму з історії філософії для 1-2 курсу за 1878/79 навч. рік» [234, с. 19], в якій після розгляду юнійської, егейської шкіл та вчень Піфагора, Геракліта, Емпедокла, атомістів, софістів (Протагора та Горгія) професор переходить до дослідження вчень Сократа, Платона та Арістотеля. При розгляді Платонових ідей порушувались питання про етику і політику, про різні сили душі, чесноти та єдність чесноти і блага. Аналізувалась держава Платона, питання виховання. Досліджувалась справедливість як принцип державного життя, вивчався устрій держави, розбирались різні форми державного устрою, засновані на несправедливості.

Після осягнення ідей Платона студенти переходили до вивчення Арістотелевого доробку, зокрема, поміж іншими працями мислителя, досліджували трактат «Політика», належну увагу приділяли характеристиці таких понять, як сім'я, громада та держава. Аналізувались також відносини, що входили до складу сім'ї. Визначався принцип державної єдності та риси найкращого устрою держави. Поступово професор переходив до третього періоду історії грецької філософії, в якому досліджував епікуреїзм, стоїцизм та скептицизм, а четвертим періодом у цій програмі стало вивчення іудейсько-

християнських філософських учень, неоплатонізму (зокрема, вчень Плутарха, Плотіна та ін.) [234, с. 20].

Необхідно звернути увагу й на «Огляд викладання з історії філософії студентам 1 і 2-го курсів за 1880/81 навч. рік» [235, с. 17] П. І. Ліницького. Цей текст так само, як і попередній, починається з історії давньої грецької філософії, в якій перший період стосується іонійської школи, а другий – софістів та Сократа. При вивченні поглядів Платона на державу нічого не зазнало змін порівняно з попередньою програмою. Дещо розширилось вивчення державно-правових ідей Аристотеля. Так, у розділі про політику аналізувались: поняття про державу, мета державного життя, різні форми суспільного союзу, різні види державних установ. Також визначались риси найкращої держави й характеризувалась освіта, як така [235, с. 18].

Проаналізувавши рукопис П. І. Ліницького від 24 квітня 1884 р., що має назву «Огляд викладання студентам перших двох курсів з історії філософії протягом 1883/84 навч. року» [237, с. 34], зауважимо, що він зазнав достатніх змін у викладі матеріалу. Починається останній з огляду філософії схоластичної та переходить в історію нової філософії. Щодо юридичної складової, то в тексті міститься окремий розділ під назвою «Спіноза. Теорія права і морального вчення Спінози». Також є цікавий розділ, що має назву «Теорія права та моральності». У межах останнього вивчались погляди Гоббса та Камберленда. Увага приділялась поглядам Локка щодо натурального стану та походження держави. Тут аналізувались ідеї Шефтсбері, Хатчесона та МанDEVІЛЯ [237, с. 35]. Досліджуючи «Конспект по історії нової філософії від 7 травня 1886/87 навч. року» [239, с. 31] П. І. Ліницького, зазначаємо, що в ньому розглядались учення тих самих філософів, що були представлені вище. Також означена програма меншою мірою стосувалась розкриття державно-правових проблем у філософії. Отже, підсумовуючи, слід вказати, що у програмах П. І. Ліницького належне місце відводилось поглядам різних мислителів на правові явища, зокрема при навчанні студентів Академії професором досліджувались праці та доробок філософів у державно-правовій царині.

Наступним викладачем історії філософії став **Дмитро Іванович Богдашевський** (Архієпископ Василій) (1861–1933). Виходячи зі змісту його програм, можна зазначити, що структурно періоди, дисципліни та постаті, які розглядались у кожному розділі, були такі само, як і в програмах П. І. Ліницького. Але при вивченні поглядів

різних мислителів, зокрема щодо історії нової філософії, курс Д. І. Богдашевського був позбавлений державно-правової проблематики, на відміну від курсу П. І. Ліницького. Юридична складова у програмах Д. І. Богдашевського при розгляді вчень Платона та Арістотеля міститься у частині давньої філософії. Відтак юридичної складової у програмі професора «З історії древньої філософії за 1888/89 навч. р.» немає [240, с. 124]. А от у «Огляді з історії древньої філософії студентами 1-го курсу 1892/3 навч. р.» [243, с. 45] вивчаються соціальна етика і політика, завдання держави та устрій держави по вченню Платона. Також досліджується «Політика» Арістотеля, зокрема питання цілей і завдань держави та державного устрою [243, с. 46]. Такі ж погляди Платона на державу значаться й у «Огляді читань з історії древньої філософії студентам 1 курсу КДА у 1895/96 навч. р.» [245, с. 106].

Ще менше уваги питанням держави та права приділяв інший професор означеної дисципліни – **Петро Павлович Кудрявцев** (1868–1937). У «Програмі з історії філософії для 1 курсу 1900/1901 академ. роки» [250, с. 121] під час розгляду Арістотеля професор звертав увагу на поняття політики як учення у сфері особистій (етика) та суспільній (політика у тісному сенсі). У програмі історії нової філософії для 2-го курсу за той самий рік питання держави та права не порушувалися [250, с. 117].

Досліджені програми майже завжди в обов'язковому порядку висвітлювали питання держави і права, а особливо ставлення громадянина до них, таким чином формуючи основні світоглядні установки у студентів під час вирішення правових питань. Зокрема, важливим є розгляд місця людини у сім'ї, як у невеликій спільноті, після характеристики якого професори переходять до відносин людини та держави загалом як набагато ґрунтовнішого феномену суспільного буття. Кожен із професорів давав свою оцінку відносинам держави і церкви, а отже й місця церкви у державі. Це теж було важливим фактором формування правового світогляду, ідей та переконань у вихованців духовного закладу. Відповідні знання, які здобували студенти КДА в курсі морального богослов'я та історії філософії, підкріплювались юридичними дисциплінами, що викладались в Академії, та у своїй сукупності формували чітку систему знань про державу і право.

Виходячи з аналізу наявних звітів та програм по моральному богослов'ю, можна зробити висновок, що не зважаючи на суто бого-

словський характер курсу, в ньому знаходили місце й питання суспільного, громадянського існування людини, характеризувалося місце держави в суспільстві та її відносини з церквою. Так само і в наведених курсах з історії філософії чільне місце відводилось дослідженню питань держави і права, що в сукупності з іншими дисциплінами суттєво допомагало створити правильне всебічне бачення існуючих державно-правових проблем.

3.2 Внесок викладачів і вихованців у наукові дослідження церковного і канонічного права та навчально-методичне забезпечення викладання відповідних дисциплін

У навчальних курсах, які викладалися в КДА, чільне місце відводилось вивченню церковного права як сукупності всіх норм і законів, що стосуються життя церкви і відносин церкви з державою [149, с. 14]. Окрім наявності юридичного елемента в інших дисциплінах все ж таки профільними і присвяченими суто юридичним питанням, звісно, були курси церковного та канонічного права. Зауважимо, що у навчальних програмах професорів КДА не було єдності щодо назви відповідної дисципліни. Схожі за змістом програми могли визначати свій предмет і як «канонічне», і як «церковне» право». Натомість у західноєвропейських країнах ці поняття розрізнялися. Під канонічним правом розумілась сукупність усіх постанов, що походять від церкви, незалежно від того, були вони предметом церковних чи громадянських відносин, а під церковним – сукупність норм, що походять як від церкви, так і від держави, але регулюють суто церковні відносини. На православному Сході у зв'язку з тим, що церковне законодавство завжди взаємодіяло з державними законами і відповідало їм, таке розходження у назвах не мало значення [74, с. 13–14].

Започаткував викладання церковного права в КДА кафедральний протоієрей Києво-Софіївського собору, заслужений ординарний професор університету Св. Володимира та КДА, доктор богослов'я **Іван Михайлович Скворцов** (1795–1863 рр.) [69, с. 41–43; 261, с. 546]. Звертаємо увагу на той факт, що попечитель Київського навчального округу вніс на раду університету пропозицію від 19 листопада 1844 р. про відмежування церковного законодавства

від кафедри богословських наук з метою викладання його тільки студентам юридичного факультету. На це І. М. Скворцов зазначив, що «церковне законодавство він завжди визнавав і визнає потрібним для кожного освіченого християнина, особливо сина православної церкви, яка становить дух і життя нашої батьківщини» [261, с. 548].

Йому судилося розпочати викладацьку діяльність у часи, коли церковне право як навчальна дисципліна ще не мало повної і правильно організованої системи. Тому, перебуваючи в очікуванні класичної книги з цього предмета, викладання церковного права в КДА передусім відбивало особисті погляди того або іншого наставника богословської кафедри. У Статуті духовних академій 1814 рр., у відділі III «Про навчальне управління», главі V «науки богословські», № 171 зазначалось, що «канонічне право нашої церкви досі не приведено в належний порядок і має бути пояснено власними дослідженнями професора» [29, с. 155; 211, с. 927].

Очевидним стимулом для керівництва КДА стало заснування в Університеті Св. Володимира кафедри церковного права та призначення на неї професора І. М. Скворцова. Невдовзі відповідно до пропозиції ректора Академії та постанови Конференції журналом від 1 лютого 1837 р. було введено до навчальної програми нову дисципліну – «церковне право», яку доручили викладати І. М. Скворцову з огляду на те, що він уже займається цим предметом в іншому вищому закладі [29, с. 155]. Після 10 років практичного викладання професор-богослов у 1848 р. видав курс «Записки з церковного законодавства». Означена праця містила скорочений варіант повного керівництва до вивчення церковних законів та канонічного права [261, с. 549]. Згодом Синод доручив переробити цю працю як посібник для всіх вищих навчальних закладів. Водночас правлінню КДА було доручено забезпечити створення навчальної програми для викладання церковної історії та церковного законодавства в університетах та інших вищих навчальних закладах [29, с. 278].

Сам І. М. Скворцов так визначав предмет церковного законодавства: «Як усяке управління передбачає свої правила чи закони, так і Церква має свої особливі закони, якими зберігається в ній богостворений порядок і спрямовується життя та діяльність членів її до загального високого блага їх. Ці закони Церкви вселенської можуть бути названі в найтіснішому розумінні церковними; але вони

завичай поєднуються, хоч і не змішуються, з тими законами, яким, починаючи з часів християнських Государів, підпорядковуються окремі церкви, за властивістю положення свого в тій чи іншій державі і які називаються церковно-цивільними. Закони першого порядку давні законознавці визначали словом «правило». Закони другого порядку називали «закон», а з'єднання тих чи інших називали словом Номоканон. І ті, й інші становлять предмет Церковного законознавства» [192, с. 1–2].

У вступі до «Записок» І. М. Скворцов приділяє увагу загальним питанням науки, таким як предмет церковного законознавства, необхідність і користь його. Характеризує зібрання церковних законів Греко-Римської імперії та Росії. Також звертає увагу на вивчення джерел і посібників по вказаному предмету, надає визначення науці церковного законознавства та вказує розподіл відповідної науки. Визначаючи поняття науки церковного законознавства, професор наголошує, що наукове опрацювання такого законознавства може мати два вигляди: вигляд зводу законів та вигляд науки. У першому випадку всі правила та закони, що дотримуються церквою, в систематичному порядку зводяться в єдиний документ. У другому випадку надається єдине керівництво до церковного законознавства. Закони приводяться до головних начал і описуються в коротших рисах. З одного боку, наука звертає увагу тільки на найістотніше та найголовніше в законах. А з другого – наука є ширшою, ніж простий звід законів, адже для виведення певних правил із законних начал вона повинна звертатись до історії та богослов'я [192, с. 10–11].

Стосовно структури науки церковного законознавства І. М. Скворцов зазначав: «при різноманітності правил і законів, уживаних Церквою, – власне церковних і церковно-цивільних, урядових і судових, богослужбових і моральних, не легко привести їх до систематичної єдності, і науці Церковного законознавства дати порядок суворий» [192, с. 11]. Далі професор визначав певну систему, покладену в основу «Записок». Така система мала дві частини: по-перше, це склад і устрій тіла церкви, або тих сил і засобів, якими цей устрій здійснюється, і, по-друге, перелік тих дій, якими церква влаштує життя своїх членів [61, с.16; 192, с. 11]. Враховуючи, з одного боку, відносини православної церкви з державою, а з іншого – вплив її діяльності на людей, що не належать до церкви, І. М. Скворцов структурував огляд науки церковного законознавства так:

Частина перша мала назву «Склад і благоустрій Церкви». Включала розгляд проблем: про властивості влади та управління в церкві загалом, що розглядається як у самій собі, так і в союзі з державою. Висвітлювалося питання про церковне правління (ієрархія), про найближчих служителів церкви (про духівництво загалом і зокрема) та про речові засоби церкви (про храми, церковні речі, церковну власність). Частина друга під назвою «Коло і спосіб дій церкви» відповідно містила проблематику про церковне вчення, богослужіння і священнодійства. Вивчалися поняття про церковний суд та церковне благочиння (дисципліну), а також про дії церкви відносно іновірців [192, с. 12–13]. На виконання доручення 22 серпня 1850 р. І. М. Скворцовим було надано в Синод виправлений і доповнений примірник «Записок». У 1856 р. Синодом було дозволено надрукувати друге видання цієї праці. Третє та останнє видання «Записок» побачили світ 1861 р. Також зазначимо, що у журналі «Воскресные чтения» за 1849–1850 р. була опублікована цікава стаття професора під назвою: «Очерк истории церковного законодательства» [261, с. 549].

Праці І. М. Скворцова окреслили шлях розвитку викладання й наукового дослідження церковного права на багато років уперед. Його безперечною заслугою є створення першої в Російській імперії програми викладання церковного законодавства у вищих навчальних закладах, яка стала орієнтиром для багатьох наступних поколінь освітян і науковців, що працювали в царині церковного права.

Цікавим є той факт, що при введенні до навчальних програм в КДА курсу церковного права свої пропозиції вносив також **Віктор Іпатьевич Аскоченський** (1813–1879). Останній запропонував ввести в духовні навчальні заклади вивчення саме цивільного права, на рівні з іншими науками. В архівних фондах нами знайдено «Подання Синоду про введення в курс академічного навчання правознавства, написаного паном Аскоченським (1857 р.). Справа по конференції за 1857 р., з приводу подання Аскоченським проекту про введення в курс Академії правознавства» [255, с. 1–4]. Відповідно в документі міститься рішення Конференції КДА від 25 квітня 1857 року, текст якого ми маємо навести далі.

Відтак, після розгляду листа та проекту В. І. Аскоченського щодо введення до навчальної програми КДА правознавства, конференція Академії дійшла висновку, що «безперечно, знання вітчизняних законів для вихованців Духовних академії і семінарій у багатьох від-

ношеннях корисне і потрібне. Але із викладеного у записці В. І. Аскоченського проекту не можна вивести належного висновку ні про методи, за якими повинні вивчатися в духовних училищах цивільні закони, ні про обсяг цієї науки та час, який потрібно виділити на викладання. Судячи, втім, про те, що потрібно, на думку пана укладача, спочатку вивчити декілька томів Зводу Законів, то можна дійти висновку, що обсяг дисципліни має бути доволі значний і часу для його викладання потрібно буде дуже багато, бо це викладання, якщо жадати від нього належної користі, має бути практичним – тренувати студентів самою справою у застосуванні законів до різних випадків і обставин, що, очевидно, мусить привернути їхню увагу і відволікти від головних предметів, які вони за найближчим своїм призначенням зобов'язані вивчити повністю і досконало, такими є науки богословські, й ця незручність неминуча в наш час, особливо в Семінаріях, де коло наук і без того розширене, надзвичайним введенням нових предметів. Якщо ж викладання обмежити простим читанням статей зі Зводу Законів, а вивчення – заучуванням їх напам'ять, як, очевидно, також пропонує пан укладач проекту, видаляючи із програми всі «вчені роздуми і теорії, звичайні на університетських кафедрах, та на його думку, непотрібні і недоречні ніде, а тим паче в духовно-навчальних закладах», то від такого вивчення важко чекати якої-небудь користі, і, таким чином, ця викладацька наука заслужить той же докір, який пан укладач проекту робить вивченню в наших семінаріях медицини й сільського господарства» [255, с. 3].

Після подальших міркувань щодо означеного предмета конференція зробила висновок, що немає необхідності і навіть можливості вводити науку цивільного законодавства до курсу наук, що викладаються в Академіях і Семінаріях як навчальних закладах спеціальних, що мають своє особливе призначення і своє коло наук, який є сам по собі досить широкий, і що та освіта, яку здобуває вихованець Духовної академії і семінарії, може зробити для них не важким практичне вивчення юриспруденції, коли того вимагає потреба, тим паче, що тогочасне законодавство має не лише Звід Законів, але існують і різні витяги з нього, які полегшують застосування багатотомного Зводу. І досвід показує, що ті, хто здобув освіту в духовно-навчальних закладах, вступаючи на цивільну службу, скоро звикають до юридичного порядку та законності, як приклад тому може слугувати сам В. І. Аскоченський, який виявляє бажання викладати

юриспруденцію в Академії і відповідно має в ній ґрунтовні знання, хоча він й не вивчав законів за час свого виховання в духовних училищах й був недовго на цивільній службі.

Щоб сприяти наскільки можливо вихованцям духовних Академій і семінарій в отриманні нездоланих для них відомостей стосовно законів цивільних, можна зробити так, щоб посібники для вивчення законознавства вітчизняного були не тільки в Академічних, а й у семінарських бібліотеках і щоб начальство заохочувало тих, хто вчиться, до застосування цих підручників. Добре також поставити в обов'язок викладачам церковного законознавства, щоб вони, окрім викладання канонічного права, розповідали своїм слухачам відомості по тих законах цивільних, які найбільше потрібно знати або яких дотримуватись у майбутній їх пастирській службі, так само як і про самі посібники печатні (для вивчення означених законів) [255, с. 4].

Можна стверджувати, що намагання ввести в академію паростки світської освіти, зокрема у вивченні цивільного права за університетським зразком, не увінчалися успіхом. Адже, як правильно зазначалося вище, випускники КДА, в міру здобутих знань за необхідності легко опановували юриспруденцію, що й стало вирішальним у визначенні потрібності поглибленого вивчення цивільного права в духовних закладах, але продовжувалось ґрунтовне вивчення церковного права, що й становить наш інтерес.

Звернемо увагу, що професорські програми з церковного права та інших курсів повинні були представлятись до Ради Академії і затверджуватись нею, однак надавали їх далеко не всі професори. Як наслідок у їхніх лекціях могло не бути строго складеного і витриманого плану, деякі старі науки розширювалися більше, ніж належно, інші ж скорочувалися або зовсім опускалися, і лекції замість читання повного курсу нерідко обмежувалися епізодичними монографіями [238, с. 8]. Через клопотання ж Київського митрополита про присудження почесних нагород професорам КДА, зокрема і П. О. Лашкарьову, звернули увагу на те, чи подавали згадані професори свої програми до Ради Академії на розгляд і затвердження.

Викладання церковного права в КДА розпочалось 1 лютого 1837 р. І. М. Скворцовим і продовжувалось та вдосконалювалось його наступниками. Нам вдалось знайти кілька не підписаних програм наступника професора з канонічного права, зокрема за 1863–1865 р. [257]. Є підстави стверджувати, що означені програми належать **Петру Олександровичу Лашкарьову** (1833–1899). Усі пра-

ці П. О. Лашкарьова (крім «Церковно-історичного нариса про Патріарха Нікона») стосуються сфери двох дисциплін: церковної археології та церковного права. Це визначається умовами вченої кафедри професора. У навчальних Академіях до уставу 1869 р. церковна археологія та канонічне право становили одну кафедру, і Петро Олександрович після відмінного закінчення навчання в 1859 р. одразу був обраний викладачем по цій кафедрі і повинен був займатися загальною проблематикою цих наук. З 1869 р. церковне право та церковна археологія були розділені, та для кожної з означених наук була створена окрема самостійна кафедра. Тоді П. О. Лашкарьов за власним бажанням залишився професором винятково церковного права [93, с. 1].

С. Т. Голубев у своїх спогадах про професора наводить слова митрополита Макарія (Булгакова) щодо викладацької діяльності Петра Олександровича, які містяться у звіті КДА за 1874 р.: «...професор П. О. Лашкарьов викладає як історію, так і систему церковного права. Не обширні погляди він вважає можливим викладати тільки у стислому вигляді та інколи обмежується загальним оглядом тих чи інших тем; але певний розділ обирає кожного року для більш спеціального і докладнішого викладу й того цілого, що б по можливості розвивало й зміцнювало у своїх слухачах, які вперше зустрічаються із юридичними та церковно-канонічними поняттями...» [93, с. 2].

Відтак можна припустити, що професор викладав церковне право вже після 1859 р., про що зазначено вище. Достовірно ми знаємо про викладання тільки означеної дисципліни вченим у КДА з 1869 р. [210, с. 8], а от у першій знайденій нами програмі П. О. Лашкарьова, що має назву «Огляд уроків з канонічного права, прочитаних студентам КДА вищого відділення XXII курсу, за першу половину 1863/64 навч. року» [257, с. 28] та починалась зі вступу у предмет церковного богослов'я. У підрозділі, що стосувався значення релігії для суспільного життя, розглядалися такі питання: соціалістичні погляди на організуючий початок людських суспільств, закон правди і недостатність його одного для влаштування суспільних відносин. Характеризувалася релігія як той початок, що висвітлює закони правди. Зверталась увага на розуміння права в релігійному (*jus sacrum*), як історично-основному праві людських товариств.

Інший підрозділ програми приділяв увагу значенню суспільного життя для релігії. Вивченню підлягали питання ролі суспільства в справах розуміння віри та значення умов суспільного життя в справі

релігійного виховання людини. Зауважувалась необхідність запровадження особливого суспільства з винятковими релігійними цілями церкви. Поняттю права у власне церковному (*ius canonicum*) розумінні присвячувався подальший блок навчальної програми. Одряду за ним містився підрозділ, що стосувався поняття про церковне законодавство як науку. Останній деталізований і включав у себе вивчення видів тих законів, що входять у сферу науки, а також дослідження джерел науки та характеристику плану науки.

Звертаємо увагу, що після окресленого матеріалу слідує значний блок програми, присвячений історичним питанням, що мав назву «Історія загального церковного права» і складався з двох частин: аналізу історичного характеру церковного права та дослідження періодів розвитку церковного права. Загалом розвиток церковного права у програмі поділений на два періоди, кожен з яких включає певні пункти. Відтак перший період стосувався характеристики таких питань: заснування церкви Ісусом Христом, влаштування церкви Св. Апостолами, Собори II і III століть та їх постанови (зокрема, про час святкування Пасхи, про перехрещення еретиків, про прийняття до церкви пропавших, а також різних предметів церковної дисципліни). До означеного періоду також включались: правила Апостольські як кодекс юридичних звичаїв і постанов головної церкви (їх старовина, походження та зібрання) і постанови Апостольські [257, с. 28].

Другий період починався із загальної характеристики і переходив у огляд створення релігійно-цивільного християнського права в Греко-римській імперії. Досліджувались проблеми релігійного права в Римській республіці та імперії за часів язичництва і ставлення язичницького законодавства Риму до християнства. Також увага приділялась законодавчій діяльності імператора Костянтина стосовно християнської віри та церкви. Далі аналізувався Міланський Едикт і визначені ним підстави цивільної повноправності християнства. Мали також вивчатись питання застосування до християнського кліру цивільних прав служителів державної релігії, поширення на християнську церкву права спадщини та питання надання церкві цивільного акта звільнення рабів [257, с. 28–29].

Маємо на меті охарактеризувати ще одну програму, яка доповнювала попередню й називалась «Огляд тих же уроків за другу половину 1863/64 і першу 1864/65 навч. років» [257, с. 29]. У другому півріччі студенти продовжували вивчати розділ «Історія загального

церковного права». Вивчення його починалося з положень, прийнятих державною владою щодо ересей і розколів у церкві при імператорі Костянтині Великому. Означений розділ включав питання, що стосувались скликання соборів імператорами та цивільних покарань еретиків і розкольників. Важливе місце посідало вивчення законів наступників Костянтина Великого до Феодосія Великого, особливо про громадянські права духівництва. Далі увага приділялась аналізу законів Феодосія Великого (зокрема, про віру православну, проти язичництва, проти відступників і еретиків, про право притулку). Крім того, у програмі розглядалися закони наступників Феодосія великого до імператора Юстиніана, особливо про право церкви на охоронну варту, про адвокатуру у справах церкви і духівництва в цивільних судах та про благодійні установи й монастирі. Увага студентів зверталась на зауваження до складу Феодосійського кодексу в контексті питань, що стосуються віри та церкви. Належне місце відводилось і відповідному законодавству імператора Юстиніана, вивченню положень Юстиніанівського кодексу, що стосувались внутрішніх справ церкви, економічного стану церкви, впливу церкви на громадський побут [257, с. 29].

Характеристика греко-римського законодавства після Юстиніана зосереджувалась у наступній частині програми. Тут уже надавався повний аналіз власне церковного законодавства – від імператора Костянтина Великого до розділення Церков. Досліджувалась законодавча влада Церкви та її твори. Докладного вивчення потребували постанови соборів вселенських і помісних, які прийняті в основу церковного устрою й управління вселенської церкви. Тому в контексті цього розглядалися правила соборів: Анкірського, Неокесарійського, Нікейського першого вселенського, Гангрського, Антіохійського, Лаодикійського, Сардійського, Константинопольського вселенського другого, Карфагенського, Ефеського вселенського третього, Халкідонського вселенського четвертого, Трульського, вселенського шостого, Нікейського другого вселенського сьомого, Константинопольських – двократного і великого в храмі Св. Іфії, а також вивчалися правила Св. Отців. Згодом аналізувався стан церковного законодавства в цей період, зокрема спочатку досліджувались збірники церковних канонів і церковно-цивільних законів на сході (збірники IV століття, збірники Іоанна Схоластика, Номоканон патріарха Фотія). Далі увага приділялась збірникам церковних канонів на заході (Діонісія Малого, Ісидора Севільського, Лжеісидора). Також до огляду

церковного законодавства входив і підпункт, що мав назву «Скорочення і тлумачення церковних законів Стефана Ефеського, Зонари, Вальсамона, Арістіна та інших» [257, с. 30].

Важлива роль у програмі відводилась історії руського церковного права, якій був присвячений окремих розділ, що починався із загальних понять та переходив у характеристику окремих періодів в історії цього права. Відтак означена частина була поділена на два великі періоди. Період перший включав, по-перше, канонічні й історичні підстави залежності давньоруської церкви від Константинопольської. По-друге, цивільні права руської церкви на підставі: статуту Св. Володимира, статуту Ярослава, статутних грамот удільних князів, ханські ярлики, статутні грамоти великого князя Василя Дмитровича. По-третє, закони, які діяли з управління та суду церковного (грецький Номоканон, додаткова до Номоканону стаття, закони руські: правила митрополита Іоагена, питання Кірика [196, с. 204–212], правило митрополита Кирила та ін.).

Період другий стосувався історії та канонічних підстав, на яких утвердилась незалежність і автокефалія руської церкви. Із цією частиною програми студенти починали ознайомлюватись у першій половині навчального року, а вже докладно вивчали у другій. Зазначене підтверджує інша програма-доповнення до попередньої під заголовком «за другу половину 1864/5 навчального року», яка й починається з характеристики другого періоду історії руського церковного права. До другого періоду відносили вивчення цивільного законодавства стосовно руської церкви, зокрема в «період незалежності від грецького Патріарха і до створення Св. Синоду» (Судебник Іоанна III та Іоанна IV, і додаткові до нього статті). Також аналізувалось Уложення царя Олексія Михайловича, зокрема питання, наскільки воно стосується прав, зміцнених церквою попереднім законодавством. У програмі наводилась загальна характеристика церковного законодавства в цей період. Досліджувались Собори, що були при Іоанні III та Іоанні IV і їх постанови, а також Собори, що були при патріарху Нікону і по справі Нікона (та їх постанови). Чільне місце у вивченні історії руського церковного права посідало практичне значення кормчої в цьому періоді і перші друковані видання її за патріарха Нікона [257, с. 30].

П. О. Лашкар'єв зауважував: «Грунт, на якому утворилося право нашої церкви, або ті умови і запити життя, на які воно відповідало, хоча і представляє відомі відмінності порівняно з грунтом, на якому

ми живемо, або тими умовами і запитами життя, на які відповідає сучасне нам право, але відмінності – не такі істотні, якими вони можуть здаватися... Є явища соціального життя, що повторюються із чудовою тотожністю загалом, хоча й відрізняються деякими особливостями в дріб'язкових деталях. Право церкви Православної, наскільки звернено воно до умов і запитів історичного життя людства, здебільшого і має справу з такими явищами соціального життя» [125, с. 5]. Далі професор, порівнюючи античну та новітню цивілізацію, зазначав таке: «На відміну від законодавства новітнього часу, давні законодавці взагалі не обмежували цілей законодавчих однією формальною юстицією. Цивілізація антична не відокремлювала політику від моралі. Вона надавала державі всю людину, вимагаючи від держави як захисту природних прав людини, так особливо і її морального та політичного виховання... Новітня цивілізація залишає державі тільки те, що не може відняти у неї без шкоди громадському порядку» [125, с. 5–6]. П. О. Лашкар'єв також звертає увагу й на крайнощі, що виникають у розумінні права в обох означених ним видах цивілізацій. Адже в одній із них можливе перебільшення в розподілі понять права та моралі, а в іншій, навпаки, надмірне злиття вказаних понять.

У своєму рукопису, що має назву «Програма з церковного права на 1873/4 навч. рік» [231, с. 120], професор подає загальну схему свого викладання в Академії. На початку програми П. О. Лашкар'єв зазначає, що одразу після викладу попередніх понять про церковне право і загального нариса його джерел він припускає внести зміни до а) історії церковного права, і б) його системи.

Тож в історії церковного права професор пропонував зосередитись на пам'ятках церковного законодавства або на так званій зовнішній історії права, надаючи собі можливість звертатись до його внутрішньої історії під час викладу самої системи права. Відповідно до цього в історію права входять трактати: про пам'ятники церковного права перших трьох століть християнства (про правила Св. Апостолів, про постанови Апостольські), про пам'ятки церковного права з IV–X ст. (про східні збірники церковного права та західні канонічні збірники), про долю джерел права з X ст. (в останню частину входять трактати: про праці з обробки джерел церковного права в грецькій церкві, про збірники церковного права на заході, про переклади та збірники джерел церковного права в Росії та про збірники у сербів, болгар і волохів).

Щодо розділу про систему церковного права, то після загального нарису стану науки церковного правознавства на заході і в Росії, П. О. Лашкар'єв пропонував у першому відділі «Про підстави церковного права» розглядати питання про зв'язок писання, передання і звичаїв, як підстави церковного управління в перші три століття християнства. Там само увага приділялась і соборам вселенським, як органам вищої законодавчої влади у християнській церкві з IV століття. У цьому відділі аналізувались постанови цих соборів, також висвітлювались правила соборів помісних і правила Св. Отців, схвалені для загального керівництва соборами вселенськими. Характеризувались закони державні, що стосувались тих сторін церковного життя, за якими церква перебуває в залежності від влади державної. Також вивчались важливі правила для визначення сенсу і сили основних писаних і неписаних церковних законів.

Другий відділ означеного розділу називався «Про організацію управління церковного» та містив питання про владу та управління церкви загалом. Досліджувались питання про підстави, характер, грані та образ дій церковної влади в межах її божественних повноважень, а також про дії церковної влади в союзі з державою. Другий блок питань стосувався вивчення організації зовнішнього церковного управління. Розглядалися питання про єпархії (давні митрополії) і дієцезії (патріархати) як сфери вищого церковного управління. Досліджувались собори єпархіальні та дієцезальні як органи цього управління. Okремо висвітлювались питання про митрополитів, екзархів і патріарха, як представників соборної єпархіальної та дієцезальної влади. Третій блок стосувався організації вищого управління в руській церкві. В його межах вивчались питання автокефалії церкви руської і її меж. Досліджувались органи вищого церковного управління в Давній Русі. Okремо зверталась увага на вивчення Святейшого правлячого Синоду. Четвертий блок питань відображав організацію єпископського управління. Тут вивчались парафії (єпархії) як області єпископського управління. Досліджувались проблеми влади єпископської. Висвітлювались питання: про підлеглі єпископам органи парафіяльного управління, про єпископські методи управління в церкві руській. Останній, п'ятий блок мав на меті дослідити організацію пресвітерського управління. Зокрема, вивчались приходи і відповідні їм установи. Зверталась увага на громадянських пресвітерів та установи.

Третій відділ «Про правила і обов'язки звань і станів церковних» охоплював такі блоки питань: по-перше, про стан мирян (народу), про стан християн, відратованих, віруючих, каючихся. Про стан вдів, незайманих, аскетів і чернецтва. По-друге, включав поняття про клір церковний. Про звання священнослужителів і кліриків. Питання про вступ у клір та прийняття священного сану, а також про права та переваги кліриків. По-третє, про стани відлучених, адептів і священний сан. І по-четверте, про загальні обов'язки християн як членів церкви і загальні обов'язки духівництва до послуху, життя і поведінки [231, с. 120].

У четвертому відділі, який мав назву «Про церковне вчення», аналізувались джерела, способи і плани церковного вчення загалом. Згодом характеризувались способи до насадження, затвердження і поширення православного вчення в Росії [231, с. 120–121]. Щодо п'ятого відділу, який називався «Про богослужбові установи і акти», то він надавав знання про таїнства церковні (хрещення, миропомазання, євхаристію, покаяння, священства і шлюб). Висвітлював проблеми правил загального церковного співжиття. Стосувався церковних священних осіб, речей, дій і обрядів та правил християнського поховання. Шостий відділ другого розділу мав назву «Про речові засоби церкви». У ньому надавались знання про види права божественного (*res divini juris*) – про храми та інші предмети християнського благоговіння. Вивчались питання про церковне майно (рухоме і не рухоме). Також увага приділялась способам утримання церковних установ і духівництва. Програма закінчувалась сьомим відділом під назвою «Про суд церковний», в якому відобразились такі питання: про суд загальний церковний, про суд по справах цивільних, по відношенню до ересей, розколів, забобонів. Чільне місце посідали питання про суд між особами духовного стану та церковні покарання. Вказувалось ставлення церкви до осіб і громадянських суспільств, що перебувають під церковним відлученням [231, с. 121].

Професорська програма «Огляд уроків з церковного права, прочитаних студентам третього курсу церковно-практичного відділення за 1873/4 навч. рік» [231, с. 93], як і попередня, складалася з двох розділів, другий з яких відповідно включав сім відділів. Щоб не повторювати окреслене вище, маємо на меті зазначити певні уточнення до розділів, які містились у другій програмі. Вона так само починалась із «Попередніх понять», які включали визначення поняття церковного права і його видів, поняття про науку церковного права

її завдання і обсяг, та поняття про джерела церковного права позитивно-загальні, руські й історичні. Повніше подавалась «Історія церковного права», зокрема в частині про пам'ятники церковного права перших трьох століть, наприклад, при вивченні правил Св. Апостолів – визначались поняття про збірник, походження його й канонічне значення. При розгляді постанов Апостольських увага приділялась походженню збірника та його значенню для науки, а також вивчався його зміст.

Конкретизовані й «пам'ятники церковного права з IV до X ст.». Так, у східних збірниках церковного права досліджувались сліди їх існування в IV і V ст. Вивчались праці по зібранню церковних і цивільних правил – у справах віри і церкви законів Іоанна Схоластика та інших невідомих каноністів VI ст. Аналізувалися праці Фотія з цього предмета. Щодо західних – досліджувались пам'ятки про найдавніший період встановлених правил на Заході. Зокрема, переклади і збірники правил Діонісія Малого, також збірники права, особливо – Ісидора Меркатора.

При розгляді церковного права, починаючи з XI ст., аналізувалися східні пам'ятки (збірка Михайла Пселла, тлумачення Зонари, Арістіна, Вальсамона, збірники Арсенія, Властаря, Мануїла Малакси та ін.), а також вивчався Грецький Підаліон. Вивчали й західний доробок: збірники Бурхарда, декрет Грациана і декрети Григорія IX. Досліджувався *Corpus juris canonici* західної церкви. Що стосувалось Росії, тут вирізнялось питання про перехід в руську церкву грецьких канонічних збірників, про переклади їх у Росії і про запозичення готових перекладів від південних слов'ян, про систему древніх руських кормчих і друкованої кормчої [231, с. 93].

Характеризуючи другий розділ «Система церковного права», зауважимо, що він на противагу попередній програмі доповнився вступом, у якому висвітлювались питання: про наукове оформлення церковного права загалом, про науковий елемент у працях православних каноністів, про шкільне значення декрету Грациана і декреталій на заході до XVI ст. Про розвиток науки церковного права на заході з XVI ст. Приділялась увага стану відповідної науки в Росії. Перший відділ «Про підстави церковного права взагалі» цього розділу такий самий, як і в попередній програмі, але уточнений у частині відносин церкви і держави поняттями: про чоловіків державних у справах всередині церкви християнської. Про підстави і коло дій

законодавчої державної влади стосовно віри й успіхів християнських. Про імперативні закони та їх обов'язкову силу.

Другий відділ має дещо уточнену назву «Про організацію вищого церковного управління в Росії» та вже окреслює порядок управління древніх закордонних, відносно греко-римської імперії, церков. Частина про Святійший правлячий Синод доповнена розглядом питань поняття і причин, викликаних його запровадженням, також дослідженням складу Св. Синоду, характеристикою відомостей і влади його. Протлумачені поняття про духовно-навчальні комітети й управління при Св. Синоді. Також цей відділ доповнено питаннями про особні управління в церкві руській, що відповідають єпископам. Відтак вивчались синодальні контори та їх відомства. Досліджувались відомства головних священників гвардійського і цивільного корпусів, армії і флотів. Увага зверталась і на організацію правлячого управління, аналізувались парафії і парафіяльні причти, церковні старости і парафіяльні намісні ради [231, с. 93–94].

Відділ «Про богослужбові установи і акти» в цій програмі має назву «Про таїнства церковні», але змістовно не змінений. Більш уточнений відділ «Про речові засоби церкви», у частині *res divini juris* увага зверталася на будівництво, оновлення та перебудову церков, на церковне приладдя. Зауважувалось про недоторканність святих місць і речей. Характеризувались Святі речі, що перебувають у приватному володінні. Щодо церковного майна, тут конкретизувались проблеми призначення і розподілу церковної власності, зазначались переваги церковної власності та управління нею. Звісно, приділялась увага джерелам для утримання церкви і духівництва (виділенням сум з державного казначейства, церковні капітали). Останній відділ «Про суд церковний» доповнено визначеннями, вказано осіб і дії, що підлягали суду церковному в перші часи і в імперії греко-римській та візантійській. Окреслювалось ставлення церковного суду того часу до цивільних. Аналізувався обсяг церковного суду в Росії. Окремими частинами характеризувався церковний судоустрій та церковне судочинство [231, с. 94].

Наступна програма П. О. Лашкарьова «Огляд уроків з церковного права, прочитаних студентам третього курсу церковно-практичного відділення за 1875/6 навч. рік» [233, с. 76] містила перший розділ «Історію церковного права» та такі відділи другого розділу: «Про організацію церковного управління», «Про церковні звання і стани», «Про богослужбові установи і таїнства», які змісто-

вно збігались із уже описаними. Доповнився тільки перший розділ «Історія церковного права» відділом, що мав назву «Із історії імператорського греко-римського права та законодавства». В цій частині розглядались питання про значення для давнього Риму релігії державної, проводилась паралель між Римом і давньоєврейською республікою. Вивчалось ставлення до Християнства імператорів римських від Тиверія до Септімія Севера, гоніння на християнство, починаючи від Септімія Севера до Костянтина. Зверталась увага на історичні і релігійно-політичні міркування, які керували Костянтином у прийнятті християнства. Досліджувалось значення Міланського едикту та поширення на християнство прав державної релігії. Вивчались питання про свята християнські, досліджувався закон про клір християнський. Увага зверталась на перегляд загальних державних законів щодо християнських ідей, організацію влади церковно-державної, на заходи щодо припинення різномудства з предметів віри в середовищі християнським. Висвітлювалось ставлення Костянтина Великого до язичництва, юдейства, ересей і розколів.

Далі окреслювались закони наступників Костянтина Великого про католицьку віру, вказувались суперечки і ересі в християнстві після Костянтина. Також вивчались закони про віру католицьку Феодосія Великого. Увага приділялась і законам про віру від наступників Феодосія Великого до Юстиніана. Окремо порушувалося питання заборони суперечок про віру, складання еретичних книг, а також символів як державних законів. Вивчались закони Констанція та інших наслідувачів Костянтина Великого. Досліджувались питання про храми та інші речові засоби, що перебували у церковному розпорядженні, про спорудження церков урядом і приватними особами, про застосування до християнських церков та їх приладдя загальних положень стародавнього божественного права (*res divini juris*). Приділялась належна увага й законам Феодосія Великого про церкви та мучеників і застосування цих законів у подальший час. Окремо висвітлювалась організація майнового права християнською церквою, закони про порядок придбання і відчуження церквою майна запроваджені з часів Маркіана до Юстиніана включно та закони про право притулку в церквах. Мали вивчатись також імператорські закони про клір церковний та інші церковні звання і стани [233, с. 77], імператорські закони про права та привілеї кліру (тут вивчались умови для вступу в клір і прийняття обігниць християнськими особами різних звань і станів: куриалів, офіціалів та інших), імпера-

торські закони про honestas кліриків, про стан та поведінку чернецтва і кліру, видані Валентініаном старшим, Феодосієм Великим до Юстиніана. Зверталась увага на особливе ставлення до цього предмета Юстиніана та визначались окремі закони Юстиніана щодо життя і поведінки кліру [233, с. 78].

«Програма читань з церковного права за 1878/79 навч. рік» [234, с. 73] П. О. Лашкарьова включає ті самі розділи. Зокрема, система церковного права в означеній програмі складається з відділів: «Попередні зауваження до тлумачення науки церковного права в Росії», «Про владу і управління церковне», «Про церковні звання і стани», «Про церковне вчення», «Про богослужбові установи і акти» [234, с. 73, 85], що дещо змінились у назві, але мають те саме змістове наповнення, як і в перших програмах професора.

«Програма читань з церковного права студентам третього курсу, церковно-практичного відділення за 1880/81 навч. рік» [235, с. 6 – 62] містила ті ж розділи і відділи системи права, що й попередня програма за 1878/79 навч. рік. Подальша «Програма читань з канонічного права» [236, с. 41–42] від 18 травня 1883 р. окреслювала питання про право загалом і про церковне право зокрема, висвітлювала історію церковного права й після «Попередніх зауважень щодо стану науки церковного права в Росії» визначала такі відділи другого розділу: «Про владу і управління церковне взагалі», «Про церковні звання і стани», «Про церковне вчення», «Про богослужіння».

Зупинимося на рукопису «Звіт по уроках з церковного права, викладених студентам 3 курсу церковно-практичного відділення за 1883/4 навч. рік» [237, с. 93–95] П. О. Лашкарьова від 12 травня 1884 р., в якому професор визначав поняття про право церковне і його види: право власне церковне (канонічне) і церковно-цивільне, право природне і встановлене: божественне і людське, право позитивне, звичайне і вчене, право апостольське, давнє і нове, право загальне, приватне і виняткове, право чинне і не чинне, право публічне і приватне, внутрішнє і зовнішнє та інше. Зазначались завдання науки церковного права і порядку її дослідження [237, с. 93]. Далі йшов огляд «історії церковного права» та деяких відділів «системи права», зокрема: «Про владу і управління церковне взагалі», який включав питання про організацію управління церковного, відділи «Про церковні звання і стани», «Про церковне вчення», «Про таїнства церковні», «Про богослужбові установи і акти» та «Про церковні свята».

Зауважимо, що порівняно з першими програмами в подальші роки розділ «Система права» викладався не повністю. Студентам були представлені вибірково певні відділи з останнього розділу. На пояснення цього факту нам вдалося знайти доповідну записку П. О. Лашкарьова від 12 січня 1886 року до ректора КДА, канівського єпископа Сильвестра, в якій професор зазначав, що, обираючи для детального розгляду певні частини «Системи права», керувався тим фактом, що для опанування інших не розглянутих розділів студентам стануть у пригоді вже здобуті знання [238, с. 20]. Тож П. О. Лашкарьов у своїй доповідній записці зауважив таке: «У відділі про навчальну діяльність особового складу викладачів КДА зазначені лише читання мої по церковному праву студентам 3 і 4 курсу спільно, але не показані особливі читання мої з цього предмета для студентів 4 курсу. Для останніх мною окремо викладалась зовнішня історія церковного права і система цього права. Якщо останньому (розділу) я не встиг дати тоді належного обсягу і закінченості, бо мав для особливих читань студентам 4 курсу тільки одну тижневу годину, причому обираючи для більш ґрунтовної заміни відомі відділи з системи, я керувався таким міркуванням, що ті прогалини по решті (відділів) могли легко компенсуватися тими читаннями, які я вів для обох курсів спільно, і тими відомостями, які студенти вже мали з практичного пастирського керівництва. Показання мої, крім представленого мною своєчасно особливого прочитання для студентів 4 курсу 1884/5 навч. року звіту, можуть бути перевірені через студентські записи в класичних журналах про мої читання за згаданий навчальний рік» [238, с. 20].

В іншій програмі П. О. Лашкарьова «Огляд уроків з церковного права, прочитаних студентами 3 курсу КДА за 1886/7 навч. рік» [239, с. 53] розглядалась повною мірою «Історія церковного права», а в «системі» зверталась увага на питання відділу «Про владу і управління церковне взагалі». Окремо виводився відділ «організація церковного управління від часів Апостольських до IX ст. включно», який включав питання єпархіальної та дієцезального управління. Наступною була програма «Огляд уроків з церковного права, прочитаних студентам 4 курсу КДА за 1886/7 навч. рік» [239, с. 64], у якій значна увага приділялась історичним питанням церковного права. Загалом ця програма змістовно не зазнала змін. Другий розділ у ній ділився на частини, у першій розглядалися питання «Про владу і управління церковне взагалі», окремо виводився відділ «Про органі-

зацію церковного управління від часів апостольських і до IX ст.». Частина друга стосувалась релігійного права Християнської церкви й містила відділи «Про вчення віри християнської», «Про таїнства церковні», «Про церковні свята та пости», «Суд церковний» та «Церковне освячення». В межах останнього, окрім питань освячення осіб, дій та правил побудови церков, інших закладів вивчалось питання церковних речей і церковної власності [239, с. 64–67].

Тепер розглянемо програми професора за 1888/89 навч. рік. Почнемо з «Програми читань з церковного права для студентів третього курсу КДА на 1888/9 навч. рік» [240, с. 86], яка висвітлювала історичні питання, а в системі права розглядався такий відділ «Про організацію влади та установ церковних». Означену програму доповнювала наступна, під назвою «Програма читань з церковного права для студентів четвертого курсу КДА на 1888/9 навч. рік» [240, с. 89]. Остання продовжувала розгляд церковного управління, починаючи з організації його в Росії. Згодом досліджувались відділи: «Про вчення віри християнської», «Про таїнства церковні», «Про церковні свята та пости», «Церковне освячення», «Про церковні звання і стани», «Про церковну власність» та «Суд церковний» [240, с. 89–90, 124].

У «Програмі читань з церковного права для студентів третього та четвертого курсів КДА на 1889/90 навч. рік» [241, с. 131] перша частина залишалась без змін. У другій, у межах системи церковного права, розглядалися питання «Про організацію влади та установ церковних», в частині під назвою «Релігійне та релігійно-цивільне право православної церкви» містились відділи «Про християнське вчення», «Про церковні таїнства», «Про церковні свята та пости», «Церковне освячення», «Про церковні звання і стани», «Про церковно-речове право» та «Суд церковний».

П. О. Лашкар'єв у своїй «Програмі читань з церковного права для студентів 3 і 4 курсу КДА на 1890/91 навч. рік» [242, с. 5] та у «Огляді уроків з церковного права, прочитаних студентам 4 курсу КДА за 1890/91 навч. рік» [242, с. 42] приділяв увагу тим самим питанням та відділам, що означені у попередній, вже описаній нами, програмі, а «Огляд уроків з церковного права прочитаних студентам 3 курсу КДА за 1890/91 навч. рік» [242, с. 96] починав з відділу під назвою «Про організацію влади та установ церковних». При розгляді наступного звіту професора «Огляд уроків з церковного права, викладених студентам третього курсу КДА у 1892/93 навч. рік»

[243, с. 140] помічаємо, що в ній розглядаються тільки історичні питання. Розділ же про систему права розкривається в «Огляді читань з церковного права для студентів четвертого курсу КДА у 1892/93 навч. році» [243, с. 141], в межах якого студенти вивчали такі відділи: «Про організацію влади та установ церковних», «Про християнське вчення», «Про церковні таїнства», «Священні часи християнської церкви» («Про церковні свята та пости»), «Церковне освячення», «Про церковну власність» та «Суд церковний».

Програми викладання П. О. Лашкарьова за наступні роки підтверджують, що перший розділ про історію церковного права вивчався на третьому курсі, а система означеного права починалась досліджуватись студентами на четвертому курсі. Зокрема, це показано у «Програмі читань по церковному праву студентам 3 курсу КДА на 1894/5 навч. рік» [244, с. 79] та «Програмі читань по церковному праву студентам 4 курсу КДА на 1894/5 навч. рік» [244, с. 81]. Для четвертого курсу П. О. Лашкарьов висвітлював питання церковних звань і станів, організації церковного управління, церковного вчення, таїнства, освячення, церковно-речового права та церковного суду. Та сама проблематика, що описана в попередніх програмах, має місце і в «Програмі читань по церковному праву для студентів 3 курсу КДА на 1895/6 навч. рік» [245, с. 53], «Програмі читань по церковному праву для студентів 4 курсу КДА на 1895/6 навч. рік» [245, с. 37], «Програмі читань по церковному праву для студентів 4 курсу КДА на 1896/7 навч. рік» [246, с. 83] та «Програмі читань по церковному праву для студентів 3 курсу КДА на 1896/7 навч. рік» [246, с. 87].

Звернемо увагу на останні програми П. О. Лашкарьова, зокрема на «читання з церковного права для студентів IV курсу КДА на 1897/98 навч. рік» [247, с. 45] та «читання з церковного права для студентів III курсу КДА на 1897/98 навч. рік» [247, с. 49–50]. Відтак вступні поняття про науку та історію церковного права викладались на III курсі. Зміст і структура викладання відповідали першим програмам професора. Єдине, що більша увага приділялась видам права, зокрема П. О. Лашкарьов, окреслюючи загальні види права, виокремлював окремі підрозділи спеціально-церковного права (за основами церковного права, за формами, за часом його утворення, по колу дії, по дійсному застосуванню тих чи інших законів його в певний час, по предметах права), характеризував відношення спеціально-церковного до церковно-цивільного права та визначав окремі

підрозділи церковно-цивільного права [247, с. 49]. Викладання дисципліни для студентів 4 курсу починалось із другого розділу «Система церковного права», яка збігається з уже описаною нами відповідною частиною програми. Зауважимо тільки, що відділи: «Про церковне вчення», «Про таїнства церковні», новий відділ «Про свята і пости», «церковно-речове право» та «Суд церковний» об'єднані в єдину частину під назвою «Релігійне і релігійно-цивільне право православної церкви. (Підстава і порядок церковного права і суду)» [247, с. 47–48].

Отже, важливе місце у розвитку науки церковного права, а відтак і у викладанні означеної дисципліни в КДА та Університеті Св. Володимира посів відомий юрист Петро Олександрович Лашкар'єв (1833–1899) [122; 123]. Про його значний внесок у навчальний процес Академії свідчать як праці професора з наведеного предмета, так і майже сорок років викладання церковного права в КДА, що підтверджують віднайдені нами звіти та програми П. О. Лашкар'єва з церковного права за 1859–1898 навчальні роки.

Певний внесок у викладання церковного права в КМА зробив визначний історик професор **Федір Іванович Тігов** (1864–1935). Він читав курс церковного права як додатковий через смерть П. О. Лашкар'єва від 5 вересня 1899 р. до 15 серпня 1900 р. [201, с. LXVII]. У нашому розпорядженні є «Програма читань церковного права для студентів IV курсу КДА у 1899/1900 навч. році» [249, с.128], яка свідчить, що професор загалом додержувався системи, апробованої його попередниками. Програма складається зі вступу, який висвітлює питання загальної характеристики руського церковного права у зв'язку з його відношенням до права грецького й подає короткий нарис літератури з церковного права, та шести окремих розділів.

Розділ перший називався «Історія джерел права російської православної церкви» і включав: пам'ятники, запозичені від грецької церкви (Кормча книга, Номоканон при Великому Требнику), пам'ятники самостійного законодавства Російської церкви, які поділялись на а) пам'ятки державного законодавства в руській церкві: Церковний статут Св. Володимира, Статут Ярослава I, церковно-статутні грамоти удільних князів, ханські ярлики, церковно-статутні грамоти московського періоду, та на б) пам'ятки власне церковного законодавства в руській церкві: акти вселенських патріархів і візантійських імператорів у справах руської церкви, й канонічні постано-

ви соборів руської церкви (Володимирського собору в 1274 р. (Київський собор 1273 р.) [83], Московського собору в 1503 р., Стоглавого собору, Великого московського собору 1666/67 р., а також огляд постанов інших соборів руської церкви), сюди ж належали канонічні правила давньоруських ієрархів (митрополитів Іоанна II, Кирила II, Максима, Св. Петра та Кипріяна). У третій частині першого розділу увага приділялась джерелам чинного церковного права в Росії [249, с. 128].

Розділ другий присвячений церковному устрою. В ньому вивчається особливий склад православної церкви. Увага приділялась питанням визначення членів церкви, способам вступу до членів православної церкви. Окреслювались докази належності осіб до православної церкви та визначалась різниця членів церкви за їхніми правами і обов'язками. Характеризувались особливості різних станів, зокрема мирян, церковнослужителів та священнослужителів. Okремо висвітлювалось місце єпископів. Значну увагу приділяли вивченню церковних установ. У цьому контексті досліджували парафії, монастирі, а також чернецтво, церковно-адміністративні округи, єпархії та єпархіальні установи. Студенти вивчали історію устрою Руської помісної церкви та давали їй характеристику [249, с. 128–129]. Питання церковного управління та церковного законодавства аналізуються у третьому розділі. Тут досліджувалась законо-виконавча влада в церкві, зокрема дотримання, поширення й охорона вчення православної церкви. Також аналізувалась церковно-судова влада, зокрема вивчались її поняття та підстави, коло відомства церковного суду. Надавалась характеристика суду у справах суперечок і сперечань, провин і злочинів. Вивчався церковний судоустрій та судочинство, а також церковні покарання.

Розділ четвертий присвячувався шлюбному праву (значення шлюбного союзу, сутність шлюбу, визначалось законодавство із шлюбного права, умови та перешкоди щодо укладення шлюбного союзу). Okремо приділялась увага шлюбно-розлучному праву. Розділ п'ятий окреслював церковно-майнове право. Шостий розділ стосувався дослідження права зовнішніх відносин церкви. Відтак висвітлювалась історія відносин церкви і держави, особливо у Росії. Характеризувалось відносне становище православної церкви та інших церковно-релігійних товариств у Росії. Наприкінці розділу наводився короткий нарис устрою й управління римсько-католицького

евангелічного і вірмено-григоріанського релігійних товариств у Росії [249, с. 129].

У 1900–1920 рр. церковне право в КДА викладав **Федір Іванович Міщенко** (1874–1929). На основі віднайдених нами програм професора наведемо коротку характеристику його авторського курсу церковного права. [63, с. 56]. Зокрема, «Програма читань церковного права за 1900/1901 навч. рік» [250, с. 129] починалась зі вступу, в якому пояснювались питання права взагалі, місця церкви у сфері права. Також давалось визначення поняттю науки церковного права, її завданням, методу та історії. Після вступу починалась частина перша, що мала назву «Про джерела (церковне право з боку форми)». Перший розділ цієї частини окреслював поняття про джерела церковного права, їх види і відносне значення: по-перше, джерела права, що містили: а) Одкровення (Св. Письмо і Св. Передання, значення їх для церковного права та право божественне), б) законодавство (поняття про закон, загальний характер церковного законодавства, законодавство державне), в) звичай (поняття звичаєвого права, відмінність його від права, що зберігається за переказами, види звичаєвого права та обмежене значення його в церковному праві). По-друге, джерела пізнання права: а) пам'ятники законодавства або спеціально-правові, в яких визначалось значення збірників та кодифікації, б) пам'ятники про законодавство та правове буття, або пам'ятники історичні.

Другий розділ стосувався історії джерел церковного права. Відтак перший етап дослідження окреслював період до 325 р., в рамках якого розглядалися збірки, що увійшли до складу Апостольських постанов, Апостольські постанови, Апостольські правила, канони Отців церкви, а також визначався правовий авторитет цих документів у свій час і в подальшій історії. Надавались відомості про право у письменників того часу.

Далі досліджувались джерела у часових межах від 325 р. і до поділу церков. В означеному періоді увага приділялась джерелам права на Сході і на Заході, зокрема соборним канонам та імператорському законодавству у справах церкви. Також аналізувалось законодавство пап і помісних соборів на заході. Окремо вивчались джерела пізнання права цього періоду, відтак досліджувалась історія створення вселенського кодексу на сході (збірки до-Нікейські), аналізувався збірник, який був на Халкідонському соборі, також праці І. Схоластика і т. д. аж до Синтагми Фотія включно). Увага приділя-

лась збірникам державних законів і церкви та змішаним збірникам – Номоканонам. Наводилась коротка історія створення особливого західного кодексу. Визначався правовий авторитет цих кодексів. Давались певні зауваження щодо інших відомостей про право цього періоду [250, с. 129].

Наступний період називався «від поділу церков» і мав певні підрозділи. Спочатку вивчались джерела східної церкви в 1453 р., окреслювалось правоутворення в цей період (вивчались постанови патріаршого Синоду, ієрархічних осіб, імператорське законодавство та ін.). Значну увагу приділяли джерелам пізнання права, зокрема тлумаченням канонічного кодексу Зонари, Арістіна, Вальсамона. Окремо досліджувались збірники: синопсис та алфавітна синтаґма. Інші блоки матеріалу стосувались зауважень до джерел церковного права на сході після 1453 р. та коротких відомостей про джерела права церкви Римської і Протестантської.

Чинне місце у вивченні означеної дисципліни посідала історія джерел права руської церкви, у межах якої джерела поділялись на ті, що стосувались засвоєння канонічного кодексу та на місцеве правоутворення (в період до патріаршества, патріаршества і синодальний). Сюди ж належала історія пам'яток. У ній окремий підрозділ «Доля грецького Номоканону в Росії. Початковий слов'яно-руський Номоканон» висвітлював питання походження редакцій кормчої книги, досліджувалась кормча московського періоду, друковане видання кормчої та її склад. Характеризувались спроби заміни старого перекладу кормчої новим. Визначалось практичне значення кормчої, як джерела пізнання права [250, с.129–130].

Другий підрозділ в історії пам'яток називався «Пам'ятники помісно-руського церковного права» і включав: пам'ятки законодавства Константинопольських патріархів у справах руської Церкви, пам'ятники постанов руських соборів (переважно Стоглав 1551 р. та Постанови 1666–1667 р.), відповіді, послання, грамоти, повчання, і т.д. різних ієрархічних осіб. Сюди ж входили пам'ятники світського законодавства у справах руської церкви: церковні статuti князів (Володимира, Ярослава), договірні грамоти удільних князів XII ст., ханські ярлики, пам'ятники московського періоду (жалувані грамоти). Згодом аналізувались джерела пізнання церковного права в період Синодальний, зокрема регламент, статут Духовних Консисторій, Укази, тощо. В кінці першої частини програми давались загальні висновки та зауваження щодо ставлення церкви до форма-

льного боку права й наводились джерела пізнання чинного права [250, с.130].

Частина друга «Церковне право у своєму змісті» починалась із розділу під назвою «Внутрішнє церковне право», який містив у собі два відділи. Перший відділ стосувався питань церковного устрою. В його межах виділялись дві глави, у першій з них характеризувався склад церковного товариства. Наводились умови церковної правоздатності, окреслювався зміст церковних прав і обов'язків. Визначались можливості втрати церковної правоздатності. Зверталась увага на різницю членів церкви по класах або станах. Давався аналіз мирянам, їхнім правам та обов'язкам. Характеризувалось чернецтво та право-применшення особистих прав (*capitis deminutio*) ченців і їхні обов'язки. Досліджувався внутрішній устрій чернечої громади та можливості втрати чернечого стану, у межах чого висвітлювався і клір, або ієрархія священнослужіння (*hierarchia ordinis*). Визначались умови ієрархічної правоздатності або спосіб здобуття ієрархічного звання й умови хіротонії. Окремо приділялась увага загальним правам і обов'язкам кліру, як особливого стану в церкві і державі та втраті духовного сану.

Друга глава першого відділу висвітлювала питання церковного правління (*Hierarchia jurisdictionis*). У ній досліджувався єпископат *in corpore*, як суб'єкт церковної влади, вселенський собор, як вираз церковної єдності й орган вищого церковного управління. Характеризувались органи вищого управління в помісних автокефальних церквах. Наводився історико-канонічний нарис виникнення автокефальності. Вивчались єпископи з вищою адміністративною владою: патріархи, митрополити, екзархи. Чільне місце посідали Собори тимчасові, постійні або синоди та Синод Константинопольського патріарха [250, с.130–131].

Устрою вищого церковного управління в руській церкві приділялась увага далі. Вивчався період митрополії, патріаршества, заснування Св. Синоду. Аналізувався особовий склад Св. Синоду та коло його діяльності. Важливе місце посідало вивчення та характеристика діяльності посадових осіб і установ при Св. Синоді, зокрема по центральному управлінню вивчалась: канцелярія Синоду, обер-прокурор і його канцелярія, господарське управління, контроль, навчальний комітет, училищна рада. По управлінню місцями і особами, що перебувають у безпосередньому віданні Св. Синоду, вивчалась: Московська і Грузино-Імеретинська контори та давались

короткі зауваження про вище управління в інших автокефальних православних церквах. Окремо розглядалися питання єпархіального управління. Висвітлювалась історія створення єпархіальної організації. Характеризувались єпархіальні архієреї, зокрема визначався порядок у різні часи обрання та постановлення їх. Аналізувався зміст їхньої влади, відмінності сану та обмеження влади. Вивченню піддавались і посадові особи та установи по єпархіальному управлінню: вікарії, консисторії, благочинні, благочинницькі ради. Зверталась увага на парафії, окреслювались офіційні особи та установи в парафіяльній організації. Не оминали увагою і позаєпархіальні відомства, такі як лаври, ставропігії, а також придворне, військове, і те духівництво, що служить при посольствах [250, с.131].

Відділ другий присвячувався церковному управлінню й визначав зміст церковної влади. У межах останньої виділялась, по-перше, влада вчительства (*Potestas magisterii*), що включала: церковне учительство (проповідь, охорона істин віри, місіонерство) та громадське учительство (школи, навчальні заклади). По-друге, влада освячення (*potestas ordinis*), що стосується всього церковного товариства (*jus liturgicum*) та окремих осіб (канонічні постанови щодо таїнств і обрядів, як-то: хрещення, покаяння, причащення, присяги і поховання). Вивчалось шлюбне право або освячення церквою шлюбного союзу. Наводилось канонічне визначення шлюбу, визначалась компетенція законодавства і суду у шлюбних справах. Аналізувались умови дійсності шлюбу (перешкоди до шлюбу), форми укладання шлюбу, а також його припинення, скасування і розлучення. По-третє, влада правління (*potestas jurisdictionis*), що включала законодавчу, адміністративну (заміщення, відкриття, зміну церковних посад), спостережну та судову (церковний суд). Згодом розглядалась підстава кримінально-судової церковної влади та надавався історичний нарис кримінальної судової юрисдикції. Увага приділялась церковно-кримінальному суду в Росії. Окреслювались вчення про церковні покарання, вивчались наслідки відлучення від церкви. Досліджувались також відомство церковного суду та його інстанції. Характеризувалось діловодство в церковному суді, вивчався безпосередній архієрейський суд [250, с.131–132].

По-четверте, влада церкви як майнового власника або майнове право. До цього блоку питань відносили вивчення підстав майнової правоздатності церкви, здійснення цієї правоздатності в історії. Визначали суб'єкт права власності на церковне майно та об'єкт майно-

вого права церкви або види церковного майна. Аналізувались засоби утримання духівництва, способи придбання церковного майна за чинним правом та привілеї церковного майна. Належна увага приділялась питанням управління церковним майном (органам управління та особливостям самого управління). Вивчення означеного питання закінчувалось дослідженням проблем відчуження церковного майна [225, с.132].

Другий розділ другої частини програми мав назву «Зовнішнє право (Церква в її зовнішніх відносинах)». Глава перша цього розділу «Відносини між церквою і державою» містила історичний нарис відносин між церквою і державою, критичний огляд найголовніших теорій з цього питання та відповідні вказівки, які можна знайти для вирішення означеного питання в Св. Писанні і Св. Переданні. Також приділяється увага самовизначенню церквою свого ставлення до держави, зокрема того, як воно відобразилось у канонічному законодавстві самої церкви. З цієї точки зору робиться висвітлення правового становища держави щодо церкви та того, як воно визначене в чинному руському державному праві. «Ставлення православної церкви до інших віросповідань і взагалі до діянь і осіб, що до неї не належать» – таку назву мала друга глава означеного розділу. У ній визначалось відповідне ставлення з канонічної точки зору (відмінність між еретиками, розкольниками і «самочинними зборищами»). Далі наводилась історія ставлення церкви до тих, хто відділився від неї. Окреслювалось питання про визнання канонічної дійсності деяких обрядів і таїнств інославних церков (прийняття в суцшому сані), способи прийняття таких, хто відпав від церкви. Окремо характеризувались міжвіроісповідні відносини в Росії щодо начал державного права та досліджувалось ставлення до сектантів [250, с.132]. Таку програму церковного права пропонував своїм студентам професор Ф. І. Міщенко.

Наступна програма професора «Програма читань по церковному праву за 1901/1902 навч. рік» [251, с.87] від 11 жовтня 1901 р. змістовно збігається із вже описаною нами. Вона містить певні уточнення, наприклад, у «історії пам'ятників» більша увага приділялась походженню редакцій кормчої (софійської, рязанської, сербської й руської) та характеризувалась доля кормчих у XV–XVI ст. Також до джерел пізнання права включалось Повне зібрання і Звід Законів Російської імперії. Після того робились загальні зауваження про ставлення церкви до формальної сторони права [251, с.88–886]. Зга-

даємо «Звіт про прочитане з церковного права в 1901/1902 навч. році» [251, с. 103] Ф. І. Міщенко від 30 квітня 1902 р., в якому професор зазначав щодо свого курсу: схвалена Радою академії на початку минулого навчального року програма читань по церковному праву виконана, за винятком останнього відділу «про зовнішнє право церкви», якого він прочитати не встиг.

Що стосується курсу під назвою: «Програма читань по церковному праву за 1902/1903 навч. рік» [252, с.94], яку, за звітом професора [252, с.118], було виконано в повному обсязі, можемо зауважити, що відповідна програма не зазнала змін і збігається з уже описаними нами. Те саме стосується і «Програми читань по церковному праву на 1904/1905 навч. рік» [253, с.43] Ф. І. Міщенко, яка залишилась у тих самих, уже окреслених вище рамках. Також знаходимо документ, за яким у екзаменаційній комісії з приймання іспиту з церковного права у 1918/1919 р. значиться Ф. І. Міщенко та В. Д. Попов [254, с.10].

Крім того, нам вдалося знайти рукописний «Конспект лекцій по церковному праву, прочитаних студентам КДА у 1908–1909 та 1912 роках» [92, с.1–164], сам документ вміщає два схожі тексти. В кінці частини конспекту стоїть підпис: «Куц Андрій, 24 березня 1913 р.», а на звороті останнього аркуша значиться: «печатали Сірадзе і Разумов». Стосовно Куца Андрія, то про нього нам відомо мало, зокрема, що він закінчив КДА (випуск 1914 року) та вдостосний ступеня кандидата богослов'я [119]. Тобто в період написання конспекта останній був студентом. Та в цей час в Академії курс церковного права викладав Ф. І. Міщенко, отже відповідний рукописний матеріал скоріш за все і є законспектованими студентами лекціями професора Ф. І. Міщенко [64, с. 39–40], тому маємо на меті навести цікаві твердження із означеного документа.

Конспект із «церковного права» починається з «лекцій, читаних студентам 3-го курсу в 1908/9 навч. році». У вступі зазначається: «Наша наука має двоїстий характер. З одного боку, вона вивчає церкву і церковне життя і тому примикає до галузі богослов'я; а з іншого – вона стосується саме правових явищ, правової сторони церкви і тому має характер юридичної науки» [92, с.1].

У відділі «Поняття про право» розглядаються: норми, закони юридичні і закони природи, норми етичні та норми технічні. Найсуттєвішою ознакою й основним елементом у понятті права є поняття норми, правила, закону або веління. Де немає норми, там не може

бути і права, там може бути тільки простий, а не юридичний факт. Не будь-який закон і не будь-яка норма є юридичним законом, юридичною нормою. За розбіжністю сфер, в яких закон діє, він є то як закон природи, то як правило техніки (мистецтво), то, нарешті, як етичний закон у широкому сенсі цього слова. Звідси і троякий, окрім юридичного вид норм, як 1) законів природи, 2) норм технічних, 3) норм етичних. Норми юридичні а) як уявлення, дані у свідомості, ідеальні, вони говорять про те, що має бути; тому б) вони допускають можливість ухилення від них. Юридичні норми допускають вибір дотримання чи не дотримання їх, тоді як закони природи діють механічно. Норми юридичні звернені до вільної волі людини, а закони в природно-науковому сенсі – до сліпої природи. Отже, юридичні норми – це веління, звернені до вільної волі, положення, що допускають свободу волі, а закони природи – безумовний спосіб існування і дії. Все право звертається до вільної волі. Право, як норма-веління, обов'язково передбачає вільну волю.

Не всі норми, які звернені до вільної волі, є нормами юридичними. Веління, звернені до вільної волі, можуть мати різні об'єкти і цілі. Звідси вони розпадаються на дві категорії: норми технічні і норми етичні в широкому сенсі цього слова. Норми, що визначають ставлення вільної істоти до речового світу, матеріальної природи, називаються нормами технічними. Норми, що визначають ставлення вільних осіб між собою, називаються етичними. Відтак, юридична норма входить до сфери норм технічних тоді, коли одні особи накладають зобов'язання на інших, одна воля накладає повеління на іншу [92, с. 2–4].

Згодом автор звертається до пояснення відмінностей між канонічним та церковним правом, яке починає питанням: Що ж потрібно розуміти під канонічним правом? За католицькою термінологією, назва «канонічне право» дається тому праву, яке міститься в середньовічному *corpus juris canonici* католицької церкви і складається з норм, що визначають не тільки церковні, а й інші правові відносини, які впродовж середніх віків становили предмет церковної юрисдикції. Система церковного права догматично побудована на підставі *corpus'a*, тому в цілому його склад і буде системою канонічного права, тобто міститиме в собі право тільки за походженням – за джерелом церковне, а не за змістом. На заході канонічним правом називається все те право, що походить від церкви, – хай би стосувалось воно церкви чи держави. У канонічне право на заході включені

й закони світсько-суспільного характеру, які не стосуються церкви. І зовсім навпаки, церковним правом називалося те, яке має своїм предметом виключно справи і відносини церковні, хоча воно походило не тільки від церкви, а й від держави. На заході поняття канонічного і церковного права не збігаються. Відношення того й іншого права, за дотепним зауваженням Ріхтера, можна уявити собі як образ двох кіл, які взаємно перетинаються, таким чином кожне з них частково вужче, а частково ширше від іншого.

Що стосується православного канонічного права, то воно принципово ніколи не втручалось в державну сферу. У нас канонічне право не виступає за межі церкви. Нині з поняттям «канонічний» поєднуються невизначені значення. Одні, говорючи «канон», стають на історичне підґрунтя, інші – на принципове або теологічне. Перші канонічним правом називають усе, що стосується періоду вселенських соборів, – усе, що дано у книзі правил. Так, система норм, виникаючи в період вселенських соборів, на цій системі побудована і буде православним канонічним правом. На православному сході назва «канонічного права», «канону» надається власне древньому складу церковних правил, покладених або прийнятих на соборах, що існували до поділу церков і об'єднаних в книзі правил Св. Апостолів, соборів і св. Отців. Усі пізніші визначення, що вийшли від або самої церковної влади або від державної за участі церковної, і не увійшли до складу древнього законодавства, не користуються ім'ям канону і називаються церковними або церковно-цивільними постановами.

Другі з поняттям «канонічний» пов'язують думку не тільки про право відомої історичної епохи, а й про право, що цілком відповідає духу і суті християнської церкви [92, с. 26]. Отже, якщо право відповідає духу церкви, то воно і буде канонічним. Обидва погляди, взяті без крайнощів, можуть бути поєднані, бо дух церковного права знайшов собі найкраще вираження у канонах соборів з IV по IX ст. Але канонічне право є водночас і церковним – не тільки за походженням своїм, а й за змістом своїх норм було завжди церковним. До церковного права, окрім церковних правил, належать ще й державні закони про церкву. Звідси і практичні збірники джерел церковного права отримали назву Номоканону, бо в них містилися і церковні правила, і закони світської влади у справах церкви. Звідси й поняття церковного права дещо ширше канонічного, оскільки воно визначає ще й становище церкви в державі. Тому й науку ми повинні називати скоріше «церковним правом». Цим ми швидше вкажемо

на виключний зміст її норм і тим самим відрізнимо означене право від не канонічного і від усякого іншого – не церковного права. Назва ця заслуговує на перевагу ще й через її загальнозживаність і загальнозрозумілість [92, с. 27].

Після вирішення окреслених вище питань автор звертається до розгляду таких відділів: «Про науку церковного права», «Ії історія, завдання, метод», «Східний період», «Західний період». Тут виділяються: перший період в історії західної науки – схоластико-екзегетичний [92, с. 29], другий період літератури церковного права на заході – від реформації до історичної школи (XVI – перша чверть XIX) [92, с. 30] та третій (з другої чверті XIX ст.) – виникнення історичної школи правознавства [92, с. 32]. Достатня увага приділяється постаті Беверігія (beverigius) – вчений, пресвітер англійської церкви [92, с. 35].

Належне місце займає вивчення відділу під назвою «Про науку церковного права взагалі», у межах якого аналізувались правові вчення видатних мислителів, наприклад, Соколова, Заозерного та ін. Після цього починалась «Частина перша. Про джерела церковного права. (Церковне право з боку форми)» [92, с.37–39], в межах якої досліджувалось поняття про джерела права взагалі, джерела церковного права [92, с.40] та Св. Передання [92, с.42]. Далі студенти переходили до вивчення відділу «Законодавство». Зокрема, наведемо визначення закону та юридичного звичаю, які містились в означеній програмі: «Закон є норма, що походить від певного авторитету, від спеціального органу законодавчої влади. Цим він відрізняється від звичаю» [92, с.43], і щодо звичаю: «Поняття «юридичного звичаю» відрізняється від простого звичаю тим, що істотним його елементом є переконання певного громадського середовища в його обов'язковості» [92, с.44].

Далі аналізувались джерела пізнання права (пам'ятки церковного законодавства або спеціально-правові, історичні), визначалось значення збірників і кодифікацій: «Часто трапляється, що якась приватна думка, що потрапила до збірки, будучи кодифікованою, з часом набуває значення законодавства, тоді як само законодавство, яке не потрапило до збірки, забувається. Наше Руське законодавство не кодифіковано офіційно, через що в наших консисторіях існує різна практика» [92, с.44].

Наступною частиною програми окреслювалась історія джерел церковного права. Спочатку аналізувався період перший: від початку

ку християнства до 325 року та пам'ятки права цього періоду [92, с.46], згодом – другий період, що охоплював час від епохи визнання християнства державною релігією до видання Фотієвого Номоканона (328.–883 рр.). До джерел церковного права в означений період включали: соборні канони, канонічні послання окремих отців церкви і *epistolae decretales* римських пап, державні закони у справах церкви [92, с.50–51].

Студенти вивчали також збірники джерел пізнання церковного права цього періоду. Далі переходили до дослідження історії створення вселенського кодексу на сході, в межах якої вивчали: збірники суто канонічні та збірники суто цивільні або збірники державних законів про церкву [92, с. 55]. У конспекті знаходимо розділ «Від видання Фотієвого Номоканона, або від поділу церков, до падіння Візантійської імперії в 1453 р.», до якого включалось дослідження постанов патріаршого синоду й канонічних відповідей і трактатів окремих ієрархічних осіб, а також законодавство імператорів у справах церкви [92, с.61–62]. Окремо аналізувалось тлумачення канонічного кодексу східної церкви в XII столітті (Алексій, Арістін, Іоанн Зонара і Федір Вальсамон) [92, с.63]. Також в Академії вивчалась алфавітна канонічна сингагма Матвія Властаря [92, с.66]. Наступний відділ стосувався історії джерел руського церковного права, в ньому вивчалась: доля грецького Номоканона в Росії та поступове створення місцевого власне руського церковного права. [258, с.67].

Не оминається увагою й місце друкованого видання кормчої у системі джерел церковного права (історії видання 1650–1653 рр.) [92, с.70]. Вказується, що друкування кормчої почалося 7 листопада 1649 року за повелінням царя Олексія Михайловича і благословенням патріарха Йосипа й завершилося 7 листопада 1650 р. Однак примірники кормчої, видрукувані за Йосипа, не були випущені з друкарні, він побоювався, щоб не було допущено якихось відступів від оригіналу, схваленого собором для друку. Наступник його, патріарх Нікон, у перший же рік свого правління піддав Кормчу свого попередника «соборному засвідченню». Звістка про це засвідчення викладена в післямові Ніконівського видання Кормчої 1653 р., де сказано, що коли книга була видрукувана, то, щоб уникнути будь-яких суперечок, розглядав її Святійший патріарх Нікон з усім священним собором, і те, що було не виправлене, те виправилось. Для цього редагування зібрано було безліч списків Кормчих, із яких один виявився особливо правильним, і, крім того, взята була до ува-

ги стародавня грецька Кормча, що належить єрусалимському патріарху Паїсію. Насправді ж Ніконівське видання кормчої практично нічим не відрізняється від Йосипівського. (У Нікона: на початку і в кінці книги додано тільки кілька статей і деякі листи були передруковані, хоча не можемо вказати цих листів). Виправлені примірники числом 1200 були 13 липня 1653 р. розіслані по церквах для застосування. Далі наводиться склад друкованої кормчої в Ніконівському виданні.

Аналізуються спроби заміни старого перекладу кормчої новим. Перше синодальне видання, йдеться в контексті, передруковувалося кілька разів до 1839 р. (коли Св. Синодом видано новий переклад Синтагми Фотія: «книга правил Св. Апостолів, Св. Соборів вселенських і помісних, і Св. Отців»). Ця книга відрізняється від старої кормчої тим, що в ній поміщені переклад повного тексту церковних канонів, але без будь-яких тлумачень. Ніби замість останніх до деяких правил додано від імені Св. Синоду не чисельні і не дуже важливі примітки. Переклад канонів що міститься в «Книзі правил» набагато досконаліше того, який знаходиться в старій кормчій. Зауважується, що прийняття «книги правил» не зупиняло дію друкованої кормчої, адже юридичний авторитет останньої спирався на затвердження її царською владою. Мотивом до друку «книги правил» стало видання повного тексту канонів, замість скороченого [92, с. 73].

Вивчалися джерела руського церковного права: канонічні пам'ятки (Московський собор 1503 та 1551 років, також Московський Собор 1589 р. за царя Федора Івановича про заснування в Москві патріаршества замість митрополії, Великий Московський собор 1666/67 р., сюди входили відповіді, грамоти, пастирські послання древніх руських ієрархів: митрополитів і єпархіальних архієреїв) та джерела руського церковного права державного походження (зокрема, статут Св. Володимира як письмовий пам'ятник) [92, с. 74–75]. Характеризувалась і система церковного права, церковний устрій і церковне управління [92, с. 156]. Аналізувалось також питання про ієрархію. Після цього студенти переходили до окреслення перешкод, пов'язаних із питанням шлюбу [92, с. 161–162].

20 березня 1919 р. відповідною постановою Народного комісаріату освіти викладання богослов'я та церковного права було скасовано [182]. Відтак останнім професором у досліджуваній період, який читав у КДА церковне право, був Федір Іванович Міщенко.

Проаналізувавши програми професорів КДА, які започаткували викладання церковного права в Академії, та ті основи, за якими викладається означена дисципліна в наш час, зокрема «Церковне право» В. О. Ципіна [259; 260], «Введение в каноническое право Православной Церкви» архієп. Григорія (Афонського) [32], «Канонічне право» С. С. Сливки [194], «Канонічне право» протоієрея М. Лагодича [105], «Канонічне право» Г. І. Трофанчука [213] та ін. [75; 106; 155], можна зробити висновок про вагомий внесок професорів КДА у курс викладання церковного права, адже їх надбання використовуються й у сучасній науці. Відтак на ті основи, які були закладені для викладання означеного предмета студентам КДА ще в 1837 р., спираються й зараз. Сучасні підручники, звісно, модернізовані, доповнені, але сама система науки та її зміст залишились такими, якими їх запровадили перші професори КДА. Наразі викладаються: джерела церковного права, досліджується питання місця церковного права в системі наук, даються пояснення щодо назв церковного та канонічного права, висвітлюється історія вивчення церковного права. Докладніше вивчаються джерела, зокрема Св. Письмо, джерела права донікейські (право давньої церкви, давні пам'ятники, Апостольські постанови, Правила Св. Апостолів, Правила Св. Отців), далі досліджуються грецькі джерела церковного права, Соборні правила, кодифікація візантійських правових джерел в епоху Вселенських соборів, а також джерела церковного права на Заході. Вивчаються джерела X–XV ст. (Постанови Соборів, патріархів, єпископів, імператорські закони. Приділяється увага тлумаченням Арістіна, Зонари, Вальсамона), згодом аналізується церковне право у Візантії XIV ст. Не оминаються увагою й джерела права Руської православної церкви (як до заснування Св. Синоду, так і після нього). Так само, як і в досліджуваних нами програмах, у сучасних підручниках вивчають питання складу та устрою Церкви (ієрархія, церковнослужіння, таїнства, права та обов'язки кліриків, монашество та ін.), а також аналізуються органи церковного управління, види церковної влади та ставлення Православної церкви до інших конфесій, а також до держави [259]. Водночас вивчаються питання мови богослужіння, власності та шлюбно-сімейні правила, звісно, до курсу церковного права іноді додаються розділи, що стосуються сучасних реалій, наприклад: «Місце і роль Церкви у державотворчому процесі України» [209], але загалом можна стверджувати, що систе-

ма церковного права тільки удосконалювалася з часом, але основні досліджувані в науці питання залишалися сталими.

Отже, слід зробити висновок, що викладання церковного права в КДА здійснювалося на доволі високому рівні. Про це свідчать як масштаб особистостей викладачів, які читали цей курс в Академії, так і їхні наукові праці в правовій царині. І, звісно, професорські навчальні програми, що були базисом для донесення ключових питань церковного права до студентів Академії, надавали ґрунтовні правові знання своїм вихованцям. Курси церковного права були надзвичайно змістовними й насиченими, і зрозуміло, що відрізнялись вони підходами до вивчення дисципліни в кожного окремого професора. Адже саме в них поєднувались як історичні знання, так і розуміння сучасних для того періоду правових реалій.

3.3 Погляди на державу і право провідних викладачів, їхні здобутки в розвитку філософських основ юридичної науки.

Науковий доробок викладачів КДА насамперед публікувався в журналі «Труди Київської духовної академії». Певна частина цієї спадщини безпосередньо стосується юридичної матерії, характеризує державно-правові погляди викладацького складу Академії.

Звернемо увагу на розуміння поняття «закон» у праці **Миколи Лазаревича Зайцева** (1836–1872) «Реалізм у сфері наук про дух і особливо – про моральність». Автор головне завдання свого наукового дослідження пояснював так: «Божественна необхідність, як божественне світоправління, навіть із додаванням чудес і одкровення, не знищує зв'язку і свободи волі, але тільки підпорядковує волю вищому світовому плану» [80, с. 638]. Професор зосереджувався на важливості визначення поняття «закон» та встановленні відмінностей між природними, моральними, емпіричними та абсолютними законами. Визначаючи природний та моральний закон, автор звертається до розмежування понять «закону та необхідності». Відтак, за М. Л. Зайцевим, закон природи – це завжди рівна собі, постійна форма причинного зв'язку, обумовленого матеріально і в цій сфері необхідного, а моральний закон – це те, що залишається завжди рівне собі, нормуюче (normative) вираження мотивованого руху волі. «В

обох випадках існує причинний зв'язок, що сходиться до більш високої основи (до Законодавця), але визначається в різних відносинах і різним способом, – там у формі механічної необхідності (натурдетермінізм), тут у формі духовної необхідності (внутрішній детермінізм). Тобто такої необхідності, котра у певному випадку стає моральним примусом проти можливої реакції, можливості «вчинити інакше» (формальної свободи волі)» [80, с. 640]. Згодом професор справедливо зауважував, що реалістична наука має починатись із конкретного та одиничного, а через спостереження фактів шукати пізнання елементів індивідуального життя. Відтак і наукове дослідження має результат тоді, коли воно із різноманітності одиничних фактів, які спочатку є уривчастими, отримує загальний пануючий закон. Так само і в моральній сфері виводяться загальнолюдські закони, тобто закони руху волі, які мають значення для всіх людей [80, с. 642].

Нашу увагу привернула також праця протоієрея **Назарія Антоновича Фаворова** (1820–1897) «Про християнську моральність» [216; 217]. Професор виокремлює три форми суспільного життя: сімейну, громадянську та церковну. Щодо громадянського суспільства, він стверджує, що закони суспільного благополуччя не є чимось зовсім іншим, аніж моральні закони, адже в основі перших повинні бути останні. Тому людина не може розділяти свої погляди таким чином, щоб по-одному дивитись на ті самі речі як людина, і по-іншому – як громадянин. [217, с. 227].

За Н. А. Фаворовим, головними і загальними умовами не лише благополуччя, а й існування громадянських суспільств є відданість громадян своїй владі та любов до батьківщини. Професор указує, що християнська заповідь про повагу до громадянської влади й покірність їй містить у собі загальне правило. Винятком з нього може бути лише непокоря таким вимогам, які суперечать закону істинного благочестя. Адже йдеться про підкорення в межах громадянських відносин, у сфері мирських справ, а не про безумовне підкорення будь-якій людській волі. Покірність людській волі можлива лише доти, доки людська влада не вимагає такого, що заборонене Всевишньої владою, або загальним для всіх Владикою та Господом [217, с. 228–229].

Звертаючись до другої умови існування громадянського суспільства – любові до батьківщини, автор зазначає, що якщо християнство визначає законними створені на основі Божої волі союзи людей,

то воно й визнає природне почуття прихильності людини до свого рідного народу [217, с. 230]. Отже, професор робить висновок, що за єдиного походження народи мають кожен своє тимчасове завдання і чим краще виконує його, тим більше сприяє загальному благу людського роду. Таким чином, патріотизм, відповідно до поглядів професора, служить вираженням істинної любові до ближнього як однієї з головних християнських чеснот. Тільки проти ворогів своєї батьківщини, які зазіхають на її честь чи добробут, християнин готовий діяти усіма законними засобами захисту. Хоча б захищаючи свою державу, він мав би завдавати шкоду іншій, але звертаємо увагу, що в таких випадках діями християнина керує не ненависть і злоба, а бажання зупинити злу волю інших і відмежувати законну свободу від беззаконного насилля [217, с. 231–232].

Щодо війни, то професор звертає увагу на необхідність самозахисту для народних мас. Війна може бути різною, але в тому разі, коли народ має захищатись від агресора, застосовуючи зброю проти зброї та обороняючи свій народ, такий самозахист засуджувати не можна, тут війна – то крайній спосіб зупинення насилля. «Особисто християнин може відмовитись від самозахисту, ... але, як член суспільства, він зобов'язаний захищати його права, честь та свободу... Християнин, що поклав чи готовий покласти душу свою за свою батьківщину, уособлює в собі високу рису істинно-християнського духу» [217, с. 232–233].

Водночас, Н. А. Фаворов зазначає: «Існуючі в державі закони... повинні поважатись усіма громадянами її, і все, що не суперечить в них закону християнського благочестя, має бути точно дотримане будь-яким християнином. Хоча б той чи інший закон був би недосконалий, але він не втрачає через це своєї обов'язковості для громадян і не може бути ніким порушений, не тільки без зовнішньої, але й без моральної за те відповідальності» [217, с. 234]. Професор вказує на те, що хоч християнство і вимагає від громадян поваги до державних законів, але не надає їм через це безумовного освячення зі свого боку: «безумовно освячує вона (Віра Христова) не закони, а законність як незмінне правило всіх суспільних дій наших». Далі Н. А. Фаворов пояснює, що будь-які революційні прояви та настрої, обурення проти існуючого суспільного порядку у громадян засуджуються християнською вірою й визнаються як беззаконня. Однак ніяк не засуджується нею мирне прагнення до поліпшення суспіль-

них порядків через осмислення суттєвих потреб народу та знаходження засобів до їх задоволення [217, с. 235].

У контексті нашого дослідження важливою є праця **Подгурського Юрія Давидовича** (близько 1834–1872 р.) «Руська церква на служінні державі в період смутного часу» [173]. Автор напочатку вказує, що на долю держав часто випадають важкі випробування, які ведуть до їх руйнування і зникнення. Проте не завжди складні для країни часи закінчуються для неї ж негативно, є приклади в історії, коли після пережитих негараздів держава підіймається на якісно новий етап розвитку. «Такі приклади неочікуваного повстання, ймовірно держави, яка вже падає, подібні до переломних моментів у хворобі організму; в них народ переживає свої важкі часи, які дістаються на долю кожного. І щаслива та держава, щасливий той народ, в якому збереглись ще які-небудь сили, які допомагали б йому витримати боротьбу, стимулювали б переломний момент і не дали хворобі суспільного організму дійти до ступеня руйнівної, остаточної немочі» [173, с. 247–248].

Професор, описуючи конкретний історичний період «смутного часу», підкреслює необхідне і важливе місце церкви під час політичних і суспільних перетворень в державі: «...при благоустрої держави, церква руська жила особистим своїм життям і займалась поліпшенням громадян, не торкаючись їхніх політичних інтересів. Коли ж благоустрій вітчизни був порушений і йому загрожувала небезпека, церква вийшла на терени зовнішньої політичної діяльності і знайшла в собі величезну моральну силу, котра й виявила рятівний вплив на суспільний організм і стала страшною для ворогів Росії. У стані тодішньої Русі одна тільки церква могла врятувати державу від загибелі; тому що тільки вона могла зібрати в одне ціле й одушевити однією загальною думкою розрізнене суспільство, яке відмовилось від визнання будь-якого авторитету» [160, с. 249]. На думку Ю. Д. Подгурського, церква завжди закликала народні маси служити законній владі і підкорятися царю. Та навіть за відсутності царя і законної влади вона не могла полишити свого народу та обов'язку допомагати батьківщині [173, с. 259].

Праця має історичний характер, та в ній приділяється увага розумінню місії церкви в суспільстві і державі, яка полягає в служінні батьківщині і своєму народові в будь-яких обставинах. Тож саме на церкву покладаються величезні обов'язки в разі складних державницьких перетворень. Тому церква відіграє неабияку роль у полі-

тичному та правовому житті країни, особливо в критичні для держави й народу часи.

Цілком юридичною за назвою і змістом є праця «Поліцейське право у давніх євреїв» [38] **Булатова Сергія Олексійовича** (?–?). У ній професор зазначає, що тісно пов'язаною з релігією є ідея права, що становила основу для всіх законних постанов, виводила розуміння праці судді як виконувача божественної волі, божественних настанов і давала йому божественне ім'я *elohim* [38, с. 320]. Відтак суддя у своїх постановах та діях має зберігати найстрогішу неупередженість і уникати навіть вигляду симпатії до будь-якої сторони. Підкреслюється, що вивчення законів про право вважалося в євреїв релігійним обов'язком. Кожна стаття закону застосовувалась точно за визначеними правилами, а непередбачувані випадки в царині права вирішувались на основі подібних випадків, що були у Св. Письмі, і за потреби часу та обставин ці правила ставали законними постановами. Таким чином коротке Мойсееве вчення про право розширилось до вагомого за розміром Мойсеево-Талмудичного права [38, с. 321–322].

Разом з тим, С. О. Булатов відзначає недоліки в тісному зв'язку права та релігії. Зокрема, вчення про право у давніх євреїв розглядалось не як самостійне знання, а як певна частина релігійного закону. Саме через це навіть у Талмуді немає систематичного вчення про окремі частини права, як-то про право цивільне, кримінальне, поліцейське.

Професор окреслює обов'язки, які виконує поліція: по-перше, вона має запобігати належними заходами порушенням права як окремою особою, так і всім загалом. По-друге, попереджувати здійснення таких шкідливих діянь, які хоч і не порушують конкретних особистих прав, але суперечать інтересам громадян. По-третє, знищувати зло, що спричинюється природою чи різноманітними тимчасовими обставинами, а також усувати перепони, що стримують всебічний розвиток людської сили, але які неможливо усунути одноособово. По-четверте, шляхом належних установ і закладів сприяти загальному благу. Таким чином, покликання поліції, на думку автора, містить у собі як позитивну, так і негативну компоненту. Негативна складова полягає в запобіганні порушенню прав індивідів, захисті інтересів громадян від небезпеки, усунуванні шкоди та знищенні перешкод для будь-якого вільного пересування. Водночас

позитивна складова передбачає обов'язок сприяння загальному благу [38, с. 323].

С. О. Булатов дає визначення поліції: це сукупність усіх тих державних установ та установлень, котрі мають своїм предметом захищати права окремих громадян та всіх загалом, спостерігати за (до-триманням) інтересів тих і інших, знищувати зло, спричинюване природою та різними обставинами часу і сприяти загальному благу. Тому поліція відрізняється від юстиції тим, що остання має на меті тільки відновлення порушеного або задоволення скривдженого права, тоді як поліція зобов'язана попереджати сам факт цього порушення чи кривди [38, с. 323–324].

Закони, що слугували нормами для поліцейських правил, могли належати: до фізичної природи людини, до духовної природи людини та до зовнішніх благ відповідно до участі в них людини. Що стосується першої частини, тут професор акцентує увагу на тому, що життя є основою всіх людських прав, та наголошує на необхідності захисту життя і здоров'я кожної конкретної людини. Наприклад, до таких постанов належали ті, що забороняли продаж зброї підозрілим особам, та тим, хто міг використанням зброї через свій характер заподіяти шкоду іншим [38, с. 329]. У цьому контексті автор вказує на правила, що регулювали забезпечення нормального життя, збереження здоров'я громадян, а також норми місцевого співжиття, зокрема правильне розташування споруд, поведження з речами таким чином, щоб не завдати шкоди третім особам. Важливим чинником було й забезпечення необхідним бідних верств населення через державу та благодійні організації. Поняття честі та гідності також належить до законів фізичної природи людини [38, с. 335]. Не оминає автор і поняття свободи, зазначаючи, що «право людини – вільно розпоряджатись своєю особистістю і своїми силами, поки вона не порушує прав інших людей, так само свято та непорушно, як і право на життя та честь» [38, с. 336].

Закони, що належать до духовної природи людини, окреслюють головне завдання в житті індивіда, як-то: турботу про самовдосконалення та облагородження духовних сил людини. Сюди автор включає: розвиток розуму через навчання, удосконалення моральності та облагородження моральної волі і піднесення релігійного почуття, що тісно пов'язане з моральним облагородженням [38, с. 338].

Наступна частина законів стосується зовнішніх благ відповідно до участі в них людини. Тут С. О. Булатов підкреслює необхідність вжиття заходів у кожній державі стосовно охорони власності. Сюди входить охорона прав власників як нерухомого майна, так і різноманітні закони щодо купівлі-продажу, запобігання несправедливого зважування та вимірювання товарів.

У праці також приділялась увага питанням опіки над дітьми-сиротами та недієздатними особами, через неможливість останніх управляти своєю власністю і захищати свої інтереси. Так, якщо батьки не призначили до своєї смерті опікуна над своїми дітьми, то такий призначався судом [38, с. 352]. За виконанням з боку опікуна своїх обов'язків, щодо використання майна дітей, повинен був стежити суд, у разі потреби суд знімав та передавав опіку над дітьми іншій особі. Для недієздатних призначався піклувальник, якому надавались ті самі права та обов'язки, що передбачалися для опікуна над малолітніми дітьми.

Також люди, що перебували далеко від своїх володінь, призначали собі управителя, який би охороняв їхню власність та піклувався про неї від імені хазяїна. У разі непризначення власником управителя для своїх володінь, потрібно розмежовувати: власність, яка залишена мимоволі або примусово (полон або втеча через обставини, що загрожували життю), та власність, яку залишили добровільно. У першому випадку уповноважені в управлінні власністю призначалися з кола близьких повнолітніх родичів власника. Частина власності, яка потребувала догляду (поля, луги, сади), передавалась для управління, а управителю надавалося право користуватись відповідною частиною доходів. Нерухоме майно, яке не потребувало догляду (дім), через довіреного від суду здавалось означеній особі в оренду. Плата за оренду віддавалась суду і зберігалась останнім до повернення власника або підтвердження його смерті. В останньому випадку майно ділилось між спадкоємцями. Якщо власність була залишена власником добровільно та без причини, нею розпоряджались його родичі без участі суду [38, с. 354–355].

Значний науковий доробок залишив відомий юрист, професор КДА Петро Олександрович Лашкарьов. У 1899 році у своїх спогадах С. Т. Голубев з приводу значення творості вченого зауважив, що в останнє десятиліття з'являється низка монографій з церковного права, але вони подають відмежоване церковне право від загального наукового підґрунтя, заперечуючи або ігноруючи логічний та прак-

тичний зв'язок його із правом державним та цивільним. Так, 1851 р. було оприлюднено «Досвід курсу церковного законодавства» [28], перша та друга частина першого тому, архімандрита Іоанна [85]. За визначенням для цього курсу планом його автор позначає в ньому: а) виклад і тлумачення загальних джерел церковного права, розуміючи під ними, з одного боку, джерела суто церковного або канонічного права (правила Св. Апостолів, правила соборів вселенських і помісних, правила Св. Отців) та закон у справах віри і церкви християнських государів греко-римського і візантійського періоду; б) виклад системи загального права; згодом в) тлумачення джерел російського церковного права; і нарешті г) обґрунтована на останньому викладі система чинного в російській церкві права. Але з усього цього плану автор обмежився викладом із тлумаченням (із богословсько-історичної точки зору) загальних джерел суто церковних або канонічних. Подальші частини плану залишилися без виконання. Причини припинення роботи могли бути різні [93, с. 5].

П. О. Лашкар'єв у вивченні джерел церковного права пішов далі того, на чому зупинився архімандрит Іоанн. Вивчення законодавства імператорського у справах віри і церкви християнської відкрило йому внутрішній зв'язок між цим законодавством і законодавчою діяльністю соборів і Отців церкви, та неможливість правильного розуміння останнього без зіставлення з першим. Для усвідомлення цього зв'язку він звернувся, з одного боку, до вивчення актів, що належать до діяльності соборів церковних і Отців церкви, щоб усвідомити погляди останніх на порядок життя державного і громадянського, а також ставлення церкви до діючої в цьому порядку влади законодавчої, а з іншого, – до вивчення древніх класиків, з метою дізнатися про начала релігійно-державного права, які мали в основі імператорське законодавство взагалі. Результатом стали праці: «Про відношення давньої православної церкви до Римської держави» (1873 р.) та монографія «Відношення римської держави до релігії загалом і особливо до християнства, до Костянтина Великого включно» (1876 р.) [93, с. 6].

Тож проаналізуємо деякі аспекти праці П. О. Лашкар'єва «Із читань по церковному праву» [124]. Змістовно остання збігається із роботою професора під назвою «Право церковне у його основах, видах та джерелах. Із читань по церковному праву» [125]. Остання звісно була дещо доповнена, але саме вона включає в себе всі особли-

вості професорського курсу з церковного права, який він викладав в Академії практично сорок років.

У першій главі «Основи права церковного взагалі» професор зазначає, що через акт свого народження людина стає частиною як складу визначеної сім'ї та роду, так і складу визначеного громадянського суспільства та держави [125, с. 13–14]. Право розвивається відповідно до історичного розвитку людських союзів. Право державне чи цивільне з'являється там, де починають організовуватись відповідні людські союзи (громадянське суспільство чи держава). Однак у різних людських союзах право відрізняється відповідно до часу та місцевості, фізичних та моральних критеріїв, які історично склались у конкретній спільноті [125, с. 14]. Порівнюючи суспільні обов'язки людини та обов'язки моральні, П. О. Лашкар'єв зауважує, що виконання перших вимагається зовнішнім чином через примусову силу, притаманну певному суспільству, а моральний закон надає людині свободу у виконанні чи не виконанні моральних приписів [125, с. 17].

Професор дійшов висновку, що основоположне джерело права міститься у самій природі людини або в тому природному чи божественному законі, який застосовувався при створенні людини саме такою, якою вона є, та наданні людині саме таких умов інтелектуального та морального розвитку. «Відчуття природної справедливості, або... природне правосуддя охороняє недоторканість встановлених відносин, ще менш за все може зрозуміти походження цих самих відносин, хоча охороною їх вказує на їх походження від закону природного» [125, с. 18]. У відділі під назвою «Походження та основи релігійно-суспільних установлень» автор, спираючись на вчення грецьких, римських мислителів, а особливо на Платона та Цицерона, так аналізує значення релігії для держави та права: «Погляд на релігію, як на закон для людини природний, що виражається вимогами її розумної природи, знайшов у свій час повне підтвердження у вченні християнському» [125, с. 35].

За поглядами П. О. Лашкар'єва, людина повинна дотримуватись державних законів та вимог влади, але «якщо вимога ця не ображає благочестя і стосується умов тілесного та зовнішнього людського життя». Професор так пояснює своє твердження: «Відповідно до слів Гроція, є два роди актів, які не входять до кола велінь, можливих по праву для влади людської: повелівати заборонене Богом і забороняти дозволене» [125, с. 50–51]. Відповідно сфера істинного бо-

гошанування, яка визначається прямими божественними заповідями, була єдиною сферою, в якій церква могла діяти незалежно від визнання за нею прав на законне існування у порядку державного чи громадянського життя [125, с. 55].

Глава друга означеної праці П. О. Лашкарьова присвячується «Формуванню церковного права та видам його». У відділі «Римське релігійне і релігійно-державне право у застосуванні до християнства» професор зазначає, що стародавній Рим уникав надмірної регламентації позитивними законами суспільного життя, надаючи перевагу правам народу (*mores*). Сукупність відносин, що виникали під впливом благоговіння, страху та уявлень про Бога взагалі, формували в Римі особливий вид права – *ius religionis (religio)* [125, с. 64–65]. За наявності такого спеціально-релігійного права у Римі також видавались переважно сенатом закони, що стосувались різних сторін суспільного культу (на основі рішень колегії понтифіків), або ж закони щодо регулювання відносин суспільства чи держави в дотичних до релігії сферах. Тому відомство понтифіків поділялось на сферу права особисто-релігійного або понтифікального і на сферу права релігійно-державного або публічного, пов'язаного з релігією. Саме останнє й було предметом загального законодавства, коли ті чи інші умови життя спонукали державу до втручання в справи релігійні [125, с. 66]. Так характеризує професор ті основи, на яких формувалось релігійне право до визнання християнства державною релігією, після чого почали діяти церковні собори.

Важливою для нас є частина праці мислителя, яка присвячується розмежуванню та розумінню видів права, а починає її відділ: «Основні види церковного права». У ньому мислитель пропонує поділити церковне право на два головні види: право особисто-церковне і право церковно-цивільне. Відтак, за П. О. Лашкарьовим, право особисто-церковне – це закони, дані церкві Божественним її Засновником безпосередньо або через його апостолів, або встановлені самою церквою в межах її повноважень, наданих їй божественними заповідями чи й державними законами, стосовно її заснованої на божественних заповідях компетенції. Закони ці, продовжує професор, настільки мають форму позитивних визначень, поєднаних із зовнішньою церковною санкцією, і називаються канонами, тому й сам вид цього права ще називається правом канонічним. Право церковно-цивільне, згідно з П. О. Лашкарьовим, – це закони, які визначають становище і діяльність церкви з огляду на загальний державний

і громадянський порядок, або видаються навмисне щодо справ віри і церкви законодавчою державною владою й охороняються громадянською санкцією [125, с. 68]. Мислитель указує, що церковна санкція має місце тоді, коли закон захищається покаранням церковного характеру, а громадянська – коли відповідне покарання має громадянський або кримінальний характер.

Згодом професор починає розглядати приватні підрозділи спеціально-церковного права. Відповідно до основ (основних начал) церковне право поділяється на право природне і установлене, а останнє – на божественне та історичне [125, с. 70].

Божественне право поділяється на право, дане всьому роду людському, та на дане одному народові. Всьому роду людському воно надане тричі (при створенні людини, при відновленні людського роду після потопу та при вищому відновленні людського роду через Христа). Ці три види божественного права обов'язкові для всього людства. Вони також називаються Адамовими, Ноевими та Христовими завітами. А от божественне право, дане одному народу, – це завіт між Богом та Авраамом та його нащадками, що був втілений і повністю відображений у законодавстві Мойсеевому [125, с. 74].

Правом історичним, пише далі П. О. Лашкар'єв, називаються такі закони, котрі встановлюються на вимогу потреб і обставин у самих людських суспільствах, безумовним підпорядкуванням народів визначеному порядку, виробленому історичним їх життям або волею законодавців, відповідно до потреб і обставин часу та умов, вироблених уже історичним життям порядку. Право загалом змінюється разом з історією, не змінюються в ньому тільки природні основи [125, с. 75].

Щодо форм, якими встановлюються закони у церковному праві, професор виділяв: право писане і неписане (або позитивне і звичайне) та право вчене. Писане, або позитивне, право, за П. О. Лашкар'євим, – це закони, викладені, затверджені та оприлюднені належною законодавчою владою письмово. Неписане або звичайне право – це закони, які існують та зберігають свою силу як перекази та звичаї. А от правом вченим професор називає ті правові норми, які усвідомлюються суспільною свідомістю і отримують силу закону через науковий аналіз права і авторитетне, в науковому сенсі, його роз'яснення. Також учений зазначає, що до IV ст. у християнській церкві право релігійне ще тільки встановлювалось і тому містилось у формах звичаєвого права, а вже з IV ст. почався розви-

ток саме позитивного церковного права, що проявився у виданні церковними соборами письмових законів суто релігійного значення. У державних і громадянських питаннях, дотичних до релігії, стали видаватись позитивні закони християнськими правителями [125, с. 80–81], та не зважаючи на появу писаного права, звичаєве продовжувало існувати паралельно з ним.

П. О. Лашкар'єв підкреслює, що руське законодавство не надає майже ніякого юридичного значення звичаям і праву вченому [125, с. 83]. Стосовно часу утворення законів у церковній практиці церковне право поділяється на апостольське, давнє та нове. Отже, право апостольське – закони, які набули сили в перші три століття християнства, коли ще церква не мала загальної законодавчої влади, окрім тої, що була дана їй Христом через апостолів. Слід зауважити, що під апостольським правом Отці церкви розуміли не самі по собі вислови апостолів, а встановлений на їх основі визначений, у вигляді звичаю, судовий порядок, що встановився у християнській церкві в період, який передував вселенським соборам. У вужчому розумінні до апостольського права також належать передання апостольські, які містились в установленнях та законах, що стосувались не просто якоїсь окремої церкви, а загалом усіх церков [125, с. 84–85].

До права церковного давнього П. О. Лашкар'єв відносить закони, що отримали свою силу в період соборів, правила яких прийняті в загальне керівництво православною церквою (від IV до IX ст. включно, або від часу прийняття християнства Костянтином Великим до патріаршества Фотія і відділення західної церкви від східної). Окрім своєї давності, означені закони є універсальними, порівняно з більш пізнішими [125, с. 85].

Професор до права церковного нового відносить церковно-національне право новітніх європейських народів і зазначає, що поняття новизни доволі відносне, адже кожний народ у своєму національному праві може виокремити давнє й нове. Утім, підкреслює П. О. Лашкар'єв, істотною відмінністю національного права новітніх християнських народів, хоча б і їх давнього права від загального давньоцерковного, буде саме його характер, що може бути застосований до потреб і умов історичного життя і юридичних поглядів саме певного християнського народу.

За колом дії право церковне мислитель поділяв на загальне й окреме (приватне). Загальне церковне право – закони та постанови, які стосуються всієї християнської церкви без будь-якого їх обме-

ження. Окреме (приватне) право – це сукупність законів, встановлених тільки для конкретної церкви, яка існує в середовищі визначеного народу або навіть для однієї області чи установи в межах цієї церкви [125, с. 86–87]. Щодо дійсного застосування церковних законів у той чи інший час або ж у тій чи іншій місцевій церкві, церковне право професор поділяв на діюче й недіюче. Відтак правом церковним діючим є закони, які застосовуються й виконуються в конкретну епоху на всю їх силу. Натомість недіюче право – закони, які або ж самі вийшли із вжитку, або ж були скасовані чи замінені новими [125, с. 89–90].

Останнім критерієм класифікації церковного права є поділ його за предметами або тими відносинами, яких воно стосується. Професор зазначає, що такий поділ є умовним і робиться, наслідуючи цивільне право. Відповідно за цим критерієм П. О. Лашкар'юв поділяє церковне право на публічне й окреме (приватне), на внутрішнє і зовнішнє, на особисте, речове та судове або на адміністративне й судове і т. д. Найважливішими підрозділами права, на думку мислителя, є публічне й окреме (приватне) [125, с. 93].

У відділі «Відношення до права особисто-церковного права церковно-цивільного» П. О. Лашкар'юв зазначає, що право церковно-цивільне надає спеціально-церковному праву санкцію цивільну (окрім церковної), але при цьому звертає увагу на інтереси віруючих і невіруючих, християн та нехристиян, добрих чи злих та на інтереси будь-якої людини [125, с. 96].

Завершує другу главу відділ «Окремі підрозділи права церковно-цивільного». Останнє утворилось на тих самих підставах, що й цивільне право. Проте, церковно-цивільне право встановлює особливі відомства, якими і відрізняється від простого цивільного права. Відтак із загальної сфери церковно-цивільного права виділяється особлива його сфера, яка називається «церковне відомство». Справи віри і церкви відмежовувались від загальних державних справ. Однак церковне відомство мало свої межі: окрім законів судових та кримінальних, які не видавались церковним відомством, можна додати також і поліцейські закони, адже вони не були сумісні із характером єпископського служіння [125, с. 105–107]. Утворення особливого церковного відомства започаткувало видання двох видів законів, одні з яких стосувались церковного відомства і призначались для виконання церковною владою в межах означеного відомства, а інші стосувались релігії та церкви в загальному відношенні, тобто приз-

начались для приведення в дію загальною державною владою [125, с. 106].

Після окресленого матеріалу П. О. Лашкар'юв у третій главі звертається до характеристики пам'яток церковного законодавства. Професор виокремлює три головні періоди в історії церковного права: апостольський, давній та новий. Перший період охоплює перші три віки християнства, другий період збігається з періодом вселенських і помісних соборів, третій починається з часів патріарха Фотія й поділу церков. Та в цьому періоді вже є досить сформоване законодавство. Законодавчі органи окремих церков уже вирішують приватні питання на основі давнього церковного законодавства. Праці видатних кантоністів спрямовані на вивчення давнього церковного права, встановлюють зв'язок із загальним правом та мають щодо нього роз'яснювальний характер [125, с. 111].

Слід зауважити, що професор виконав титанічну працю щодо вивчення джерел церковного права та історії становлення християнства в Римі, що і підштовхнуло його до своєрідної побудови свого курсу викладання означеного предмета.

Звернемось до поняття держави та права у праці «Моральні і релігійні поняття у давніх грецьких філософів» [130] Петра Івановича Ліницького (1840–1906). Тут філософ наводить поняття держави в розумінні греків: «Це невелике суспільство, котре у зібраннях на площах, у святковій ході, можна побачити за раз і охопити одним поглядом...» [130, с. 186]. Відносно ж умов громадянського існування древніх греків, професор звертає увагу на таку загальну характеристику, як «гармонічне поєднання двох протилежних начал особистої свободи та безумовної відданості суспільству, панування суспільства над особистістю, а з іншого боку, – свободу особистої відмінності в суспільстві; при цьому один початок обумовлювався іншим», але такий стан міг існувати доти, поки зберігався древній порядок життя на основі звичаїв та переказів.

У праці під назвою «Нарис історії філософії давньої і нової», аналізуючи філософію Арістотеля, професор зазначає: «Найкращою державою є та, яка ні занадто велика, ні дуже мала за обсягом своїм і кількістю жителів...» [127, с. 27]. Щодо поняття волі у своїй праці «Про свободу волі» П. І. Ліницький пише, що для того аби діяльність нашої волі була успішною, необхідна при цьому постійна розумова робота. Власне тільки за належної контрольної дії розуму, зазначає професор, і воля наша буває і може бути свобідною, а ін-

акше вона підпадає під владу сліпих потягів і звичок, і свобода її слабшає [126, с. 32–34].

Іншою цікавою працею П. І. Ліницького є «Слов'янофілство і лібералізм» [128; 129]. Професор приділяє увагу темі західного просвітництва у Російській імперії за часів Петра Великого та вирізняє три головні сфери, які зазнали значного впливу останнього: наука, література і мистецтво загалом та політика [128, с. 5]. Для нас важливими є погляди автора щодо відносин церкви і держави. Професор приділяє увагу ідеям Ф. І. Тютчева та поясненням до цих ідей І. С. Аксакова, щодо характеристики існуючого ставлення державного життя до християнства на заході [129, с. 370–371]. Утім, заперечуючи їм, П. І. Ліницький зазначає: «... терпимість стосовно релігійних вірувань всюди тепер визнається одним із основних правил державного управління. Переслідування за релігійні вірування існували лише в ті часи, коли державна влада перебувала під опікою влади церковної, саме тому ці переслідування походили від відомого віросповідання (наприклад, католицького) та спрямовувалися проти іншого (протестантства), так що держава починала переслідувати тільки тому, що вважала себе зобов'язаною не лише відстоювати одне віросповідання у боротьбі його з іншим, але і сприяти його торжеству над іншим» [129, с. 373–374]. Таким чином, коли відповідні переслідування через віру траплялись, то їх спрямовувало одне віросповідання проти іншого, а держава в цьому процесі виконувала роль певного знаряддя чи зброї. Так професор дійшов висновку, що саме через заінтересованість у мирі і загальному спокої держава мусить бути нейтральною до різноманітних релігійних розбіжностей [129, с. 374].

П. І. Ліницький порушує проблематику визначення меж нейтралітету держави в питаннях релігії та з'ясування того, в чому саме цей нейтралітет полягає. Професор пропонує уявити існування такої держави, в якій би не було однієї домінуючої національності та в якій мали б рівну силу різноманітні віросповідання за кількістю і значенням своїх послідовників. Така держава, за переконаннями мислителя, не мала б ніякого визначеного морального характеру, не виражала б ніякої ідеї. Ця держава була б «простою поліцейською установою» [129, с. 375].

Згодом професор звертається до характеристики держави, в якій, навпаки, наявне домінування певної національності та релігії. Передусім він зазначає, що, «ціль держави... полягає у забезпеченні зов-

нішньої безпеки та внутрішнього спокою» [129, с. 376]. Для забезпечення останнього кращою запорукою та навіть умовою є наявність добрих нравів. Тому держава має сприяти їх поширенню й укріпленню в суспільстві. Саме від цього, за поглядами професора, виходить обов'язок держави надавати заступництво усім установам, прямим завданням яких є створення добрих нравів, шляхом ствердження в суспільстві піднесених почуттів та прагнень. Перше місце серед таких установ належить християнській церкві. П. І. Ліницький зазначає, що лібералізм вимагає від держави однакового визнання як панівної релігії, так і інших релігійних учень. Однак лібералізм не розглядає релігію в контексті її практичної важливості, а скоріш за все приділяє їй увагу у відношенні істинності, тобто вказуючи, що «жодна віра не може бути повністю виправдана» [129, с. 378].

На думку мислителя, лібералізм заперечує й релігійне просвітництво, тобто просвітництво в душі істинної релігійної віри. Тому необхідно визначити, що вкладає в поняття просвітництва лібералізм. Тут професор зазначає: «говорячи про просвітництво, лібералізм, очевидно, має на увазі натуралістичні погляди на природу людини і життя людське, джерелом такого просвітництва визнається природознавство» [129, с. 378]. Згодом П. І. Ліницький зауважує, що якщо за поглядами лібералізму скасовується релігія, то тоді повинна створитись нова моральність, яка засновувалась би виключно на натуралістичних поглядах. Проте, на думку професора, ліберальна (або натуралістична) мораль все одно в своїй основі має віру, а не знання, але ця віра не має ніякого морального значення [129, с. 379]. Також, через те, що держава прямо зацікавлена в охороні добрих нравів, то й християнська церква, під впливом якої створились ці добрі нрави, має бути під заступництвом держави [129, с. 383].

Професор наводить загальну ідею слов'янофільства щодо відносин держави і церкви: «Якщо невдовзі держава не підпорядковується вищим ідеальним началам, які містяться в християнській церкві, то неминуче відбувається зворотне відношення між першим і останнім, тобто держава підпорядковує собі, своїй владі, начала християнські, а через те, що держава сама по собі може діяти тільки як сила зовнішня, примусова, то й наслідком підпорядкування державній владі християнських начал має бути перекручення самих цих начал» [129, с. 383–384]. Мислитель доходить висновку, що основоположним принципом для слов'янофільства є народність, а для лібералізму – європеїзм. З точки зору слов'янофілів, «народ не має потреби в

керівництві; він сам зберігає в собі усю необхідну для його життя мудрість, а тому не народ потрібно вчити, а навпаки у нього вчитися» [129, с. 396].

Не оминемо й доробок іншого професора, чії програми ми вже розглядали в попередньому розділі, Олесницького Маркелліна Олексійовича (1848–1905). Особливий інтерес викликає його стаття: «Моральний прогрес. (Промова, виголошена на заході Київської духовної академії екстраординарним професором М. А. Олесницьким, 28 вересня 1884 р.)» [144]. Професор, поміж іншого, звертає увагу на «внутрішнє зближення (асоціації) між людьми, як приватними особами, так і між цілими суспільствами, державами та народами» [144, с. 459]. Він підкреслює рівність кожної людини, що проявляється передусім у наданні кожному особистої свободи. Торкаючись історичних етапів виборювання свободи людством, зокрема скасування рабства, зрівнювання в правах людей за расовими та гендерними критеріями, мислитель зауважує, що «рівноправність кожної людини відобразилась, в наші дні, у рівності всіх перед законом і в наданні кожному права так званої свободи совісті» [144, с. 460]. Важливим моральним критерієм розвитку людства професор також вважає створення та діяльність різноманітних благочинних установ (сиротинці, колонії для виправлення малолітніх злочинців, будинки для бідних, безкоштовні лікувальні заклади, товариства допомоги юнацтву, що навчається, покровительства тварин, комітет народних читань тощо) [73, с. 290].

М. О. Олесницький відзначає, що в сучасних відносинах народів і держав діють гуманні засади. «В наш час уже неможливе таке домінування однієї нації чи держави над іншою нацією чи державою, також таке виключне володарювання на землі якогось одного народу, яке можливе було у стародавні часи, коли на чолі держави стояли, наприклад, греки чи римляни. Тоді міжнародні відносини були засновані на праві сильнішого, і тому малі або ослаблені держави швидко танули перед лицем сильної держави й безапеляційно входили до її складу. Але починаючи з епохи Гюго Гроція... в міжнародне право почали вводити начала справедливості; а в наш час воно розбавлене ще й началом християнської гуманності» [144, с. 461].

Відповідно до поглядів мислителя, сучасні держави (які існували на час написання професором цієї статті), керуються гуманними принципами не лише в мирний, а й у воєнний час. На відміну від давніх та середньовічних часів, пише автор, наразі із кримінального

законодавства були вилучені покарання, що відрізняються особливою жорстокістю (поступова смертна кара), деморалізують людину (тавро на тілі людини, через яке така людина втрачає самоповагу) або ж не сумісні із людською природою (покарання, що перетворює людину в безособове приладдя). Далі професор зазначає, що так само й у воєнне міжнародне право введений закон, який забороняє будь-які несправедливі дії стосовно полонених, а також будь-які образи нейтральних жителів тих територій, на яких ведеться війна [144, с.463].

Для підняття моральності, за М. О. Олесницьким, необхідні три реформи: особистості, суспільства (асоціації) та держави. Остання у давні часи була повним опікуном індивідів і суспільств, а зараз обмежується правом і зовнішньою законністю. Що стосується ролі держави в цьому процесі у сучасних умовах, то саме вона має сприяти розвитку та укріпленню суспільної моральності через турботу про християнські школи та християнську церкву, через негативне ставлення до громадянського шлюбу, через неполегшення процедури розлучення, через узаконення святкових днів та відміни в ці дні торгівлі. Також якщо держава каратиме за публічне богохульство, а в дні народного покаяння закриватиме театри та інші заклади розважального характеру, якщо буде скасовувати несправедливі вирoki в судах, і взагалі строго дотримуватись цивільного права, ніколи не забуваючи, що «хоча гуманність і потребує певної поблажливості до винного, але перша і головна ідея кримінального законодавства чи цивільних покарань є не ідея виправлення, а ідея відплати» [73, с. 291–292].

Звісно, мислитель зауважує, що «найглибший фактор морального вдосконалення людини є сама індивідуальна людина». А для суспільства необхідні «ініціатори», які могли б пожертвувати собою заради загального блага [144, с.484–485]. Отже, в поглядах М. О. Олесницького багато чого збігається з нашим сьогоденням. Не зважаючи на те, що промова була виголошена ще в 1884 р., але ці самі питання та проблеми залишались актуальними й не переставали турбувати людство й в наступні століття.

Заслуговує на увагу ще одна праця М. О. Олесницького, опублікована під назвою «Із системи морального богослов'я» [151; 181]. Зосередимося на тій частині, що стосується людської волі та морального закону. Автор зазначає, що «вільна воля людини підпорядковується у своїх діях моральному законові. Але ми не виконуємо за-

кону безпосередньо. Так, тобто безпосередньо, ми виконуємо свій обов'язок. Закон ми виконуємо через виконання обов'язку» [151, с. 25]. Професор також зауважує, що закон як такий направлений на всіх людей, однаково підпорядкованих вищій авторитетній силі. Щодо обов'язку, то він стосується індивідуально конкретної особи. Обов'язок – це визнання певною особою обов'язковості виконання нею приписів закону, тому саме в обов'язку, за поглядами М. О. Олесницького, особиста свобода морального діяча та веління закону поєднуються один з одним. Професор також пояснює, що «обов'язок у людини один, а зобов'язань багато». Через це термін «зобов'язання» слід використовувати тоді, коли ми маємо на меті передати ставлення певної людини до окремих положень закону, а термін «обов'язок» стосується як окремих дій людини, так і загальних [151, с. 25–26]. Відтак, завдання людини в тому, щоб своєчасно виконувати покладені на неї зобов'язання та щоб кілька зобов'язань не накладались одне на одне, тоді виникає «колізія зобов'язань» (*collisio officiorum*) [152, с. 225–226], та перш за все необхідно піклуватись про попередження колізій.

Значним доробком у правовій царині є робота видатного історика церкви і церковного права, державного та громадського діяча, правознавця, вихованця КДА **Олександра Гнатовича Лотоцького** (1870–1939) – «Джерела церковного права» від 1931 р. [133]. Як значиться у вступних увагах, у Божому законі не потрібно шукати прямих настанов і позитивних юридичних приписів, хоча насправді певний процент їх в ньому є.

Джерела права поділяються О. Г. Лотоцьким на зовнішні та внутрішні. Праця починається з розділу «Джерел внутрішнього права церкви», який включає, по-перше, аналіз Святого Письма та його значення як основного джерела церковного права. Тут вказується, що не потрібно шукати позитивних юридичних норм у Святому Письмі, які б використовувала церква як певний юридичний закон, хоча такі норми й містяться в окремих місцях тексту (зокрема, стосовно шлюбу), та саме Біблія містить етичні закони людського життя й основні поняття призначення і суті церкви, останні є першоосновами церковного права [133, с. 19]. Належну увагу приділено мові, рукописам, друкованим версіям та перекладам українською мовою Святого Письма. Окрім Святого Письма, до внутрішніх церковних джерел права віднесено богослужбові книги (служебники, требники, чиновники) [133, с. 39], символічні книги [133, с. 69], канонічні ко-

декси (номоканони, кормчі книги) [133, с. 77], соборні постанови [133, с. 102], патріарші грамоти [133, с. 135], канонічні трактати [133, с. 151], пам'ятки полемічного письменства [133, с. 160], устави церковних установ [133, с. 187], акти обрання на церковні посади [133, с. 192], духовниці [133, с. 195].

Наступним розділом є «Джерела зовнішнього права церкви» [133, с. 201], що починається з «пам'яток першої доби незалежності», до яких входить аналіз церковного уставу Володимира Великого, церковного уставу Ярослава Мудрого, церковно-установих грамот удільних князів та ханських ярликів. Далі характеризуються «Пам'ятки литовсько-польської доби» [133, с. 259] (грамоти литовських князів, пам'ятки законодавчі, юридичні трактати в оборону прав церкви). Третьою частиною другого розділу є «Пам'ятки другої доби державної незалежності» [133, с. 268], до яких належить «Зборівська умова від 9 серпня 1648 р.», «умови Білоцерківського миру 17 вересня 1651 р.», а також «Гадяцькі пункти 1658 р.» [133, с. 268–269].

Після цього починається характеристика «Пам'яток російської доби» [133, с. 271], зокрема наводяться законодавчі пам'ятки, аналізуються Духовний регламент, «Устав Духовних Консисторій», «Книга о должностях пресвитеров приходських», збірки російських законів («Полное собрание законов Российской империи», «Свод законов Российской империи», «Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания»), згодом міститься підпункт під назвами «Адміністративні акти поневолення української церкви» [133, с. 279], «Пункты о выгодах малороссийскаго духовенства» другої пол. XVIII ст. [133, с. 292], Постанови Пінської Конгрегації 1791 р. [133, с. 295].

Наступним підрозділом є «Нова доба української державної самостійності», в якому зазначено, що «Першим основним актом української самостійної держави у справах церковних був закон 1 січня 1919 р. про вищий уряд Української Автокефальної Православної Церкви» [133, с. 297].

Отже, у своїй праці О. Г. Лотоцький підкреслює український характер пам'яток церковного права, відділяє їх від російських, а також розмежовує джерела права на зовнішні та внутрішні, ґрунтовно аналізуючи кожне з них.

Інтерес для нашого дослідження становить і промова відомого богослова, професора КДА **Василя Ілліча Екземплярського**

(1875–1933) «До питання про відношення моральності до політики» [268]. Професор обмежує свою промову сферою міжнародних відносин, як таких, які завжди викликали сумніви в прикладенні до них абсолютних моральних вимог [268, с. 262–263].

На початку ставиться питання: «Чому і в житті цілих держав, і народів чесна політика вихваляється більшою мірою тільки ворогами народу, а найбільш плідною для держави визнається політика, заснована на вмілому досягненні своєкорисливих цілей, хоча б то й аморальними засобами? Государ, полководець і державний діяч тому й настільки величні, наскільки їхня діяльність служила до піднесення могутності і добробуту їхньої держави, незалежно від тих засобів, якими досягалися ці сприятливі для державного життя результати» [268, с. 266]. В. І. Екземплярський розмірковує далі, що добром в особистому житті визнається готовність пожертвувати своїми інтересами заради блага ближніх, готовність допомогти їм у нужді, підтримати і захистити. Добро тут, таким чином, – жертва діяльного служіння благу іншого, а зло – служіння своєму егоїзму [268, с. 266]. Зовсім інше наявне в галузі міжнародних відносин, зазначає професор, тут турбота про вигідне для свого народу і держави визнається єдиною доброю справою, яка наче реабілітує безумовно всякі засоби та прийоми для здійснення цього доброго [72, с. 369–370].

Щоб зрозуміти співвідношення моралі та політики, мислитель вдається до історичного огляду: «... в до християнському історичному світі... на найвидніше місце виступає факт вчиненого роз'єднання інтересів свого народу і держави з інтересами інших народів та інших держав... кожна держава не могла не прагнути до того, щоб дбати тільки про збереження своєї самобутності і розвитку власної могутності» [268, с. 267]. Далі зазначає: «Війни, розвиток торгівлі, колонізація поступово вели до пом'якшення та припинення міжнародної замкнутості... Встановлювалися союзи народів, останні ділилися на дружні та ворожі, але якщо першим не слід було шкодити, то відносно других дозволялося все» [268, с. 268].

Далі професор зазначає: «Чудовим фактом, який свідчить про підвищення правосвідомості народів і зміни принципових поглядів на міжнародні відносини служить поява в політичному житті міжнародних конгресів. 1648 р. зібрався конгрес представників більшості європейських держав, що закінчився мирним Вестфальським трактатом» [268, с. 272]. В. І. Екземплярський зазначає, що політика і

моральність завжди були поза союзом один з одним, а найчастіше прямо протилежні [268, с. 275]. Тож, чим відрізняються моральні принципи цілої держави та окремого громадянина? [268, с. 276]. Відповідаючи на поставлене питання, учений підкреслює: «Суспільство, нація, держава – це насамперед сукупність складаючих товариства членів... Кожне суспільство складається із більшої чи меншої суми окремих осіб... Ми стверджуємо, що незмінні норми моральності завжди будуть одні і ті ж для цілого суспільства, як і для кожного його члена окремо» [268, с. 277]. Вищий рівень моральності в особистому житті членів суспільства необхідно відбивається підвищенням у моральному сенсі і життя, і політики цілого суспільства та держави [268, с. 277–278].

Відповідно, професор спростовує твердження, що в політиці можуть діяти інші моральні принципи, аніж у житті окремої людини, громадянина. Тож і досягнення своїх цілей, не зважаючи на їх масштаби (в межах суспільства, держави, чи одного конкретного життя), мають бути однаковими з точки зору морального вчення. Адже служіння державі є служінням загальному благу, а це не вимагає здійснення такого служіння всіма можливими засобами [268, с. 282–283].

Мислитель також наголошує, що «не можна служити ближньому шляхом насильства і образи, що заподіюються іншому; не можна служити своєму народу і державі через пригноблення та експлуатацію іншого народу і держави» [268, с. 290]. Важливо, за поглядами В. І. Екземплярського, визначитись, «у чому вважати благо народу і вітчизни, а звідси і мета політики. Якщо благо держави в тому, щоб по можливості більше захопити собі і віднімати від інших, придбавши цим шляхом своє багатство, силу і велич, то християнин, будучи громадянином вищої вітчизни, не може бути слугою такої держави. Якщо ж держава за метою свого існування є установа моральна, яка не тільки покликана дбати про впорядковане життя своїх членів, а й у сфері міжнародних відносин втілювати принципи любові й правди, служити ближнім і любити, звичайно в християнському сенсі, самих ворогів, то і в політиці такої держави не може бути неузгодженої суперечності з вимогами морально доброго, а члени такої держави в любові до Бога і служінні йому знайдуть вище освячення і джерело любові до свого народу і вітчизни» [268, с. 291–292].

Завершуючи свою промову, В. І. Екземплярський слушно зазначає: «Урочисті промови представників держав завжди стверджують, що дружні відносини з іншими державами, так само як і дружні від-

носини народностей, що входять до складу однієї держави, складають благо для кожної держави. Жоден представник вищої влади не зважиться сказати, що він метою своєї політики ставить те, щоб за посередництва обману та образи іншого принести користь своєму народові. ... навпаки ... дружні відносини рівно служать благу обох сторін» [268, с. 293]. Важливо, щоб такі промови представників держав збігались і з їхніми діями.

Звернемось до ідей видатного українського мислителя **Памфіла Даниловича Юркевича** (1827–1874 р.) [67, с. 391–392]. Його праці є доволі опрацьованими [56; 117; 269], тому зосередимо увагу на програмах лекційних курсів мислителя. Відтак «Програма лекцій з предмета історії філософії права, читаних ординарним професором Імператорського Московського університету П. Д. Юркевичем у 1869/1870 академічному році» [270, с. 14–21] починається зі вступу та окреслення значення філософії права в юридичній освіті. Згодом професор переходить до характеристики позиції філософії права у загальній філософській системі, далі робиться перехід до моральної філософії, в межах якого аналізується ідея етики та ін. Після розгляду моральних норм мислитель звертається до аналізу філософії права. У межах останнього підрозділу вивчається ідея права, зв'язок науки права з етикою, визначається місце ідеї про право поряд із іншими моральними ідеями, також методи науки права. Після цього характеризується історія філософських учень про державу та право, зокрема вивчаються ті закони, які здійснили вплив на грецький народ у формуванні ідеї права, порівняно з народами Сходу (історичні, психологічні: принцип мінливості чуттєвих вражень, сталості звички, самостійності розуму), також досліджуються фізичні умови природи, які сприяли грекам для виконання їх історичного покликання.

Аналізу піддається і значення ідеї права та справедливості у системі поглядів еллінського світогляду. Вивчається доробок щодо «ідеї права» в період до Сократа. Досліджуються вчення софістів, евдемоністів, скептиків. Поступово професор переходить до розгляду вчень Сократа, Платона та Арістотеля, а саме їхніх поглядів на державу та право. Детально аналізуються діалоги Платона: «Політика», «Республіка», «Закони».

Професор аналізує Арістотелеве вчення та його ставлення до Платона, окреслює загальний доробок та ідеї Арістотеля про державу та право. Також досліджує позитивне державно-правове вчення останнього, в межах якого аналізуються ідеї справедливості, визна-

чаються її види. Вивчається розуміння ідеї дружби (любові), зокрема види дружби в державі. Наводиться аналіз ідей осудності, в межах якого критикуються погляди детерміністів. Починаючи із розуміння місця сім'ї в державі, учений переходить до трактування суті держави як розумної спілки за Аристотелем. Необхідною частиною програми є вивчення римського права, зокрема, П. Д. Юркевич наводить загальну характеристику римського права та практичної діяльності римських юристів.

Коротко опишемо програму з «Історії філософії права» за 1873 р. [270, с. 35–44], яка є дещо систематизованою від попередньої. Так, розділ «Історія філософських вчень про право і державу» починається з аналізу історичного розвитку науки, також в ньому розглядаються погляди Гегеля, Аренса. Згодом професор переходить до розгляду державно-правових ідей грецького народу, а далі означена програма збігається з попередньою. Також зазначимо, що праця професора «Філософія права» (1872 р.) дуже подібна до «Історії філософії», тому ми не характеризуємо її окремо.

Слід зауважити, що П. Д. Юркевич віддавав перевагу саме природно-правовій теорії права. Адже природне право є вираженням того, що лежить у людській природі, а кожне позитивне право, встановлене авторитетом чи звичаєм, має бути втіленням саме природного права. Тому теорія природного права має в собі всі ті обов'язкові відношення людини, не виконання яких стає злом. Зло ж є аморальним, адже саме по собі суперечить природній суті людини, а все, що не суперечить людській природі, є моральним і правомірним, зокрема, правомірним є ставлення до Бога, до зовнішнього світу, до самого себе і собі подібним [205, с. 88–89].

Щодо ідеї права професор зазначає: «Безумовно, ідея права є скрізь, де є люди; а де є люди, там існують і стосунки між ними; а де є взаємні стосунки, там неодмінно існують протилежні дії – правні й не правні, добрі й лихі. Цю ідею чітко і ясно усвідомили розумні голови і з царини суб'єктивної перенесли в царину об'єктивну, у форму позитивних законів. Тим часом, коли ми аналізуємо цей щоденний факт існування права у всіх людей, то можемо чітко розрізнити в ньому дві сторони: де є взаємні стосунки, там є усталене право, з яким самі люди мають узгодити свої вчинки для того, аби вони були визнані за правомірні; де існує позитивне право, там відкривається вільне міркування вільної особи про те, наскільки придатні до застосування правила, приписувані позитивним законом і чи немає спо-

собів, аби висловити ідею права у кращій формі? Людина не тільки підпорядковується позитивному закону, а, крім того, своїм розумом міркує про його переваги й недоліки» [270, с. 162–163].

Важливим твердженням також є те, що «...право не слід відмежовувати від політики. Адже всяке живе право політичне, всяке право має політичну сутність. Разом з тим він ніколи не визнавав верховенство політики над правом, як це властиво позитивізму» [270, с. 218]. Також синонімами професор вважає державну та політичну владу. Державна влада потрібна для здійснення певних зв'язків між людьми, через які вони могли б задовольнити свої інтереси, щоб тим самим зменшити суперечності між людьми як такими.

Висновки до розділу 3

У Київській духовній академії мало місце викладання юридичних дисциплін, а також те, що юридична складова є й у багатьох дотичних до юриспруденції науках. Академічні курси, які викладалися в КДА, мали комплексний характер і охоплювали питання різних галузей знань. Поруч із загальноосвітньою, філософською, історичною та богословською складовою вони містили й суто юридичну компоненту. До питань держави і права в Академії зверталися не лише в курсах церковного і канонічного права. На рівні з останніми, державно-правова проблематика порушувалась під час викладання морального богослов'я та історії філософії. В означених дисциплінах зазвичай містився окремий розділ, присвячений державі та праву, або під час розгляду доробку того чи іншого мислителя, окрім загальнофілософських питань, професором зверталася увага і на державно-правові погляди досліджуваної постаті.

Під час викладу морального богослов'я юридичні знання надавалися професорами: М. О. Олесницьким, який читав вказаний курс в КДА протягом 1873–1895 рр.; митрополитом Платоном (П. Ф. Рождественським), який, змінюючи посади від доцента до ректора, викладав моральне богослов'я в Академії протягом 1896–1902 рр.; В. І. Екземплярським, знайдена нами програма з означеного курсу датується 1902/1903 навчальним роком. Встановлено на основі архівних матеріалів та першоджерел форму і зміст викладан-

ня морального богослов'я. Зауважимо, що моральне богослов'я звичай містило розділ про державу та про відношення між державою і церквою.

Іншою дисципліною, в якій приділялась увага ідеям держави та права в КДА, була історія філософії. Не всі професори означеного предмета висвітлювали державно-правові питання, тому інтерес для нашого дослідження становлять програми П. Рибинського та П. І. Ліницького. Віднайдені програми П. Рибинського за 1863–1865 рр., окрім аналізу поглядів мислителів на державу та право, містили поняття про право та види права. Інші програми за 1873–1887 рр. свідчать, що П. І. Ліницький, викладаючи історію філософії, звертав увагу на державницькі погляди відомих мислителів, таких як Сократ, Платон, Арістотель, Локк, Гоббс, Шефтсбері, Хатчeson, Адам Сміт, Мандевіль та ін. Поступово звернення до юридичних проблем у викладанні означеного курсу ставало меншим, але все одно досліджувалось у межах історії філософії, відтак Д. І. Богдашевський (Архієпископ Василій) звертав увагу на правові погляди Платона та Арістотеля у програмах за 1888/1889, 1892/1893 та 1895/1896 навчальні роки. Щодо П. П. Кудрявцева, то вже знаходимо аналіз поняття політики при розгляді вчення Арістотеля у програмі від 1900/1901 рр.

КДА як наступник КМА до певної міри втратила значення кузні юридичних кадрів (відповідна функція тепер передусім належала юридичним факультетам університетів), але її викладачі та професори відіграли провідну роль у становленні в Російській імперії церковного законодавства (церковного права) як навчальної дисципліни і галузі теоретичних знань.

Викладання церковного права в КДА першим запровадив І. М. Скворцов у 1837 р., а вже в 1848 р. професор видав курс «Записки з церковного законодавства», який був своєрідним керівництвом для вивчення церковного права. Наступником у викладанні означеного курсу став П. О. Лашкар'юв, який присвятив майже сорок років правовій науці, викладаючи в КДА церковне право від 1859–1898 рр. Його курс поділявся на дві великі частини: історію та систему церковного права. Після смерті останнього, протягом 1899–1900 рр. означений курс читав Ф. І. Тігов. Важливе місце у викладанні правової дисципліни в КДА посів останній професор з означеного курсу за досліджуваний нами період, Ф. І. Міщенко, який ви-

кладав церковне право, починаючи від 1900 р. та аж до припинення роботи Академії.

Юридична складова міститься й у творчій спадщині професорів та викладачів КДА. У своєму творчому доробку професори академії приділяли увагу визначенню, розумінню і ролі природного права та закону, а також характеристики і застосуванню закону морального. Вивчалось поняття «свобода», «лібералізм», наводились умови існування громадянського суспільства. Належне місце відводилось питанням патріотизму, війни та миру, державним законам, відношенню церкви та держави. Чільне місце посіли проблеми покарання, зокрема смертної кари, та їх зміна й еволюція у кримінальному законодавстві в історичному вимірі. Досліджувались поняття і форми існування поліції, наводилися польцейські правила. Приділялась увага захисту інтересів недієздатних осіб, питанням власності, гуманістичним засадам міжнародної політики, міжнародним відносинам, ну і, звісно, церковно-правовій проблематиці (джерела, зміст, види церковного права та ін.). У цьому контексті проаналізовані праці: Ю. Д. Подгурського, М. Л. Зайцева, Н. А. Фаворова, С. О. Булатова, М. О. Олесницького, П. І. Ліницького, в яких професори приділяють достатню увагу питанням держави та права. Важливими для нас є праці: П. О. Лашкарьова, О. Г. Лотоцького, В. І. Екземплярського, П. Д. Юркевича.

Наукові ідеї вчених Академії і нині є актуальними та пов'язаними із сучасністю, а тому вони мають не тільки науково-пізнавальне, а й науково-практичне значення. Ідеї покладені в перші курси канонічного права, які започаткували викладання цієї науки, використовуються й у наш час. Їх використання в сучасній педагогічній та науковій діяльності підтверджує важливість та необхідність осягнення та вивчення творчого доробку професорсько-викладацького складу Академії. Важливим здобутком дослідження є аналіз першоджерел та рукописних програм викладання морального богослов'я, історії філософії та канонічного права, на підставі яких зроблено висновок про суттєвий внесок у юридичну науку та освіту професорів Академії, зроблений під час викладання означених курсів.

ВИСНОВКИ

У висновках монографії наведені теоретичні узагальнення, які разом характеризують розв'язання основних завдань дослідження й досягнення його завдання – з'ясування юридичної спадщини КМА–КДА та оцінка її внеску для розвитку вітчизняної юриспруденції. Зокрема, автор дійшла таких висновків.

1. Історіографічний аналіз свідчить, що зародженню та розвитку юридичної освіти, науки і практики в КМА та КДА досі не присвячено жодного дослідження у вітчизняній науці, хоча існують деякі дотичні до проблеми праці суто історичного або філософського характеру.

2. Поняттєво-термінологічний апарат дослідження складають наукознавчі, освітні, юридичні та церковні поняття. Окремі з цих понять у процесі багатовікової діяльності Академії зазнали помітної еволюції. Зокрема, первинно в КМА викладалася «каноніка» як учення, що базувалось на давніх церковних правилах і було керівництвом до їх розуміння, основу якого становили правила давньої вселенської церкви. Надалі у КДА ця дисципліна називалася «канонічним правом» і увага акцентувалася на правових нормах, встановлених церковною владою, згодом – «церковним законодавством» з пріоритетним висвітленням актуальних питань відносин держави і церкви, а зрештою назва дисципліни була замінена на «церковне право», яке поділялося на внутрішнє і зовнішнє, – перше містило вступні та основоположні поняття церковного права, друге вивчало відносини церкви і держави, а також питання майнових справ.

3. У навчальних класах КМА викладались окремі юридичні дисципліни. Зокрема, 1738 р. митрополитом Р. Заборовським було запроваджено вивчення курсу канонічного права («Каноніки») для вищого класу богослов'я. Викладання цього курсу здійснювалося за Друкованою кормчою книгою (Никонівською) 1653 р. Після видання в 1787 р. Катерининської кормчої книги викладання в КМА канонічного права, найімовірніше, було переорієнтовано на неї. Ф. Прокопович у Духовному регламенті передбачив уведення до КМА основ політичного вчення за С. Пуфендорфом, але про практичне виконання цієї настанови відомостей не збереглося. Елементи юридичних знань містили курси риторики, які викладались в КМА, зокрема такий їх підрозділ, як «судова риторика». Остання передбачала прищеплення навичок складання і проголошення захисної та

обвинувальної промов («судове красномовство»), підготовки судових документів, а також написання політичних промов. Порівняння риторичних курсів КМА та Варшавської піарської колеґії свідчить про подібність цих курсів в обох закладах і дає підстави стверджувати на конкретному прикладі, що рівень викладання в Академії загалом був європейський.

4. Визначним представником державно-правової академічної думки був Інокентій Гізель. У його трактаті «Мир з Богом чоловіку» розкривалися моральні права та обов'язки, оцінка діянь царів, суддів, позивачів, захисників (адвокатів), відповідачів, винних, свідків тощо. Юридичні погляди Стефана Яворського характеризувалися спробами зменшити вплив держави на церкву та невизнанням зверхності світської влади над церковною. Натомість Феофан Прокопович відстоював ідею першочергової влади государів, підпорядкування церкви державній владі, приділяв увагу ідеї природного права та суспільного договору. Спільною рисою праць згаданих професорів КМА було звернення тією чи іншою мірою до постулатів природного права.

5. Погляди моголянців на державу та право, зокрема щодо бажаності автономності чи самостійності України, знайшли вираження в діяльності Новгород-Сіверського патріотичного гуртка, членами якого були випускники Академії: О. К. Лобисевич, О. Д. Дівович, М. К. Значко-Яворський, В. В. Капніст, Т. В. Калинський, П. Г. Коропчевський, Г. А. Политика, П. І. Симоновський, Ф. О. Туманський, А. М. Худорба, Г. С. Шишацький (Варлаам).

6. Випускники КМА могли успішно реалізовувати юридичні знання, набуті під час навчання, у практичній юридичній діяльності. Відтак чимало моголянців здійснювали цивільну, статську службу та обіймали судові і канцелярські посади, що підтверджується відомостями про виклики вихованців КМА до служби в приказні чини Литовської губернії в 1795 р. Випускники та викладачі Академії склали основу Комісії по створенню «Прав, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. Моголянці, зокрема Г. В. Козицький, Г. А. Политика, М. М. Мотоніс, В. Т. Золотницький та Я. П. Козельський, зробили суттєвий внесок у створення нового Уложення законів Російської імперії 1767 р. Особливо слід відзначити державницьку діяльність випускника КМА П. С. Орлика, одним із найвизначніших проявів якої стало створення загальновідомої пам'ятки правової культури України – «Пакти і конституції» 1710 р.

7. Незважаючи на фактичний широкий загальноосвітній характер КМА, формально вона була одним із закладів загальноімперської системи духовної освіти, що зумовило потрапляння її в орбіту Олександрівської реформи духовних навчальних закладів і перетворення в Київську духовну академію, котра мала функціонувати вже як суто вищий богословський заклад, де викладання інших «сторонніх» дисциплін визнавалося небажаним як таке, що знижує якість власне богословської освіти. Розмежування духовної і світської освіти посилило також заснування Петербурзької академії наук та університетів. КМА була закрита 1817 р., два роки на її місці існував заклад зі статусом духовної семінарії, а 1819 р. була офіційно відкрита КДА як одна з чотирьох російських духовних академій. Викладачами до неї були запрошені професори з російських міст, зокрема Москви та Санкт-Петербурга. Утім новостворена духовна академія з часом продовжила традицію КМА, що полягала у всебічному філософсько-гуманітарному, а не лише суто богословському, підході до вивчення навчальних дисциплін.

8. Юридичне спрямування в КДА мала така дисципліна, як церковне право (церковне законодавство, канонічне право). Першим до курсу наук КДА у 1837 р. увів викладання церковного права І. М. Скворцов (у 1848 р. видав «Записки з церковного законодавства»). Його наступником був П. О. Лашкар'єв (викладав у 1859–1898 рр.). Протягом 1899/1900 рр. церковне право в Академії читав Ф. І. Тітов. Останнім професором церковного права був Ф. І. Міщенко, який викладав свій курс від 1900 р. та до припинення роботи Академії. Хоча в КДА як наступниці КМА не було суто юридичного напрямку підготовки, її викладачі відіграли провідну роль у становленні в Російській імперії церковного права (канонічного права, церковного законодавства) як науки, навчальної дисципліни і галузі теоретичних знань.

9. Окрім профільних юридичних дисциплін, питання держави та права в КДА розглядалися під час викладання морального богослов'я, яке зазвичай містило розділ про державу та про відносини між державою і церквою. Цей курс послідовно викладали М. О. Олесницький (1873–1895 р.), митрополит Платон (П. Ф. Рождественський, 1896–1902 рр.), В. І. Екземплярський (нами знайдена його програма курсу, датована 1902/1903 навчальним роком).

10. Додатковим джерелом юридичних знань у КДА були курси історії філософії. Не всі професори означеного предмета висвітлю-

вали державно-правові питання, але віднайдені програми П. Рибинського за 1863–1865 рр., окрім аналізу поглядів мислителів на державу та право, містили поняття про право та види права. У програмах з історії філософії П. І. Ліницького за 1873–1887 р. міститься відображення державно-правових поглядів таких філософів, як Платон, Арістотель, Локк, Гоббс, Шефтсбері, Хатчесон, Адам Сміт, МанDEVІЛЬ та ін. Поступово звернення до юридичних проблем у викладанні означеного курсу помітно звузилося. Так, Д. І. Богдашевський (Архієпископ Василій) у програмах за 1888/1889, 1892/1893 та 1895/1896 навчальні роки звертав увагу вже лише на правові погляди Платона та Арістотеля, а П. П. Кудрявцев у програмі від 1900/1901 рр. передбачав лише аналіз поняття політики при розгляді вчення Арістотеля.

11. Творча спадщина професорів КДА є актуальною і для сучасності. Наявні юридичні розвідки професорів і викладачів Академії більшою мірою були опубліковані в Трудах КДА, які цілком доступні сучасним дослідникам. Зокрема, заслуговують на увагу державно-правові ідеї в працях Ю. Д. Подгурського, М. Л. Зайцева, Н. А. Фаворова, С. О. Булатова, М. О. Олесницького, О. Г. Лотоцького, П. І. Ліницького, П. О. Лашкарьова та В. І. Екземплярського, в яких професори приділяють достатню увагу питанням держави і права, розвивають ідею природно-правового напрямку у вітчизняній юридичній думці. Основні моменти конспективних нотаток «Історія філософії права» та «Філософія права» П. Д. Юркевича висвітлюють його ґрунтовний підхід до правової проблематики, окреслюють зміст зазначених дисциплін, у якому чимало місця відведено історичним чинникам розвитку права. Інші професори КДА опрацьовували проблеми визначення, розуміння та ролі морального закону, а також природного права й закону. Вивчалися поняття «свобода», «лібералізм», «поліція», «поліцейські правила», наводились умови існування громадянського суспільства. Належне місце відводилося питанням патріотизму, війни та миру, державним законам, відносин церкви та держави, проблемам покарання у кримінальному законодавстві. Приділялась увага захисту інтересів недієздатних осіб, питанням власності, гуманістичним засадам міжнародної політики, міжнародним відносинам, ну і, звісно, церковно-правовій проблематиці (джерела, зміст, види церковного права тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб. : Типогр. 2-го отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1841. –

Т. 2 : 1598–1613. – 473 с.

2. Акты исторические, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб. : Типогр. 2-го отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1842. –

Т. 5 : 1676–1700. – 564 с.

3. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб. : Типогр. Эдуарда Праца, 1848. – 580 с.

4. Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией. – СПб. : Типогр. Эдуарда Праца, 1853. –

Т. 5 : 1633–1699. – 320 с.

5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. Эдуарда Праца, 1863–1892. –

Т. 1 : 1361–1598. – 1863. – 317 с.

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. Эдуарда Праца, 1863–1892. –

Т. 2 : 1599–1637. – 1865. – 282 с.

7. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. П. А. Кулиша, 1863–1892. –

Т. 3 : 1638–1657. – 1861. – 738 с.

8. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. П. А. Кулиша, 1863–1892. –

Т. 4 : 1657–1659. – 1863. – 353 с.

9. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. Эдуарда Праца, 1863–1892. –

Т. 5 : 1659–1665. – 1867. – 338 с.

10. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. Эдуарда Праца, 1863–1892. –

Т. 6 : 1665–1668. – 1869. – 285 с.

11. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. В. В. Пратца, 1863–1892. –

Т. 7 : 1657–1663, 1668–1669. – 1872. – 400 с.

12. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. В. В. Пратца, 1863–1892. –

Т. 8 : 1668–1669, 1648–1657. – 1875. – 403 с.

13. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. М. Этингера, 1863–1892. –

Т. 9 : 1668–1672. – 1877. – 518 с.

14. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. М. Этингера, 1863–1892. –

Т. 11 : 1672–1674, Прибавления 1657. – 1879. – 430 с.

15. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. брат. Пангелеевых, 1863–1892. –

Т. 12 : 1675–1676. – 1882. – 458 с.

16. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. А. М. Котомина и К^о, 1863–1892. –

Т. 13 : 1677–1678. – 1884. – 399 с.

17. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. Ф. Елеонского и К^о, 1863–1892. –

Т. 14 : Дополнение к 3 тому. – 1889. – 494 с.

18. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : в 15 т. – СПб. : Типогр. А. Катанского и К^о, 1863–1892. –

Т. 15 : 1658–1659. – 1892. – 261 с.

19. Алексієвєць Л. М. Києво-Могилянська академія в історії України і зарубіжних слов'янських країн (до 380-річчя заснування академії) / Алексієвєць Л. М. – Тернопіль : [б.в.], 1995. – 54 с.

20. Алексієвєць Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільно-му житті України (XVII–XVIII ст.) / Алексієвєць Л. М. – Тернопіль : Лілея, 1997. – 158 с.

21. Алексієвєць Л. М. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст.) / Алексієвєць Л. М. – Тернопіль : Тернопіл. держ. пед. ун-т, 1999. – 264 с.

22. Андриевский А. А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления, изд. Редактора неофициальной части Киевских губернских ведомостей / Андриевский А. А. – К. : Губерн. типогр., 1882. – Вып. 1. – 224 с.

23. Апанович О. М. Симоновський Петро Іванович / О. М. Апанович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / [ред. В. С. Брюховецький; упоряд. З. І. Хижняк]. – К. : Вид. Дім «КМ Академія», 2001. – С. 484–485.

24. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. – К. : Типогр. Федорова, 1864. – Ч. 1, т. 2. – 913 с.

25. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к делу о подчинении Киевской Митрополии Московскому Патриархату (1620–1694 гг.). – К. : Губерн. типогр., 1873. – Ч. 1, т. 5. – 676 с.

26. Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси (1322–1648). – К. : Типогр. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – Ч. 1, т. 6. – 1125 с.

27. Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов, состоящей при Киевском, Подольском и Волынском Генерал-губернаторе. Акты, относящиеся к эпохе Б. Хмельницкого. – К. : Лито-типогр. Император. Ун-та Св. Владимира Акц. О-ва. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – Ч. 3, т. 4. – 1099 с.

28. Архимандрит Иоанн. Опыт курса церковного законоведения / Архимандрит Иоанн. – СПб. : Типогр. Фишера, 1851. –

Т. 1 : Введение в церковное законоведение и обозрение древних, канонических источников его. – 1851. – 531 с.

29. Асоченский В. И. История Киевской Духовной академии, по преобразовании ее в 1819 году / Асоченский В. И. – СПб. : Типогр. Эдуарда Веймара, 1863. – 290 с.

30. Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем Академиею : в 2 т. / Аскоченский В. И. – К. : Университет. типогр., 1856–1856. –
Т. 1. – 1856. – 370 с.
31. Аскоченский В. И. Киев с древнейшим его училищем Академиею : в 2 т. / Аскоченский В. И. – К. : Университет. типогр., 1856–1856. –
Т. 2. – 1856. – 566 с.
32. Афонский Григорий (архиепископ). Введение в каноническое право Православной Церкви / Григорий Афонский. – К. : Синописис, 2001. – 57 с.
33. Бабкін В. Д. Сучасна методологія досліджень історії держави і права України / В. Д. Бабкін // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид. Дім «Юридична книга», 2002–2005. –
Т. 10. – 2005. – С. 103–115.
34. Безбородко, святейший князь Александр Андреевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1900. – Т. 2. – С. 634–640.
35. Бердников И. Каноника / И. Бердников // Православная богословская энциклопедия / [под ред. Н. Н. Глубоковского]. – СПб., 1907. – Т. 8. – С. 421–435.
36. Беркофф Джованна Броджі. «Мир з Богом чоловіку» як система моральної філософії / Джованна Броджі Беркофф // Інокентій Гізель. Вибрані твори : у 3 т. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012–2010. –
Т. 3. – 2010. – С. 103–132.
37. Бороздин А. Риторика / А. Бороздин // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб. : Семеновская типогр. (И. А. Ефрона), 1899. – Т. XXVIA (52) : Резонанс и резонаторы – Роза дивотиволи. – С. 815–817.
38. Булатов С. Полицейское право у древних евреев / Сергей Булатов // Труды Киевской Духовной Академии. – 1883. – Июнь, № 6. – С. 320–355.
39. Булгаков М. Исторія Київської академії / Іеромонах Макарій Булгаков. – СПб. : Типогр. Константина Жернакова, 1843. – 226 с.
40. Василенко Микола Прокопович. Вибрані твори : у 3 т. / [упоряд.: І. Б. Усенко (кер. кол.), Т. І. Бондарук, Є. В. Ромінський ; відп. ред.: Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; Юрид. думка, 2006–2008. –
Т. 1 : Історичні праці. – 2006. – 608 с.

41. Василенко М. П. «Права, по которым судится малороссийский народ», як джерело до історії державного права України XVIII віку / М. П. Василенко // Вибрані твори : у 3 т. – К. : Юрид. думка; ВД «Академперіодика», 2006–2008. –

Т. 2 : Юридичні праці. – 2006. – С. 372–378.

42. Вислобоков К. А. Визначна пам'ятка українського права: джерела, зміст, система та соціально-політичні умови створення / К. А. Вислобоков // Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 р. – К. : АТ «Книга», 1997. – С. IX–XLVIII. – 547 с.

43. Вишне夫斯基 Д. Киевская академия в первой половине XVIII столетия. (Новые даны относящиеся к этой Академии за указанное время) / Д. Вишне夫斯基. – К. : Типогр. И. И. Горбунова, 1903. – 371 с.

44. Вільшанська О. Л. Андрієвський Олексій Олександрович [Електронний ресурс] / О. Л. Вільшанська // Енциклопедія історії України. – К. : Наук. думка, 2003. – Т. 1 : А–В. – С. 83.

45. Галяцька угода між Військом Запорозьким і Річчю Посполитою, що визначала правовий статус українських земель як Князівства Руського у складі Речі Посполитої Трьох Народів від 16 вересня 1658 р., м. Київ (ЦДІАК України) [Електронний ресурс]. – Ф. 221. – Оп. 1. – Спр. 186. – Арк. 3 зв. Копія. – Режим доступу :

<http://www.archives.gov.ua/Sections/Nezalezhnist/D-files.php?7#photo>.

46. Гізель Інокентій. Вибрані твори : у 3 т. / Інокентій Гізель. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012. –

Т. 1, кн. 1. – 2012. – 623 с.

47. Гізель Інокентій. Вибрані твори : у 3 т. / Інокентій Гізель. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012. –

Т. 1, кн. 2. – 2009. – 358 с.

48. Гізель Інокентій. Вибрані твори : у 3 т. / Інокентій Гізель. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012. –

Т. 2. – 2011. – 459 с.

49. Гізель Інокентій. Вибрані твори : у 3 т. / Інокентій Гізель. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012–2010. –

Т. 3. – 2010. – 450 с.

50. Голубев С. Киевский митрополит Петро Могила и его сподвижники (Опыт исторического исследования) : в 2 т. / С. Голубев. – К. : Типогр. Т. Г. Корчак-Новицкого, 1883–1898. –

Т. 1. – 1883. – 1167 с.

51. Голубев С. Киевский митрополит Петро Могила и его подвижники (Опыт церковно-исторического исследования) : в 2 т. / С. Голубев. – К. : Типогр. С. В. Кульженко, 1883–1898. – Т. 2. – 1898. – 1057 с.
52. Голубев С. Материалы для истории Западно-русской церкви / С. Голубев. – К. : Типогр. Император. Ун-та им. Св. Владимира, 1891. – Вып. 1. – 89 с.
53. Голубев С. Материалы для истории Западно-русской церкви XVIII ст. / С. Голубев. – К. : Типогр. Т. Г. Корчак-Новицкого, 1895. – 315 с.
54. Голубев С. Т. Киевская академия в конце XVII и начале XVIII ст. : [речь, произнесенная 26 сентября 1901 г. на торжественном акте КДА] / С. Т. Голубев // Труды Киевской духовной академии. – 1901. – Ноябрь. – С. 314–316.
55. Голубев С. Т. Несколько страниц из новейшей истории Киевской духовной академии : [ответ проф. Голубева проф. Титову и беседы его с разными лицами по вопросам ученым, учебным и житейским] / Голубев С. Т. – К. : Типогр. И. И. Горбунова, 1907. – 239 с.
56. Горбач Н. Я. Філософія Памфіла Юркевича / Горбач Н. Я. – Львів : Каменяр, 2007. – 184 с.
57. Горський В. С. Історія української філософії : підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. С. Горський, К. В. Кислюк. – К. : Либідь, 2004. – 488 с.
58. Горчаков М. Церковное право / М. Горчаков // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб. : Изд. Семеновская Типолиитография (И. А. Ефрона), 1903. – Т. XXXVIII (75) : Цензурный комитет – Человек. – С. 78–81.
59. Григорьева И. Л. Учебная литература из фонда рукописей библиотеки Новгородской духовной семинарии / И. Л. Григорьева, Н. В. Салоников // Вестник Новгородского государственного университета им. Ярослава Мудрого. – 2006. – № 36. – С. 23–27.
60. Губар К. А. Погляди на державу і право професора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича / К. А. Губар // Генезис и пути развития русской и украинской философской мысли = Генезис і шляхи розвитку російської та української філософської думки : [моногр.] / [Г. Е. Аляев, В. С. Возняк, М. Н. Громов и др.] ; под общ. ред. Г. Е. Аляева, Н. А. Куценко, Т. Д. Суходуб. – Полтава : АСМИ, 2013. – С. 183–194.

61. Губар К. А. Внесок професорів та вихованців Києво-Могилянської академії у створення проекту кодексу «Права, за якими судиться малоросійський народ» / К. А. Губар // Правова держава ; вип. 24. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013. – С. 420–429.

62. Губар К. А. Проблеми правового світогляду в філософських курсах професорів Київської духовної академії / К. А. Губар // Альманах права. Правовий світогляд: людина і право ; вип. 5 : До 65-річчя Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2014. – С. 147–151.

63. Губар К. А. Викладання церковного права у Київській духовній академії (1837–1920) / К. А. Губар // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 1. – С. 53–57.

64. Губар К. А. Розвиток церковного права у Києво-Могилянській академії та Київській духовній академії (XVIII – поч. XX ст.) / К. А. Губар // Часопис Київського університету права. – 2014. – № 4. – С. 35–41.

65. Губар К. А. Каноническое право и судебная риторика в Киево-Могилянской академии (1615–1817 г.) / К. А. Губар // Закон и жизнь : междунар. науч.-практ. правовой журн. – Кишинев, 2015. – № 3/3 (279). – С. 3–7.

66. Губар К. А. Юридичні дисципліни в Києво-Могилянській академії (XVII–XVIII ст.): до 400-річчя від дня заснування / К. А. Губар // Правова держава ; вип. 26. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2015. – С. 592–599.

67. Губар К. А. Людиноцентризм у творчій спадщині Памфіла Даниловича Юркевича / К. А. Губар // Людиноцентристський вимір в історії права, держави і юридичної думки: до 150-річчя початку наукової діяльності М. П. Драгоманова : XXVIII Міжнар. історико-правової конф., 13–16 черв. 2013 р., м. Рівне : матеріали конф. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – С. 391–396.

68. Губар К. А. Джерела до дослідження юридичної спадщини Києво-Могилянської та Київської духовної академії / К. А. Губар // Джерела права України, інших країн та міжнародної спільноти: історія та сучасність : XXIX Міжнар. історико-правової конф., 19–22 верес. 2013 р., м. Феодосія : матеріали конф. – Київ ; Сімферополь : Універсум, 2013. – С. 765–771.

69. Губар К. А. «Церковное законоведение» І. М. Скворцова (до наукової біографії О. М. Гуляєва / К. А. Губар // Правові відносини: проблеми теорії і практики : IV Міжнар. наук.-практ. конф., 15 листоп. 2013 р., м. Київ : зб. наук. пр. – К. : Ніка-Центр, 2013. – С. 41–44.

70. Губар К. А. Погляди Феофана Прокоповича на місце православної церкви в державі / К. А. Губар // Конституція і державотворення: національні традиції та світовий досвід : XXX Міжнар. історико-правова конф., 4–6 лип. 2014 р., м. Чернігів. – К., 2014. – С. 395–400.

71. Губар К. А. Місце юридичних знань в академічних програмах П. І. Ліницького / К. А. Губар // Поняття та категорії юридичної науки : V Міжнар. наук.-практ. конф., 18 листоп. 2014 р., м. Київ : зб. наук. пр. – К. : Ніка-Центр, 2014. – С. 225–228.

72. Губар К. А. Дослідження поглядів на міжнародне право у праці В. І. Екземплярського «До питання про відношення моральності до політики» / К. А. Губар // Державний суверенітет, національна безпека і світовий правопорядок в історико-правовому вимірі : XXXI Міжнар. історико-правова конф., 27–30 листоп. 2014 р., м. Берегове : матеріали конф. – Київ–Ужгород : Говерла, 2014. – С. 368–373.

73. Губар К. А. Держава, право, мораль та війна: за поглядами О. М. Олесницького / К. А. Губар // Сила права і право сили: історичний вимір і сучасне бачення проблеми : XXXII Міжнар. історико-правової конф., 28–31 трав. 2015 р., м. Полтава : матеріали конф. – Київ–Полтава : ПУЕТ, 2015. – С. 289–293.

74. Дорская А. А. История науки церковного права Российской империи конца XVIII – начала XX вв. / А. А. Дорская // Вестник молодых ученых. – 2004. – № 2–3. – С. 12–21. – (Серия «Исторические науки»).

75. Жилюк С. І. Канонічне право : навч. посіб. / Жилюк С. І., Ішук О. В., Якубович М. М. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька Академія», 2008. – 212 с.

76. Жуковский А. Петро Могила – засновник Київської Колегії-Академії і реформатор освіти в Україні / А. Жуковский // Український історик. – 1997. – № 1–4 (132–135). – С. 61–70.

77. Жуковский А. Петро Могила й питання єдності церков / А. Жуковский. – К. : Мистецтво, 1997. – 304 с.

78. Завадовский Петр Васильевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1916. – Т. VII. – С. 137–143.

79. Задорожна О. Ф. Козицький Григорій Васильович / О. Ф. Задорожна, О. О. Євстаф'єва // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / [ред. В. С. Брюховецький ; упоряд. З. І. Хижняк]. – К. : Вид. Дім «КМ Академія», 2001. – С. 266–267.

80. Зайцев Н. Реализм в области наук о духе и в особенности – о нравственности / Н. Зайцев // Труды Киевской Духовной Академии. – 1870. – Дек. – С. 610–644.

81. Захара И. С. Борьба идей в философской мысли на Украине на рубеже XVII–XVIII вв. (Стефан Яворский) / Захара И. С. – К. : Наук. думка, 1982. – 160 с.

82. Захара И. С. Стефан Яворський / Захара И. С. – Львів : Каме-няр, 1991. – 112 с.

83. Ивакин Г. Ю. Киев в XIII–XV веках [Электронный ресурс] / Г. Ю. Ивакин. – К. : Наук. думка, 1982. – Режим доступа : <http://rikonti-khalsivar.narod.ru/Ivakin.htm>.

84. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 304 «Дисертації випускників КДА». – Спр. Дис. 1292: М. Гребинский Киево-братский училищный монастырь в его просвятительном значении. – 347 арк.

85. Іоанн (Соколов Володимир Сергійович), (1818–1869) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_5046.

86. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 160 «Колекція рукописів Київської духовної академії». – Спр. 430: Курс риторики 1709 год. – 374 арк.

87. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 30 «Колекція рукописних книг». – Спр. 109: Кононович, курс лекцій риторики и диалектики, прочитанный в Киево-Могилянской академии в 1636 г. – 435 арк.

88. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 30 «Колекція рукописних книг». – Спр. 110: Риторика, преподаваемая в Варшавской пиарской коллегии, 1718. – 486 арк.

89. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 30 «Колекція рукописних книг». – Спр. 111: Риторика с речами Цицерона, Марка Антонія Мурети. Конец XVIII, латынь с русским переводом. – 122 арк.

90. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 30 «Колекція рукописних книг». – Спр. 114: Курс поэтики и риторики, прочитанный в Киево-Могилянській Академии в 1731 Етифанием Адамацким. – 301 арк.

91. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 301 «Колекція рукописів Церковно-Археологічного Музею при Київській духовній академії». – Спр. 517л (М, Н): 1735 г. 21 июня – 7 сентября, переписка ректора Киевской академии Амвросия Дубневича с Рафаилом Заборовским: Письмо ректора Киевской академии Амвросия Дубневича Рафаилу Заборовскому, про начало работы над сводом правовых книг; письмо ректора Киевской академии Амвросия Дубневича Рафаилу Заборовскому, митрополиту Киевскому, с сообщением об окончании перевода правовых книг. – 24–28 арк.

92. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 160 «Колекція рукописів Київської духовної академії». – Спр. 2630: Конспект лекцій по церковному праву, прочитаних студентам КДА в 1908/9, 1912. – 164 арк.

93. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 175 «Іменний фонд Ф. І. Тітова». – Спр. 1643: Воспоминания проф. Голубева С. о научной и преподавательской деятельности Лашкарева П. Замечания проф. Голубева С. о научных трудах Лашкарева П. – 6 арк.

94. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 175 «Іменний фонд Ф. І. Тітова». – Спр. 1082: Грамота патриарха иерусалимского Феофана от 9-го мая 1620 г., дающая право ставропигии Киевскому и Могилевскому братству с их учреждениями. – 2 арк.

95. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 301 «Колекція рукописів Церковно-археологічного музею при КДА». – Спр. 220п: Дарчий запис Галшки Гулевичівни. – 143–150 арк.

96. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. 304 «Дисертації випускників КДА». – Спр. дис. 1418: В. Щукін Семеон Тодорський, его значение в истории науки старой Киевской академии. – 226 арк.
97. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, м. Київ (ІР НБУВ). – Ф. XIII. – Спр. 4680: Феофан Прокопович, как канонист, свящ. Константина Стефановича. – 180 арк.
98. Ісаєвич Я. Д. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVIII ст. / Ісаєвич Я. Д. – К. : Наук. думка, 1966. – 250 с.
99. Ісаєвич Я. Д. Братства та їхні школи. Шкільництво уніатів [Електронний ресурс] / Я. Д. Ісаєвич // Історія української культури : у 5 т. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Українська культура XIII – першої половини XVII століть. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/istkult2/ikult237.htm>.
100. Історія України в особах, IX–XVIII ст. / [за ред. В. Замлинського (кер. авт. кол.), І. Войцехівська, В. Галаган та ін.]. – К. : Україна, 1993. – 394 с.
101. Йосипенко Сергій. Церковні реформи Петра Могили і становлення нової православної релігійності у другій половині XVII – на початку XVIII ст. / С. Йосипенко // Мандрівець : Наукові записки Національного університету «Києво-Могилянська академія». – 2008. – № 1. – С. 78–84.
102. Каждан А. П. Никита Хониат и его время / А. П. Кажан ; [подгот. изд. Я. Н. Любарского, Н. А. Белозеровой, Е. Н. Гордеевой]. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2005. – 544 с.
103. Каноническое право // Православная богословская энциклопедия / под ред. Н. Н. Глубоковского. – СПб., 1907. – Т. VIII. – С. 420–421.
104. Каноніка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://fxweek.info/k/2146-kanonika>.
105. Канонічне право : навч. посіб. / [уклад. свящ. М. Лагодич]. – Чернівці : Чернівець. нац. ун-т, 2010. – 400 с.
106. Канонічне право : підруч. / В. І. Лубський, Т. Г. Горбаченко, М. В. Лубська, А. І. Яковенко ; за ред. В. І. Лубського. – К. : Центр учбової літ., 2012. – 571 с.
107. Кашуба М. В. Розвиток прогресивної філософської думки російського, українського, білоруського народів XVII–XVIII ст. / Кашуба М. В. – К. : Наук. думка, 1978. – 167 с.

108. Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. : енцикл. вид. / [ред. В. С. Брюховецький ; упоряд. З. І. Хижняк]. – К. : Вид. Дім «КМ Академія», 2001. – 736 с.

109. Києво-Могилянська академія, кін. XVII – поч. XIX ст. Повсякденна історія : зб. документів / [упоряд.: О. Ф. Задорожна та ін.]. – К. : Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 532 с.

110. Київ в історії філософії України / [Горський В. С., Стратій Я. М., Тихолаз А. Г., Ткачук М. Л.]. – К. : Вид. Дім «КМ Academia», 2000. – 261 с.

111. Кістяковський А. Ф. Очерк исторических сведений о своде законов, действовавших в Малороссии, под заглавием: Права, по которым судится малороссийский народ / А. Ф. Кістяковський // Антологія української юридичної думки : в 10 т. – К. : ВД «Юридична книга», 2002–2005. –

Т. 3. – 2003. – С. 29–57.

112. Когут Зенон. Вплив політики на Інокентія Гізеля та видання кийвського «Синопису»: нове осмислення / Зенон Когут // Інокентій Гізель. Вибрані твори : у 3 т. – Київ ; Львів : Свічадо, 2012–2010. –

Т. 3. – 2010. – С. 9–30.

113. Козицкий Григорий Васильевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1903. – Т. IX. – С. 39–40.

114. Кониський Г. Філософські твори : в 2 т. / Георгій Кониський. – К. : Наук. думка, 1990–1990. –

Т. 2. – 1990. – 574 с.

115. Кормчая // Настольный энциклопедический словарь. – М. : Изд-во т-ва «А. Гранат и Ко», 1897. –

Т. IV : Кальдер-Ленский. – 1897. – С. 2313.

116. Кралюк П. М. Мелетій Смотрицький і українське духовно-культурне відродження кінця XVI – початку XVII ст. / Кралюк П. М. – Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2007. – 208 с.

117. Кудрямов М. Юркевич Памфил Данилович / М. Кудрямов // Русский биографический словарь. – СПб. : Типогр. Главного управления уделов, 1912. – Т. XXIV. – С. 333–335.

118. Кудрявцев П. П. Профессор Маркеллин Алексеевич Оленицкий (12 марта 1905 г.) / П. П. Кудрявцев // Труды Киевской Духовной Академии. – 1905. – Апрель, № 4. – С. 675–704.

119. Куц Андрей [Электронный ресурс] / Андрей Куц. – Режим доступа :

<http://www.petergen.com/bovka/duhov/kiyvda.html>.

120. Лазаревский А. Люди старой Малороссии (Милорадовичи) / А. Лазаревский // Киевская старина : ежемесеч. истор. журн. (Год первый). – 1882. – Т. 1, март. – С. 479–498.
121. Латкин В. Н. Законодательные комиссии в России в XVIII ст. Историко-юридическое исследование. – СПб. : Издание Л. Ф. Пантелеева, 1887. – Т. 1. – 595 с.
122. Лашкарев П. [Электронный ресурс] / Петр Лашкарев. – Режим доступа : http://krotov.info/lib_sec/12_1/lash/karev.htm.
123. Лашкарев Петр Александрович [Электронный ресурс] // Справочник научных обществ России. – Режим доступа : http://www.snor.ru/?an=pers_224.
124. Лашкарев П. А. Из чтений по церковному праву / П. А. Лашкарев // Труды Киевской Духовной Академии. – 1886. – Т. 2, № 8. – С. 495–552.
125. Лашкарев П. А. Право церковное в его основах, видах и источниках. Из чтений по церковному праву / Лашкарев П. А. – [2-е изд., испр. и доп.]. – К., 1889. – 213 с.
126. Линицкий П. И. О свободе воли / П. И. Линицкий // Труды Киевской Духовной Академии. – 1905. – Январь, № 1. – С. 26–48.
127. Линицкий П. И. Очерк истории философии древней и новой / П. И. Линицкий // Труды Киевской Духовной Академии. – 1901. – Май, № 5. – С. 3–32.
128. Линицкий П. И. Славянофильство и либерализм / П. И. Линицкий // Труды Киевской Духовной Академии. – 1882. – Май, № 5. – С. 3–57.
129. Линицкий П. И. Славянофильство и либерализм / П. И. Линицкий // Труды Киевской Духовной Академии. – 1882. – Август, № 8. – С. 341–408.
130. Линицкий П. И. Нравственные религиозные понятия у древних греческих философов / П. И. Линицкий // Труды Киевской Духовной Академии. – 1870. – Октябрь. – С. 127–219.
131. Литвинов В. Д. Идеї раннього Просвітництва у філософській думці України / Литвинов В. Д. – К. : Наук. думка, 1984. – 150 с.
132. Литвинов В. Д. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянської академии / Литвинов В. Д., Стратий Я. М., Андрушко В. А. – К. : Наук. думка, 1982. – 346 с.

133. Лотоцький О. Українські джерела церковного права / Олександр Лотоцький. – Нью-Йорк : Вид-во Св. Софії Української православної церкви в США, 1984. – 306 с.

134. Максимович М. А. Записки о первых временах Киевского Богоявленского Братства / Максимович М. А. – К. : Типогр. Федорова, 1965. – 45 с.

135. Маркевич А. Ханенко Николай Данилович / А. Маркевич // Русский биографический словарь. – СПб., 1901. – Т. XXI. – С. 273–275.

136. Мищик Ю. А. Петро Могила / Мищик Ю. А., Нічик В. М., Хижняк З. І. – К. : Поліграфічна дільниця Ін-ту укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2014. – 399 с.

137. Мозгова Н. Г. Київська духовна академія: 1819–1920: філософський спадок / Мозгова Н. Г. – К. : Книга, 2004. – 320 с.

138. Нагребельний В. П. Юридична практика / В. П. Нагребельний, М. В. Оніщук // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6 : Т–Я. – 2004. – С. 474.

139. Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII ст. / Ничик В. М. – К. : Наук. думка, 1978. – 298 с.

140. Ничик В. М. Феофан Прокопович / Ничик В. М. – М. : Мысль, 1977. – 192 с.

141. Німчук В. В. Києво-Могилянська академія і розвиток української лінгвістики / В. В. Німчук // Роль Києво-Могилянської академії в культурному єднанні слов'янських народів : зб. наук. праць / [відп. ред. В. М. Русанівський ; ред.: В. С. Харитонов, Г. М. Півторак]. – [Енцикл. вид.]. – К. : Наук. думка, 1988. – С. 61–70.

142. Німчук В. В. Смотрицький Максим Герасимович, чернець ім'я Мелетій / В. В. Німчук // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / [відп. ред. В. С. Брюховецький ; наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк]. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 499–500.

143. Нічик В. М. Петро Могила в духовній історії України / Нічик В. М. – К. : Укр. центр духовної культури, 1997. – 225 с.

144. Нравственный прогресс : речь, произнесенная на акте Киевской дух. Академии экстраординарным профессором

М. А. Олесницьким, 28 сентября 1884 г. // Труды Киевской Духовной Академии. – 1884. – Декабрь, № 12. – С. 453–486.

145. Оглоблин О. Люди старої України / О. Оглоблин. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. – 327 с.

146. Оглоблин О. Новгородсiверський патріотичний гурток [Електронний ресурс] / О. Оглоблин // Енциклопедія українознавства. Словникова частина (ЕУ – II). – Париж, Нью-Йорк, 1966. – Т. 5. – С. 1781.

147. Оглоблин О. Опанас Лобисевич 1732–1805 / О. Оглоблин // Українська Вільна АН. Исторична секція. – Мюнхен – Нью-Йорк : Дніпрова хвиля, 1966. – 99 с.

148. Огородник І. В. Українська філософія в іменах / І. В. Огородник, М. Ю. Русин ; [за ред. М. Ф. Тарасенка]. – К. : Либідь, 1997. – 328 с.

149. Олексійчук Л. В. Соціально-юридична характеристика церковного права / Л. В. Олексійчук // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – 2010. – № 98. – С. 12–14. – (Серія «Філософія. Полігологія»).

150. Олесницький М. Нравственное богословие [Электронный ресурс] / М. Олесницький. – [4-е изд.]. – С-Петербург, 1907. – 110 с. – (Православие и современность : электрон. библиотека). – Режим доступа :

<http://lib.eparhia-saratov.ru/books/14o/olesnicki/mtheology/mtheology.pdf>.

151. Олесницький М. А. Из системы нравственного богословия / М. А. Олесницький // Труды Киевской Духовной Академии. – 1890. – Май, № 5, т. 2. – С. 25–59.

152. Олесницький М. А. Из системы нравственного богословия / М. А. Олесницький // Труды Киевской Духовной Академии. – 1890. – Июнь, № 6. – С. 218–233.

153. Орловский П. И. (прот.). Сказания о блаженном Рафаиле митрополите Киевском / П. И. Орловский // Труды Киевской духовной академии. – 1908, июль. – С. 457–487.

154. Отчет о состоянии Киевской духовной академии за 1911/1912 уч. год // Труды Киевской духовной академии. – Январь, 1913. – 168 с.

155. Павлов А. С. Курс церковного права / Павлов А. С. – СПб. : Лань, 2002. – 384 с.

156. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / [відп. ред. В. А. Смолій; упоряд. : М. С. Трофимчук, Т. В. Чухліб]. – Львів : Світ, 2011. – 440 с.

157. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : Типогр. Ун-та им. Св. Владимира, 1845. – 906 с.

158. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – [2-е изд.]. – К. : Лито-типогр. заведение И. К. Вальнера, 1848. – Т. 1. – 724 с.

159. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : Лито-типогр. заведение И. К. Вальнера, 1846. – Т. 2. – 872 с.

160. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : Университет. типогр., 1852. – Т. 3. – 971 с.

161. Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденною при Киевском военном Подольском и Волынском генерал-губернаторе. – К. : Университет. типогр., 1859. – Т. 4. – 985 с.

162. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. – [2-е изд., доп.]. – К. : Типогр. Император. Ун-та им. Св. Владимира, 1898. – Т. 1. – 389 с.

163. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. – [2-е изд., доп.]. – К. : Типогр. Император. Ун-та им. Св. Владимира, 1897. – Т. 2. – 246 с.

164. Памятники, изданные Киевской Комиссией для разбора древних актов. – [2-е изд., доп.]. – К. : Типогр. Император. Ун-та им. Св. Владимира, 1898. – Т. 3. – 628 с.

165. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом / П. Пекарский. – СПб. : Изд-во Т-ва «Общественная польза», 1862. – Т. 1. – 578 с.

166. Петров М. І. [Електронний ресурс] / М. І. Петров. – Режим доступу :

http://wek.kiev.ua/uk/Петров_Микола_Іванович.

167. Петров Н. И. Киевская академия во второй половине XVII в. – К. : Типогр. Г. Корчак-Новицкого, 1895. – 171 с.
168. Петров Н. И. Описание рукописей церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии / Петров Н. И. – К. : Типогр. С. Т. Еремеева, 1875. – Вып. 1. – 687 с.
169. Петров Н. И. Описание рукописных собраний, находящихся в городе Киеве / Петров Н. И. – М. : Университет. типогр., 1891. – Вып. 1. – 321 с. – (Собрание рукописей Московского митрополита Макария (Булгакова), Мелецкого монастыря на Волыни, Киево-Братского монастыря и Киевской духовной Семинарии).
170. Петров Н. И. Первый (малороссийский) период жизни и научно-философского развития Григория Савича Сковороды / Н. И. Петров // Труды Киевской духовной академии. – 1902, дек. – С. 598–618.
171. Петров Н. И. Указатель церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии / Петров Н. И. – [2-е изд., исправ. и доп.]. – К. : Типогр. Император. Ун-та им. Св. Владимира, Т. Г. Корчак-Новицкого, 1897. – 291 с.
172. Пиаристы, пиары [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://krotov.info/spravki/essays/16_p/piar.htm.
173. Подгурский Ю. Русская церковь на служении государству в период смутного времени / Ю. Подгурский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1861. – Ноябрь, № 11. – С. 247–278.
174. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб. : Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXII : 1784–1788. – 1158 с.
175. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб. : Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXIII : С 1789 по 6 ноября 1796 года. – 969 с.
176. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб. : Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXVI : 1800–1801. – 873 с.
177. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб. : Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXVII : 1802–1803. – 1120 с.
178. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб. : Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXXV : 1818. – 672 с.

179. Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года. – СПб. : Типогр. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXXVIII : 1822–1823. – 1352 с.

180. Полное собрание законов Российской империи, с 1781 по 1783 года. – СПб. : Типография II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XXI. – 1083 с.

181. Посошков И. Т. Книга о скудности и богатстве / Иван Посошков. – М. : Типогр. Николая Степанова, 1842. – 317 с.

182. Постановление народного комиссариата просвещения об отмене балльной системы, прекращении чтения некоторых курсов и признании других не обязательными // Известия Всеукр. Ц. И. К. Советов и Х. С. Р. Д. – 1919. – 21 марта. – № 72.

183. Православная энциклопедия [Электронный ресурс]. – М., 2006. – Т. XI. – Режим доступа :

<http://www.bogoslov.ru/persons/29801/index.html>.

184. Прокопович Ф. Правда воли монаршей [Электронный ресурс] / Ф. Прокопович. – М. : Московская Типогр., 1722. – Режим доступа :

http://imwerden.de/pdf/feofan_prokopovich_prawda_voli_monarshej_1722.pdf.

185. Прокопович Феофан. Сочинения / Феофан Прокопович ; [под ред. И. П. Еремина]. – Москва ; Ленинград : Изд-во АН СССР, 1961. – 501 с.

186. Прокопович Феофан. Філософські твори : в 3 т. / Феофан Прокопович. – К. : Наук. думка, 1979–1981. –

Т. 1. – 1979. – 512 с.

187. Рабінович П. М. Методологія юридичної науки / П. М. Рабінович // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 3 : К–М. – 2001. – С. 618.

188. Самарин Ю. Ф. Стефан Яворский и Феофан Прокопович / Ю. Ф. Самарин // Избранные произведения. – М. : Московский философский фонд: РОССПЭН, 1996. – 606 с.

189. Сандалюк О. М. Милорадович Андрій Степанович / О. М. Сандалюк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / [відп. ред. В. С. Брюховецький ; наук. ред. упоряд. З. І. Хижняк]. – [Енцикл. вид.]. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 362.

190. Сандалюк О. М. Милорадович Петро Степанович / О. М. Сандалюк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / [відп. ред. В. С. Брюховецький; наук. ред. упоряд. З. І. Хижняк]. – [Енцикл. вид.]. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 363.
191. Симчич М. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії / М. Симчич. – Вінниця : О. Власюк, 2009. – 239 с.
192. Скворцов И. М. Записки по церковному законоведенью / Скворцов И. М. – К., 1848. – 266 с.
193. Слабченко М. Є. Ескізи з історії «Прав, по котрым судится малороссийский народ» / М. Є. Слабченко // Антологія української юридичної думки : в 10 т. – К. : ВД «Юрид. книга», 2002–2005. – Т. 3. – 2003. – С. 200–212.
194. Сливка С. С. Канонічне право : навч. посіб. / С. С. Сливка. – К. : Атіка, 2012. – 160 с.
195. Смирнов В. Г. Феофан Прокопович / Смирнов В. Г. – М. : Т-во «Соратник», 1994. – 221 с.
196. Смирнов С. Кирик и его Вопрошание / С. Смирнов // Православная богословская энциклопедія. – Петроград : Типогр. А. П. Лопухина, 1909. – Т. X : Киннамонь – Кюн. – С. 204–212.
197. Сократ Схоластик. *Historia Ecclesiastica* = Церковна Історія : в 7 кн. [Електронний ресурс] / Сократ Схоластик. – Режим доступу : <http://krotov.info/acts/04/socrat/socr00.html>.
198. Теличенко И. В. Очерк кодификации малороссийского права до введения Свода законов / И. В. Теличенко // Киевская старина. – К., 1888. – Т. 23. – С. 414–454.
199. Теорія держави і права. Академічний курс : підруч. / [О. В. Зайчук (відп. ред.), А. П. Заєць, В. С. Журавський, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко]. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 685 с.
200. Титлинов В. Феофан (Прокопович) / В. Титлинов // Русский биографический словарь. – СПб., 1913. – Т. XXV. – С. 399–448.
201. Титов Федор (протоиерей). Императорская Киевская Духовная Академия в ее трехвековой жизни и деятельности (1615–1915 гг.): Историческая записка / Федор Титов. – К. : Гопак, 2003. – 559 с.
202. Титов Ф. И. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Акты по истории заграничных

монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. / Титов Ф. И. – К. : Типогр. И. И. Чоколова, 1905. – Т. 1, ч. 1. – 528 с.

203. Титов Ф. И. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. / Титов Ф. И. – К. : Типогр. И. И. Чоколова, 1905. – Т. 1, ч. 2. – 1136 с.

204. Титов Ф. И. Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. Акты по истории заграничных монастырей Киевской епархии XVII–XVIII вв. – К. : Типогр. И. И. Чоколова, 1905. – Т. 1, ч. 3. – 1771 с.

205. Тихонов В. Н. Идеи П. Д. Юркевича о государстве и праве в контексте современности : [моногр.] / В. Н. Тихонов ; [науч. ред. О. Ф. Скакун]. – Луганск : РИО ЛАВД, 2003. – 304 с.

206. Титов Федор Иванович, протоиерей [Электронный ресурс] / Ф. И. Титов. – Режим доступа : <http://de.bogoslov.ru/persons/47976/index.html>.

207. Ткаченко В. М. Розвиток ідей прав людини у вченнях діячів Києво-Могилянської академії (поч. XVII ст.) / В. М. Ткаченко // Національний університет «Києво-Могилянська академія» : Наукові записки. – К. : ВД «КМ Академія», 2005. – Т. 77 : Юридичні науки. – С. 56–59.

208. Ткаченко В. М. Становлення ідей прав людини у поглядах Петра Могили / В. М. Ткаченко // Національний університет «Києво-Могилянська академія» : Наукові записки. – К. : Університет. вид-во «Пульсарі», 2009. – Т. 90 : Юридичні науки. – С. 62–63.

209. Ткаченко В. М. Ідеї державотворення Петра Могили / В. М. Ткаченко // Національний університет «Києво-Могилянська академія» : Наукові записки. – К. : Університет. вид-во «Пульсарі», 2010. – Т. 103 : Юридичні науки. – С. 64–66.

210. Ткаченко В. М. До питання про розвиток ідей прав людини у поглядах Петра Могили [Електронний ресурс] / В.М.Ткаченко. – Режим доступу :

http://law.univ.kiev.ua/images/abook_file/conf2013_istoria_prava_ta_derzh_tkachenko.

211. Ткачук М. Памфіл Юркевич. З рукописної спадщини / М. Ткачук. – К. : ВД «КМ Академія» : Університет. вид-во «Пульсарі», 1999. – 332 с.

212. Ткачук М. Л. Київ у релігійно-філософському відродженні початку ХХ ст.: до постановки проблеми / М. Л. Ткачук // Націона-

льний університет «Києво-Могилянська академія»: Наукові записки. – К.: ВД «КМ Академія», 2005. – Т. 37: Філософія та релігієзнавство. – С. 67–71.

213. Трофанчук Г. І. Канонічне право. Курс лекцій: навч. посіб. / Трофанчук Г. І. – К.: Юрінком Інтер, 2012. – 272 с.

214. Труды Киевской духовной академии. – К., 1870. – Январь. – 291 с.

215. Устав православных духовных училищ, Высочайше утвержденный 30 августа 1814 г. // Полное собрание законов Российской империи. – [Собрание первое]. – СПб., 1830. – Т. XXXII, № 25673. – С. 910–954.

216. Фаворов Н. А. О христианской нравственности / Н. А. Фаворов // Труды Киевской Духовной Академии. – 1880. – Январь, № 1. – С. 100–137.

217. Фаворов Н. А. О христианской нравственности / Н. А. Фаворов // Труды Киевской Духовной Академии. – 1880. – Февраль, № 2. – С. 225–265.

218. Флоровский А. В. Состав Законодательной комиссии 1767–74 гг. / Флоровский А. В. – Одесса: Типогр. «Техник», 1915. – 609 с.

219. Хижняк З. І. Безбородько Олександр Андрійович / З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / [ред. В. С. Брюховецький; упоряд. З. І. Хижняк]. – [Енцикл. вид.]. – К.: ВД «КМ Академія», 2001. – С. 62–63.

220. Хижняк З. І. З історії Києво-Могилянської академії XVII–XVIII ст. / Хижняк З. І. – К.: ВД «Києво-Могилянська академія», 2005. – 62 с.

221. Хижняк З. І. Завадовський Петро Васильович / З. І. Хижняк, В. О. Андрушко // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / [ред. В. С. Брюховецький; упоряд. З. І. Хижняк]. – [Енцикл. вид.]. – К.: ВД «КМ Академія», 2001. – С. 215.

222. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – К.: ВД «КМ Академія», 2003. – 184 с.

223. Хижняк З. І. Історія Києво-Могилянської академії / З. І. Хижняк, В. К. Маньківський. – [2-ге вид., доп. і перероб.]. – К.: Києво-Могилян. акад., 2008. – 203 с.

224. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / Хижняк З. І. – К.: Вища шк., 1981. – 234 с.

225. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / Хижняк З. І. – [Перевид.]. – К. : Вища шк., 1988. – 262 с.
226. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія: Історичний нарис / Хижняк З. І. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – 20 с.
227. Хижняк З. І. Могила Петро Симеонович / З. І. Хижняк // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / [відп. ред В. С. Брюховецький, наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк]. – [Енцикл. вид.]. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 370–374.
228. Хижняк З. І. Ректори Києво-Могилянської академії. 1615–1817 рр. / З. І. Хижняк ; [худож. Б. О. Плюта]. – К. : ВД «КМ Академія», 2002. – 190 с.
229. Хондзинский Павел. Прот. Митрополит Стефан Яворский и Архиепископ Феофан Прокопович : по следам диссертации Ю. Ф. Самарина / Павел Хондзинский. – СПб., 2011. – 63 с. – (Библиейско-богословская коллекция. Серия «История русской церкви»).
230. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУК). – Ф. 127 «Київська духовна консисторія». – Оп. 1043. – Спр. 113: Дело по сообщению киевского гражданского губернатора Симеона Ярмоловича о требовании учеников из КДА в приказные чины в губернию Литовскую. – 49 арк.
231. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1082: Учебные программы академии. – 130 арк.
232. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1126: Программы и конспекты лекций прочитанных в 1874–1875 учебном году. – 46 арк.
233. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1187: Учебные программы Академии за 1875/76 уч. год. – 83 арк.
234. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1321: Учебные программы Академии за 1878–79 уч. год. – 87 арк.
235. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1465: Программы и конспекты лекций, прочитанных в академии за 1880–1881 уч. год. – 67 арк.

236. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1531: Учебные программы академии 1882/83 уч. год. – 74 арк.

237. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1603: Программы лекций, прочитанных в академии за 1884 уч. год. – 107 арк.

238. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1743: Отчеты о лекциях, прочитанных преподавателями академии за 1885–86 уч. год. – 45 арк.

239. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1792: Программы лекций, прочитанных в академии в 1886–1887 уч. году. – 140 арк.

240. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1904: Программы и отчеты преподавателей о лекциях, прочитанных в академии за 1888/9 год. – 184 арк.

241. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1955: Программы лекций, прочитанных 1889/90 уч. год. – 177 арк.

242. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 1996: Программы чтений в 1890/91 уч. год. – 147 арк.

243. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2127: Программы лекций, прочитанных в 1892–93 уч. год. – 177 арк.

244. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2235: Программы наставников за 1894/95 уч. год. – 176 арк.

245. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2304: Программы наставников Академии за 1895/96 уч. год. – 236 арк.

246. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. –

Спр. 2356: Програма наставников академии за 1896/7 уч. год. – 202 арк.

247. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2407: Програма наставников академии за 1897/98 уч. год. – 180 арк.

248. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2469: Програма наставников академии за 1898/99 уч. год. – 152 арк.

249. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2522: Програма наставников академии по преподаваемым ими наукам за 1899–1900 уч. год. – 153 арк.

250. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2523: Програма наставников академии по преподаваемым ими наукам 1900–1901 уч. год. – 165 арк.

251. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2637: Програма наставников академии за 1901–1902 уч. год – 103 арк.

252. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2722: Програма наставников академии на 1902/1903 уч. год. – 144 арк.

253. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 2870: Программы наставников академии за 1904–1905 уч. год. – 116 арк.

254. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 4057: О расписании испытаний и переписка о личном составе за 1918/19 уч. год. – 15 арк.

255. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 560: Представление Синоду о введении в курс академического образования правоведения, составленного Аскоченским, 1857 г. – 5 арк.

256. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 666: Програми преподавания в академии на 1863–65 гг. – 78 арк.
257. Центральний Державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАУК). – Ф. 711 «Київська духовна академія». – Оп. 3. – Спр. 667: Програми преподавания в академии на 1863–64 гг. – 80 арк.
258. Цицерон Марк Туллий. Речь по поводу возвращения Марка Клавдия Марцелла : в 2 т. [Электронный ресурс] / Марк Туллий Цицерон ; [В. О. Горенштейн, М. Е. Грабарь-Пассек (отв. ред.)]. – М. : Изд-во АН СССР, 1962. – Т. II : 62–43 гг. до н. э. – Режим доступа : <http://ancientrome.ru/antlitrg/t.htm?a=1267350023>.
259. Цыпин В. А. Церковное право: Курс лекций [Электронный ресурс] / В. А. Цыпин // Круглый стол по религиозному праву / Киевское книжество : электрон. он-лайн библиотека. – М., 1994. – Режим доступа : <http://lib.kdais.kiev.ua>.
260. Цыпин В. А. Церковное право : учеб. пособие / Цыпин В. А. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во МФТИ, 1996. – 442 с.
261. Никольский А. Скворцов Иоан Михайлович / А. Никольский // Русский биографический словарь. – СПб., 1904. – Т. XVIII. – С. 546–551.
262. Шевченко Ф. П. Роль Києва в міжслов'янських культурних зв'язках у XVII–XVIII ст. / Шевченко Ф. П. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 44 с.
263. Шевчук В. О. Капніст Василь Васильович / В. О. Шевчук // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / [відп. ред В. С. Брюховецький, наук. ред., упоряд. З. І. Хижняк]. – [Енцикл. вид.]. – К. : ВД «КМ Академія», 2001. – С. 252–253.
264. Шемшученко Ю. С. Наш друг Туманський. К 200-летию со дня рождения / Шемшученко Ю. С. – К. : Юрид. книга, 2000. – 656 с.
265. Шемшученко Ю. С. Юридична наука / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. – Т. 6 : Т–Я. – 2004. – С. 472–473.

266. Шемшученко Ю. С. Юридична освіта / Ю. С. Шемшученко // Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1998–2004. –

Т. 6 : Т–Я. – 2004. – С. 473–474.

267. Шинкарук В. І. Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI–XVIII ст.) : [тексти і дослідження] / Шинкарук В. І. – К. : Наук. думка, 1988. – 568 с.

268. Экземплярский В. И. К вопросу об отношении нравственности к политике : [речь, произнесенная на годовичном акте Киевской духовной академии 26 сентября 1905 г.] / В. И. Экземплярский // Труды Киевской Духовной Академии. – 1905. – Ноябрь, № 11. – С. 261–293.

269. Юркевич Памфіл. З рукописної спадщини / Памфіл Юркевич ; [упоряд. М. Ткачук]. – К. : ВД «KM Academia» : Університет. вид-во «Пульсари», 1999. – 332 с.

270. Юркевич Памфіл. Історія філософії права. Філософія права. Філософський щоденник / Памфіл Юркевич ; [упоряд.: Р. Піч, М. Лук ; заг. ред. В. Нічик]. – [3-тє вид.]. – К. : Ред. журналу «Український світ», Вид-во імені Олени Теліги, 2001. – 751 с.

271. Юркевич П. Д. Вибране. / П. Д. Юркевич ; [пер. В. П. Недашківського ; упоряд., передмова й примітки А. Г. Тихолаза]. – К. : Абрис, 1993. – 416 с. – (Бібліотека часопису «Філософська і соціологічна думка». Серія «Українські мислителі»).

272. Юркевич П. Д. Философские произведения / Юркевич П. Д. – М. : Правда, 1990. – 670 с.

273. Яворский Стефан. Камень веры [Электронный ресурс] / Стефан Яворский. – СПб. : Общество памяти игумении Таисии, 2010. – 768 с.

274. Яворский Стефан. Філософські твори : у 3 т. / Стефан Яворський. – К. : Наук. думка, 1992–1992. – (Серія «Пам'ятки філософської культури Українського народу»).

Т. 1. – 1992. – 629 с.

275. Яковлів А. І. Український кодекс 1743 року «Права, по которым судится малороссийский народ». Його історія, джерела та систематичний виклад змісту / Яковлів А. І. – Мюнхен : Заграва, 1949. – 210 с.

276. Ярмусь С. Памфіл Данилович Юркевич та його філософська спадщина / С. Ярмусь. – Вінніпег (Канада), 1979. – 76 с.

277. Ясь О. В. Новгород-Сіверський гурток / О. В. Ясь // Енциклопедія історії України / [редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2010. – Т. 7 : Мі–О. – С. 446–447.

278. Ordine degli scolopi [Risorsa elettronica]. – Accesso : <http://www.scolopi.org/it-IT/Chi-siamo.aspx>.

ДОДАТКИ

Списки підготовлено за виданнями: Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст. / В.С. Брюховецький (ред.), З.І. Хижняк (упоряд.). – Енциклопедичне вид. – К. : Вид. дім «КМ Академія», 2001. – 736 с. ; Русский биографический словарь (25 томів), що видавався Руським історичним товариством з 1896 по 1918 р. ; При підготовці Додатка Б використано: Оглоблин О. Люди старої України. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1959. – 327 с.

Додаток А

Викладачі і випускники Києво-Могилянської академії, згадані у дослідженні

1. Адамацький Олександр, чернець ім'я Єпифаній (?–1739) – префект Казанської семінарії, архімандрит. Близько 1716–1728 р. навчався в КМА, де не закінчив клас богослов'я. 1729 р. постригся в ченці. 1731/1732 навч. року викладав у нижчих класах КМА. У 1734 р. запрошений архієпископом Казанським і Свйгязьким І. Рогалевським до Казані на посаду префекта семінарії при Успенському Зилантївому монастирі, у цьому ж році Єпифаній став архімандритом даного монастиря. У 1734 р. викладав латину та «київські науки» в спеціально відкритому при семінарії класі для місцевого неросійського населення.

2. Александрович Тимофій Васильович, чернець ім'я Тихон (Тихін) (1714–1746) – префект КМА, вчений, викладач. Походив із родини священика. Навчався в КМА до 1743 р. й одночасно займався приватним викладанням. Після закінчення КМА постригся в ченці в КПЛ у 1743 р. Як один із кращих випускників залишений викладачем у КМА, у цей же час був проповідником у КПЛ. В академії викладав риторику (за власними підручниками у 1744–1746 р.) та піїтики у 1743/44 р. замість М. Козачинського. 1745 р. викликаний до викладання в Московську слов'яно-греко-латинську академію, але митрополит Рафаїл Заборовський його не відпустив і залишив при академії, як необхідного викладача для КМА.

3. Безбородько Олександр Андрійович (1746 (1747)–1799) – князь, граф Священної Римської імперії, спочатку навчався вдома під наглядом батька Андрія Яковича. Згодом вступив в Академію, а після закінчення курсу в КМА – на цивільну службу, на якій досяг вищих державних посад і за заслуги перед вітчизною, зокрема на дипломатичній ниві, зведений імператором Павлом у звання князя

та державного канцлера. У 1765 р. вступив на службу в званні бунчукового товариша та був зачислений до канцелярії П. О. Румянцева. У 1775 р. О. А. Безбородька призначено секретарем Ї Величності імператриці Катерини, а в кінці 1780 р. долучено до колегії іноземних справ із званням «уповноваженого для всіх негодіцій». У 1786 р. – гофмейстер, крім того, в цьому році Катерина своїм рескриптом призначила останнього «мати присутність у Раді». «... любов свою до Малоросії, де він народився, поширював на всіх земляків своїх, уродженців цього краю».

Із (14) серпня 1790 р. на умовах, пропорованих О. А. Безбородьком, був укладений мир з королем Густавом III, за що О. А. Безбородька нагороджено чином дійсного тайного радника. За участю останнього був підписаний і мирний договір 29 грудня (9 січня 1792 р.) між Росією та Туреччиною в Яссах. Після смерті імператриці Катерини в 1796 р. імператор Павло повелів О. А. Безбородьку разом із генерал-прокурором, графом Самойловим, у присутності князів Олександра та Костянтина розбір і опечатання державною печаткою всіх документів, які були в кабінеті покійної імператриці. Був уповноваженим з укладення договору з Мальтійським орденом, за що в 1797 р. отримав від імператора Павла діамантовий хрест та зірку андріївського ордена. О. А. Безбородьку дано звання князя Російської імперії з титулом ясновельможного. У кінці 1798 р. була надана відпустка через хворобу. Невдовзі він помер.

4. Березицький Василь – магістр, юрист Люблінського коронного трибуналу. Викладав у класі синтаксими в часи ректорства Хоми Євлевича (1628–1631 (1632)).

5. Богацький Веніамін (?–?) – викладач, ігумен. У 1720/21 навч. році викладав риторику в КМА, а в 1733 р. призначений ігуменом Гадяцького Красногірського Миколаївського монастиря. Того ж року заарештований за звинуваченням у невідправленні царських молебнів.

6. Валявський Йоаникій (?–?) – викладач КМА в 1689/90 роках, читав курс лекцій з риторики.

7. Галяховський Дем'ян Олексійович, чернече ім'я Досифей (1719–?) – професор, бібліотекар КМА, архімандрит. Навчався в КМА в 1724–1740 р. Після закінчення запрошений до Санкт-Петербурга перекладачем при кабінеті імператриці. 1745/46 р. – учитель у класі синтаксими в КМА, з 1746–сер. 1749 р. викладає риторику та Велику інструкцію. 1749 р. – кафедральний писар Київсь-

кого Софійського монастиря. 1759–1763 р. – архімандрит Слуцького Троїцького монастиря.

8. Гармашенко (Армашенко Наркіс) Нарцис (1695–1741) – викладач, просвітник. Вступив у КМА в 1704 р., де закінчив повний курс навчання. 1717 р. постригся в ченці, з 1719 р. – ієродиякон. У КМА викладав риторику з 1719 р. В описаній у дисертаційному дослідженні книзі з риторики є запис, що її видав отець Нарцис Гармашенко, родич отця Феодосія Смержевського та Його Імператорської світлої Величності війська Запорозького полковника гадяцького та кавалера македонського Михаїла Милорадовича. 1727 р. – ієромонах КПЛ. У 1731 р. на прохання ректора Московської слов'яногреко-латинської академії С. Мигалевича направити проповідників до Академії виїхав до Москви. У 1739 р. проповідував у монастирях Новгороді, з 1740 р. – проповідник при Новгородській семінарії.

9. Гізель Інокентій (бл. 1600–1683) – ректор Києво-Могилянського колегіуму в 1646 – поч. 1650 рр. Освіту здобув в КМА за часів Петра Могили. Інокентій Гізель потрапив у число тих вихованців, котрих П. Могила своїм коштом відправив заради наук за кордон у 1642 р. Навчався в Замойській академії, у Пруссії, Англії. Окрім богословських наук вивчав право. Повернувшись у КМА, був спочатку вчителем граматичних класів, згодом – професором філософії та богослов'я, а від 1646 р. – ректор та ігумен Братського Богоявленського монастиря. З 1650 р. І. Гізель – ігумен Київського Кирилівського монастиря. 1652 р. переведений ігуменом Пустинно-Микільського монастиря. 1656 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. Очолював дипломатичні посольства до російського царя після укладення українсько-московського договору 1654 р. Відстоював ідеї незалежності Української церкви, захищав її правовий статус, права та привілеї монастирів. Обстоював правильність виборності митрополитів і збереження підпорядкування Київської митрополії Константинопольському патріарху. Важливим підручником професора став «Твір про всю філософію» (1646/47), де окрім іншого обґрунтована роль людини та її пізнавальної діяльності. «Мир з Богом людині» (1669 р., перевидано 1671 р.) містив моральні засади, через які на Московському православному соборі 1690 р. трактат було за-суджено на спалення.

10. Добрина Сильвестр (1712–1767) – викладач КМА, архімандрит. Навчався в КМА, де згодом викладав: у 1738–41 р. у граматичних класах, 1741–43 р. – у класі пітики та риторики в

1743/44 навч. році. 1744 р. – ігумен Київського Петропавлівського монастиря. В 1747 р. йому разом із С. Кулябкою, В. Старжицьким, А. Піонтницьким доручено укласти «Книжицу о собственных всякого чина должностях». 1748 р. – ігумен Київського Кирилівського монастиря, 1749 р. – Віленсько-Святодухівського монастиря. З 1760 р. – архімандрит Глухівсько-Петропавлівського монастиря.

11. Заборовський Рафаїл (1676–1747) – митрополит Київський, Галицький і всієї Малоросії. Початкову освіту здобув за кордоном, після смерті батька переїхав з матір'ю до Києва й навчався в КА до класу філософії. За розпорядженням Стефана Яворського переведений у Московську академію, де закінчив навчання. Митрополит Яворський у Законослаському монастирі постриг його в монахи з нареченням імені Рафаїл, після рукоположення – в сан ієромонаха, визначив учителем риторики в Московську академію, де Рафаїл служив не довго. За височайшим наказом був призначений флотським Обер-ієромонахом, а згодом – архімандритом Троїцьким Колязинового монастиря та синодальним асесором. 9 жовтня 1725 р. за указом імператриці Анни Іванівни Рафаїл призначається хіротонісаним у єпископа Псковського та Наварського, разом з тим – членом Св. Синоду. Після прибуття у Псков відкрив при своїй кафедрі школу, а на його прохання КА вислала до Пскова своїх вихованців на посади вчителів. 2 серпня 1730 р. Київський архієпископ Варлаам Валантович був засланий у Кирило-Белозерський монастир, а на Київську паству Височайшим указом 13 квітня 1731 р. був переміщений Рафаїл, якому сказано титулуватися не митрополитом, а архієпископом, як титулувався і його попередник. У сан митрополита його возвела імператриця Єлизавета Петрівна 2 червня 1743 р., за клопотанням Св. Синоду. Після переміщення Рафаїла Св. Синод мав надію, що він встигне поновити той церковний благоустрій, який так ретельно створював Петро Могила. Рафаїлу належить авторство інструкції правил для студентів та викладачів «Leges academicae docentibus et studentibus observandae». 1743 р. отримав сан митрополита Київського, Галицького і всієї Малої Росії. За свої заслуги перед КМА вдячні професори й вихованці на честь митрополита назвали академію Києво-Могило-Заборовською.

12. Завадовський граф Петро Васильович (1739 (1738)–1812) – дійсний таємний радник, сенатор, перший міністр народної просвіти, голова департаменту законів у державній раді. Початкову освіту здобув у домі свого дядька по матері М. Ширая, згодом всту-

пив до Академії. Після закінчення КМА, в якій навчався одночасно з О. А. Безбородьком, вступив на цивільну службу, на якій досяг високих державних посад. Був дієвим працівником Катерини II, особливо дієву участь брав у зіставленні «Установлень про губернії» («Учреждений о губерниях») та в справах народної освіти: був головою Комісії для облаштування народних училищ та складання для них підручників. За його службу в царині народного просвітництва Катерина II присвоїла йому звання графа, а Олександр I, коли були засновані міністерства в 1802 р., призначив міністром народної Просвіти. Після відкриття державної ради в 1810 р. призначений головою департаменту законів, на цій посаді залишався аж до смерті у 1812 р. П. В. Завадовському належить також розроблення цензурного уставу, якому історики адміністративного права дають назву «ліберального» і котрий у 1812 р. був змінений на шкоду свободі слова.

13. Калачинський (Колачинський) Прокопій (?–?) – ректор КМА, професор, ігумен. Навчався в КМА та за кордоном, повернувшись, постригся в ченці. В академії викладав: з 1691 р. – риторику, у 1693–1695 р. – філософію, у 1697 р. – богослов'я. У 1697 – березень 1701 р. – ректор КМА. З 1706 р. – ігумен Київського Пустинно-Миколаївського монастиря.

14. Калиновський Степан, чернець ім'я Стефан (бл. 1700–1753) – архієпископ, філолог, поет, проповідник. Закінчив КМА на поч. 1720-х р. У 1726 р. – префект КМА, викладав риторику та грецьку мову. З 1733–1736 р. – ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії. 1736 р. – архімандрит Олександро-Невської лаври, 1739 р. – єпископ Псковський, Изборський і Наварський, 1745 р. – архієпископ Великоновгородський та Великолуцький. Сприяв перетворенню школи при Олександро-Невській лаврі на семінарію, а в Новгородській семінарії відкрив класи філософії та богослов'я, запровадив вивчення єврейської мови.

15. Кононович-Горбацький Йосиф (?–1653) – ректор КМА, вчений, єпископ. Вчився за кордоном. У 1635/36 навч. році він – професор риторики в КМА, 1639–1642 р. – професор філософії, у 1642–1646 р. – ректор КМА, в 1646–1650 р. – ігумен Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, а з 1650 р. – єпископ Мстиславський, Оршанський і Могильовський. Брав участь у створенні «Православного сповідання віри». Означену працю розглянуто 1640 р. на Київському духовному соборі, згодом, у 1642 р., – на православному помісному соборі в Яссах та затверджено в 1643 р. Кон-

стантинопольським, Александрійським, Антіохійським, Єрусалимським патріархами. Помер у сані єпископа Мстиславського, Оршанського і Могильовського (Білоруського).

16. Кроковський Олександр, чернече ім'я Йоасаф (?–1718) – учений, богослов, історик, ректор КМА, митрополит Київський, Галицький і всієї Малоросії. До 1670 р. – навчався в КМА. З 1673 р. – продовжив навчання за кордоном, слухав курси богослов'я та філософії в Римській академії, прийнявши на той час уніатство. 1683 р. – повернувся у православ'я, в тому ж році постригся в ченці, в 1688 р. – обраний ігуменом Київського Пустинно-Миколаївського монастиря. З 1683 р. – професор поетики та риторики в КМА, у 1686–1689 р. – професор філософії і префект Академії. У 1689/90 навч. році – професор богослов'я та ректор КМА, повторно був ректором Академії у 1693–1697 р., згодом призначений архімандритом КПЛ. 1708 р. – митрополит Київський, Галицький і всієї Малої Росії. За згодою і підтримкою митрополита Ясинського та гетьмана Мазепи очолив посольство до Москви, подавши чолобитну, отримав дві царські грамоти: про закріплення за КМА всіх її маєтностей та про підтвердження прав КМА користуватись її давніми привілеями – самоврядуванням та правом навчати дітей усіх станів з України, Росії та інших країн. 1685–1712 р. уклав «Літописець» на основі літописів Київської Русі: «Літописця», редактованого В. Ясинським, «Кройніки» Т. Софоновича, «Синопису» та хроніки М. Стрийковського.

17. Кулябка Семен Петрович, чернече ім'я Сильвестр (1704–1761) – просвітник, філософ, теолог, ректор КМА, архієпископ. 1714–1726 р. – навчався в КМА. Був послушником Київського Межигірського монастиря, а в 1727 р. постригся в ченці, незабаром став ієродияконом. На початку 1730-х р. запрошений до КМА, викладав спочатку іноземні мови та в молодших класах, згодом у 1732–1735 р. – у класі риторики, з 1735–1739 р. викладав філософію. У серпні 1737 р. – префект, а в 1740–1745 р. – ректор КМА та настоятель Київського Братського монастиря. В 1742 р. – виголосив промову на коронації імператриці Єлизавети Петрівни і подав їй прохання на підтвердження володінь Братського монастиря та КМА. Також виголошував промови до імператриці під час її перебування в Києві у 1744 р., наступного року – промову на честь одруження Петра III. 1745–1750 рр. С. Кулябку настановлено єпископом Костромським і Галицьким. У 1747 р. відкрив семінарію при архієрейсь-

кому домі в Костромі. З квітня 1750 р. – єпископ Санкт-Петербурзький і Шліссельбурзький, а з липня 1750 р. – архієпископ.

18. Ляскоронський (Ляцкоронський), чернече ім'я Сильвестр (?–1754) – ректор КМА, архімандрит Братського монастиря, драматург. Після закінчення навчання в КМА на поч. 1730-х рр. запрошений викладачем до академії. Протягом 1734/35 навчального року викладав у класі граматики, у 1736/37 р. – синтаксими, у 1737/38 р. – піігики, у 1738/40 рр. – риторики. У 1740 р. – член Київської консисторії, у 1741–1744 рр. – ігумен Віленського Святодухівського монастиря, з 1745 р. – архімандрит Нїжинського Благовіщенського Назарет-Богородицького монастиря. У 1746 р. запрошено на посаду ректора КМА, а водночас і професора богослов'я й архімандрита Київського Братського монастиря (1746–1751). Ляскоронський багато справ робив самочинно, не погоджуючи їх із протектором КМА, митрополитом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії Г. Щербацьким, через що у 1751 р. його звільнено на «спочинок» у Київський Видубицький монастир.

19. Орлик Пилип Степанович (1672–1742) – дипломат, публіцист, генеральний писар, гетьман України в екзилі. Освіту здобув у Віленському єзуїтському колеґіумі та в КМА. В Академії навчався до 1694 р., після закінчення якої працював кафедральним писарем Київської митрополії, з 1700 р. – в Генеральній військовій канцелярії молодшим писарем, а з 1706 р. – генеральним писарем, 1710 р. обраний гетьманом України на козацько-старшинській раді. Під час обрання Пилипа Орлика із козацькою старшиною було укладено угоду під назвою «Конституція прав і свобод Запорозького Війська», що стосувалась усієї Козацько-Гетьманської держави, відповідна пам'ятка на свій час не мала аналогів у Європі. Подальша діяльність Пилипа Орлика присвячена боротьбі за звільнення України від російського панування. Так, у 1712 р. він звертається до правлячих кіл Європейських держав з маніфестом: «Козацька нація, що стогне під тиранським ярмом Москви, прагне лише того, щоб добитися своєї волі», а також написав «Вивід прав України», де втілює ідею про право незалежного, вільного існування українців. Пилип Орлик, зокрема, зазначав, що якщо Європа не допоможе Україні в боротьбі останньої за незалежність від Росії, то кожна з європейських держав, та й уся Європа в цілому, відчують на собі небезпеку для власної свободи від агресивної Росії. Уклав союзний договір із Швецією, а в

1710 р. – з Кримським ханством, останнє визнавало незалежність України, 1712 р. – Туреччина визнала владу Пилипа Орлика на Правобережній Україні та Запоріжжі. В 1711 та 1713 рр. здійснював походи на Україну, в 1713 р. – турки уклали мир з Московією, в цих умовах Пилип Орлик виїхав з родиною до Швеції. У 1720 р. – залишив Швецію, жив у Сілезії, Польщі та ін. країнах. Смерть союзника Пилипа Орлика, шведського короля Карла XII у 1718 р. послабила визвольні змагання українців. Знову намагався створити коаліцію із Швецією, Туреччиною та Кримом проти Росії. 1722 р. – виїздив до Туреччини. До 1734 р. жив у Салоніках, згодом – у Молдавії, Яссах, де і помер.

20. Подолинський Іван Наумович (1777–1852) – голова Київської кримінальної палати, дійсний статський радник. 1787–1795 р. – навчався в КМА, у 1795 р. – підканцелярист Київської консисторії. Далі служив канцеляристом, секретарем Київського губернського правління й Київського цивільного губернатора, чиновником з особливих доручень при Київському військовому губернаторові, виконував обов'язки київського віце-губернатора, а від 1834 р. – голова Київської кримінальної палати.

21. Політика (Поветика, Политика) Григорій Іванович (1735–1798) – дипломат, перекладач. Навчався в КМА та в Московській слов'яно-греко-латинській академії у 1745–1750 р. У 1750 р. – в університеті при Санкт-Петербурзькій АН. 1755 призначений перекладачем з латини та польської мови до Колегії закордонних справ. 1762 р. – секретар російського посольства при Римському імператорському дворі у Відні, з 1770 р. – радник посольства. 1777 р. – отримав грамоту на австрійське дворянство від імператора Йосифа II. З 1779 р. – канцелярський радник, невдовзі і статський радник. 1786 р. – отримав орден св. Володимира IV ст.

22. Прокопович Феофан (Теофан) (1677(1681)–1736), у миру Єлизар (Єлісій) – вчений, письменник, ректор КМА, єпископ Псковський, Нарвський та Ізборський, архієпископ Новгородський і Великолуцький. Здобув початкову освіту в Києво-Братському монастирі, надалі – у 1687–1696 рр. навчався в Києво-Могилянській академії, але, не скінчивши повного курсу навчання, вирушив за кордон. Згодом навчався в кількох університетах Європи, найбільше (три роки) – в Collegium Graecum – Колегії св. Атанасія в Римі. Відзначився як студент «великих здібностей, що досягнув найвищих результатів». У 1705–1716 рр. викладав в Академії поезику, риторич-

ку, історію, натурфілософію (фізику й астрономію), філософію, логіку, теологію, математику. У 1711–1716 рр. – ректор Києво-Могилянської академії, викладач курсів поетики, риторики, логіки, натурфілософії, математики, численних «Слів» і проповідей. Його віршована драма «Владимир» (1705), присвячена гетьману Івану Мазепі, є одним із найвизначніших зразків шкільної драми. За його «Букварем» і «Первым ученім отроком» (1721) навчались не лише українці та росіяни, а й грузини, серби, греки, болгары. У Сербії ця праця витримала сім видань і була популярною навіть у ХІХ ст. Численні вірші мислитель писав латинською, польською, російською мовами, серед них – «Laus Bogystheni» («Похвала Дніпрові»), «Ad pontificum» (Проти папи Урбана VII, на захист Галілея). Зусиллями мислителя виховано в Академії плеяду непересічних філософів та видатних просвітників, які продовжили справу свого вчителя, серед них – Гавриїл Бужинський, Теофіл Кролик, Лаврентій Горка, Іоан Максимович, Симеон Тодорський, Сильвестр Кулябка, Михайло Козачинський та ін. Ф. Прокопович першим розробив методологію писання й викладання історії, яку виклав у курсі риторики за 1706/07 навчальний рік «De method scribendi historiae...» («Про методи писання історії...»). Головним для історика вважав принцип «Користь, що випливає з істини...». Йому належать історичні праці «Собрание от летописателей...» та «Реестр государей российских от самого Рюрика...». У 1716 р. Петро І забирає Ф. Прокоповича до Петербурга, де останній спочатку став єпископом Псковським, Нарвським та Ізборським (07.04.1718), а 10.07.1725 р. – архієпископом Великоновгородським і Великолуцьким. З 1721 р. мислитель – віцепрезидент Синоду, фактично очолив Російську православну церкву. Ф. Прокопович підтримував зв'язки з відомими європейськими вченими й просвітниками, такими як А.-Г. Франке, Ю.-С. Шаршміт, Г.-З. Байєр, І. Ф. Буддеус та ін., відкривав школи, запрошував закордонних учених. Філософ став ініціатором скасування патріаршества в Росії, підтримував державні реформи Петра І. Ф. Прокопович став найяскравішим представником доктрини освіченого абсолютизму в Росії.

23. П'ятницький (Піонтницький), чернець ім'я Арсеній (?-?) – викладач, чернець. Навчався в КМА. Чернець КПЛ. У 1740–1741 р. – викладав риторіку в Смоленській семінарії, 1741 р. – повернувся в КПЛ, а в 1742/43 навч. р. – в КМА. Крім викладання в 1741–1742 р. разом із В. Старжицьким працював над «Книжицей

для основательнейшого знання християнського закону». 1744–1745 р. – за дорученням Рафаїла Заборовського брав участь у складанні «Книжицы о собственных всякого чина должностях». 1746 р. – відряджений викладати філософію в Харківському колегіумі.

24. Рубан Василь Григорович (1742–1795) – історик, письменник, перекладач. Навчався спочатку вдома, а згодом, у 1752–1754 р., – у КМА. Близько 1754 р. – перевівся до Московської слов'яно-греко-латинської академії, де слухав лекції до 1755 р. Після підготовки в Університетській гімназії, у 1759–1761 р., навчався в Московському університеті. 1762 р. – колезький актуаріус Колегії іноземних справ. 1762–1763 р. – перекладач з турецької мови в Запорозькій Січі (у Микитовому Перевозі на Дніпрі), де видавав паспорти руським підданним, які відправлялись у своїх торгових справах у Крим. 1767 р. – колезький перекладач, 1771 р. – колезький секретар. 1773 р. – протоколіст Межової експедиції Сенату, під начальством О. О. В'яземського. 1744 р. – колезький асесор та секретар князя Г. О. Потьомкіна. У 1779 р. – надворний радник, також призначений тимчасово виконувати обов'язки директора Новоросійських училищ. Г. О. Потьомкін був призначений у 1784 р. президентом Военної колегії, разом з ним до цієї установи був призначений і В. Г. Рубан, останній працював у колегії завідувачем відділу іноземного листування та перекладачем ділових документів з польської мови, на цій посаді перебував до самої смерті. 1786 р. – отримав чин колезького радника. Займався видавничою діяльністю. У зв'язку з роботою Комісії зі складання Нового Уложення В. Г. Рубан видав кілька цікавих праць: «Короткі географічні, політичні та історичні відомості про Малу Росію, з долученням українських трактатів і відомостей про пошти, списку духовних і світських там знаходяться нині чинів, зокрема народу та ін.» 1773 р. («Краткие географические, политические и исторические известия о Малой России, с приобщением украинских трактатов и известий о почтах, списка духовных и светских тамо находящихся ныне чинов, числе народа и пр.») та «Короткий літопис Малої Росії з 1506 по 1776 рік», 1777 р. (Рубан Василий Григорьевич Краткая летопись Малыя России с 1506 по 1776 год, с изъяснением настоящего образа тамошняго правления и с приобщением списка преждебывших гетманов, генеральных старшин, полковников и иерархов; також Землеописания, с показанием городов, рек, монастырей, церквей, числа людей, известий о почтах и других нужных сведений. – СПб: печатано при Артиллерийском и

Инженерном шляхетном кадетском корпусе у содерж. тип. Х. Ф. Клена, 1777).

25. Сковорода Григорій Савич (1722 – 1794) – мислитель, поет, педагог, український філософ. Від 1730 р. – займався у сільській школі, вчився у вчителя-дяка. 1734 р. – вступив до нижчого граматичного класу КМА – фари. До грудня 1741 р. – закінчив фару, інфиму, граматику, синтаксиму, поезику, риторику. На другому році класу філософії – зарахований півчим до придворного хору імператриці Єлизавети Петрівни у Санкт-Петербурзі (через що перервав навчання). Подорожував закордон, після повернення 1750 р. – був викладачем пішки у Переяславському колегіумі, восени 1751 р. – повернувся до КМА, продовжив навчання у класі богослов'я, проте повного курсу не закінчив. Його рекомендовано домашнім учителем поміщику С. Томарі, де 1753–1759 р. навчав малолітнього сина Томари Василя. У 1759–1764 р. – працював у Харківському колегіумі, де викладав пішки, згодом грецьку мову. 1764 р. – із М. Ковалинським їздив до Києва, у 1768 р. – повернувся на викладання до Харківського колегіума. Але у 1769 р. – покинув офіційну службу, став мандрівним філософом.

26. Троцинський Дмитро Прокопович (1754–1829) – після закінчення КМА, з допомогою своїх академічних товаришів О. А. Безбородька та П. В. Завадовського отримав місце при князі М. В. Рєпніні. У 1793 р. призначений статс-секретарем до Катерини II. При Олександрі I за визначні заслуги йому надано статус дійсного таємного радника і назначено міністром уділів, а в 1814 р. – міністром юстиції. Протягом 1814–1817 р. – міністр юстиції та фінансів Росії. Займався театральною справою. Разом із В. Капністом склав проект формування козацького ополчення на Лівобережній Україні 1812–1813 р., що мав козацький устрій. Після відставки в 1821 р. повернувся в с. Кибинці, де сприяв культурному відродженню.

27. Туманський Василь Григорович (бл. 1725(1723)–?) – бунчуковий товариш, генеральний писар. Закінчив КМА, служив у Переяславській полковій канцелярії, згодом – у Генеральній військовій канцелярії. 1748 р. – старший військовий канцелярист, у 1750 р. – бунчуковий товариш, у 1762–1767 р. – генеральний писар, соратник К. Розумовського. Зі створенням другої Малоросійської колегії, яку очолив граф П. О. Рум'янцев-Задунайський, В. Г. Туманський став її ченом.

28. Туманський Іван Григорович (бл. 1740– кін. XVIII) – перекладач, голова палати цивільного суду. Навчався у КМА, після закінчення якої у 1758 – 1761 навчався у Санкт-Петербурзькому академічному університеті. Був перекладачем у Герольдмейстерській конторі, та обер-секретарем Сенату. Входив до «Собрания, старающегося о переводе иностранных книг». Іван Григорович переклав 64 статті з «Енциклопедії, або Тлумачного словника наук, мистецтв та ремесел», уклав збірку «Телопонис, или Морея с находившимися и находящимися в оной городах, областями и другими примечания достойными местами. Из Энциклопедии перевод И. Туманского» (1769 р.). Також Іван Григорович переклав 24 статті з французької «Енциклопедії» на державно-правові теми: «Правління», «Демократія», «Обмежена монархія», «Тиран», «Узурпатор» та інші. Статті були підібрані за «Духом законім» Ш. Монтеск'є, в яких характеризувалось природне право, основою якого є особиста свобода людини, також поняття «демократія», «аристократія» та «монархія». Видав збірку «О государственном правлении и разных родах онаго из Энциклопедии переводил Иван Туманский» (1770 р.). У 1791 – 1796 р. – голова Київської палати цивільного суду.

29. Туробойський, чернець ім'я Йосиф (?–?) – учений, письменник, викладач, архімандрит. Був викладачем граматичних класів КМА, у 1700/1701 навч. році тут же викладав риторику. З 1701 р. – перший викладач риторики, а з 1703 р. – перший префект Московської слов'яно-греко-латинської академії. 1708 р. – архімандрит Московський Симонового монастиря, у 1711 р. – переведений у Московський Новоспаський монастир.

30. Яворський Семен (Симеон), чернець ім'я Стефан (1658–1722) – вчений, поет, публіцист, митрополит Рязанський і Муромський. Початкову освіту здобув у братській школі в м. Явори, навчався в КМА, а з 1648 р. – в єзуїтських колегіях Львова, Любліна, Познані, академії в м. Вільні. У зарубіжних закладах отримав звання магістра філософії та вільних мистецтв. Після навчання, повернувшись у Київ, зрікся католицизму, прийняв чернечий постриг між 1689 та 1691 р. і підтвердив перед професорами КМА зарубіжне звання, склавши іспит. Був у КМА викладачем поезики, риторики, філософії, богослов'я. Від 1649 р. – префект Академії. Відомим є його філософський курс «Філософське змагання» від 1691 року, викладений в Академії. У квітні 1700 р. за наказом Петра I зведений у сан єпископа та висвячений у митрополита Рязанського і Муромсь-

---

кого, а в грудні 1700 р. – призначений місцеблюстителем царського престолу. Стефан Яворський підтримував реформи Петра I, але поряд виступав за автономію церкви та невтручання держави в церковні справи. Був проректором Московської слов'яно-греко-латинської академії, яку митрополит забезпечував українськими професорами та слухачами. З 1701 по 1762 р. до Московської слов'яно-греко-латинської академії від'їхало 95 могилянців. У 1721 р. – Стефан призначений головою Синоду.

Додаток Б**Представники Новгород-Сіверського патріотичного гуртка**

1. Дівович (Дзівович) Олекса Данилович (? – після 1790) – полковий суддя. Освіту здобув у КМА. У 1756–1762 р. – канцелярист Генеральної військової канцелярії, 1763 р. – почепівський сотник, 1769–1783 р. – полковий стародубський суддя. Зробив рукописну копію «Описанія о Малой Россіи» військового канцеляриста Г. Покаса (1751 р.).

2. Значко-Яворський Матвій Карпович (Мельхіседек) (1720–1809) – архімандрит. 1738 р. – закінчив повний курс у КМА. 1745 р. – постригся в ченці, трапезний намісник. У 1753 р. – ігумен. У 1765 р. – мав аудієнці у Катерини II, результатом яких був рескрипт російському послу у Варшаві, М. В. Репніну, щоб останній домігся від польської влади припинення утисків православних. У 1766 р. – М. Значко-Яворський отримав привілей від короля Станіслава Августа Понятовського, відповідно до якого монарх вирішує всі права та привілеї православного, зокрема греко-російського, народу, який проживав на території Корони та Литви, «конфірмувать». М. Значко-Яворський через свою діяльність був ув'язнений, згодом звільнений завдяки клопотанням не байдужих. Збвинувачений був у підготовці повстання (Коліївщини), через що він у 1768 р. – настоятель Переяславського Михайлівського монастиря із заборонаю перебування на Правобережній Україні. У 1771 р. – переведений до Києва, а в 1774 р. – ігумен Київського Видубицького монастиря, 1781 р. – Лубенського Мгарського Спасо-Преображенського монастиря, в 1783 р. – архімандрит. У 1785/86 р. – настоятель Глухівського Петропавлівського монастиря Новгород-Сіверської єпархії, був членом Новгород-Сіверської консисторії.

3. Калинський Тимофій Васильович (I пол. 1740-х – після 1808/1809) – військовий канцелярист, юрист, художник, історик. Навчався в КМА, влітку 1771 р. – військовий канцелярист у Стародубському полку. З 1 серпня 1776 р. – канцелярист Новомиргородської прикордонної митниці. Від 12 листопада 1778 р. – канцелярист, а з 19 вересня 1779 р. – губернський реєстратор Новоросійської губернської канцелярії в м. Кременчук. У 1783 р. – протоколіст Новгород-Сіверської дворянської опіки, в 1790 р. – колезький реєстратор у Новгороді-Сіверському. 1805 р. – депутат чернігівського дворянства. Цікавими є історичні праці автора, зокрема:

«Думка про малоросійські чини і про їх переваги, а також і про розбір їх доказів про дворянство по службі і чинах їх для внесення в Родословну дворянську книгу і в яку саме її частину» («Мнение о малороссийских чинах и о их преимуществе, а равно и о разборе их доказательств о дворянстве по службе и чинам их для внесения в Родословную дворянскую книгу и в какую именно оной часть», 1805 р.) та «Примітки про малоросійське дворянство» («Примечания о малороссийском дворянстве», 1808 р.).

4. Капніст Василь Васильович (1757/58–1823) – громадсько-політичний діяч. У 1771 р. переїхав до Санкт-Петербурга, де навчався. У 1775 р. – прапорщик, 1781 р. – стряпчий у Чернігівському земському суді, 1782 р. – маршалок у Миргородському повіті, контролер головного поштового управління в Санкт-Петербурзі, 1787 р. – наглядач Київського шовковичного заводу. У тому ж році брав участь у підготовці проекту «Положення, за яким може бути набране та утримане військо бажаючих козаків» («Положение, на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков»), який був відхилений владою. Написав велику кількість творів та віршів, зокрема у 1783 р. (а опубліковано в 1806 р.) – «Оду на рабство», що була протестом проти скасування російською владою Української автономії. У 1791 р. із братом Петром Капністом їздив до Берліна зі зверненням до канцлера Пруссії Е.-Ф. Герцберга, з проханням підтримати Україну, коли остання підніме повстання проти Росії. У 1799 р. В. В. Капніст працював у театральній дирекції російської трупи. У 1802 р. – генеральний суддя Полтавського генерального суду, а в 1812–1818 р. – працює в Міністерстві народної освіти. 1822 р. – Полтавський губернський маршалок. 1812–1813 р. – брав участь у формуванні українського козачого ополчення. В. О. Шевчук зазначає: «Капніст не вчився у КМА, але входив до українських політичних кіл, був пов'язаний із Новгород-Сіверським патріотичним гуртком, що складався переважно з її вихованців». А так пише про нього О. П. Оглоблин: «*...* завжди і скрізь *...* залишався українцем у найкращому, найглибшому розумінні цього слова – українським патріотом».

5. Коропчевський Павло Григорович (1741–1808) – віце-губернатор Малоросійської губернії. Освіту здобув у КМА, де навчався до 1759 р., в цьому ж році – на службі в Миргородській полковій канцелярії, 1760 р. – в Генеральній військовій канцелярії, з 1769 р. – реєстратор Малоросійської колегії. З 1774 р. – полковий

писар, від 1775 р. – хорунжий Генеральної артилерії, 1777 р. – бунчуковий товариш, 1779 р. – колезький асесор та сухопутний майор. З 7 жовтня 1781 р. – голова першого департаменту Новгород-Сіверського губернського магістрату, на цій посаді був до початку 1790-х р. У 1785 р. – нагороджено орденом св. Володимира VI ступеня. У 1794 р. – голова першого департаменту Новгород-Сіверської Верхнього Земського суду, 1796 р. – голова Новгород-Сіверської палати цивільного суду, 1797 р. – віце-губернатор Малоросійської губернії, в цьому ж році одержав чин статського радника, в 1799 р. нагороджений орденом св. Анни II ступеня.

6. Лобисевич Опанас Кирилович (близько 1732–1805) – радник Малоросійського генерального суду, перекладач, письменник. З 1747 р. навчався в КМА до класу риторики. 1754 р. зарахований до Санкт-Петербурзького академічного університету. 1761 р. – перекладач гетьманської канцелярії при К. Розумовському, 1765 р. – капітан-поручик та секретар К. Розумовського, відповідальний за письмову кореспонденцію. У ранзі полковника в 1774 р. вийшов у відставку. 1783 р. – обраний повітовим мглинським маршалком, а в 1785–1788 р. – новгород-сіверський губернський маршалок. 1797 р. – призначено радником I депутата Малоросійського генерального суду, О. К. Лобисевич став надвірним радником, а в 1800 р. – дійсним статським радником.

7. Політика (Политика, Полетика) Григорій Андрійович (1723/25–1784) – письменник, перекладач, правник, історик. У 1737–45 р. навчався в КМА. 1746 р. – перекладач з латинської та німецької мов при Санкт-Петербурзькій АН. У цьому ж році вступив до Санкт-Петербурзької академічної гімназії. 1748 р. закінчив роботу в АН, з 1748–1761 р. Г. А. Політика обіймає посаду перекладача Синоду. У 1757 р. за службу отримав чин колезького асесора, у 1761 р. – надворного радника. Вийшов у відставку в 1761 р., а через три роки повернувся на службу. 1764 р. – головний інспектор Санкт-Петербурзького морського шляхетського кадетського корпусу. Написав такі праці, які не були опубліковані: «Історична звістка, на якій підставі Мала Росія була під Республікою польською і на яких договорах піддалася Російській державі без порушення прав і вольностей» («Историческое известие, на каком основании Малая Россия была под Республикой польскою и на каких договорах поддалась Российскому государству без нарушения прав и вольностей»), «Записка, як Мала Росія під час правління польського розділена бу-

ла і про спосіб її управління» («Записка, как Малая Россия во время владения польского разделена была и о образе ее управления»), «Нотатка, що Мала Росія не завойована, а приєдналася добровільно до Росії» («Записка, что Малая Россия не завоевана, а присоединилась добровольно к России»).

8. Симоновський Петро Іванович (1717(1710)–1809) – історик, перекладач, бунчуковий товариш. Навчався у КМА, в 1746–1748 р. був студентом філософського класу. Продовжив освіту у Варшаві, також слухав лекції в університетах Німеччини та в Парижі. У 1753–1756 р. – перекладач Генеральної військової канцелярії, 1757–1764 р. – Кобижчанський сотник Київського полку, згодом земський суддя Остерського повіту. У 1764 р. – бунчуковий товариш. З 1767 р. (1764) – член Генерального військового суду, у 1781 р. – надвірний радник, в 1782–1797 р. – голова першого департаменту Київського Верховного Земського Суду, в 1784 р. – колезький радник, 1788 р. – одержав орден Володимира IV ступеня, а 1793 р. (за іншими даними – 1781 р.) – чин статського радника. 1797 р., після ліквідації намісництв, виходить у відставку з чином дійсного статського радника.

9. Туманський Федір Осипович (1757–1810) – учений, перекладач, видавець. Представники його роду навчались у КМА, ймовірно, Ф. О. Туманський також навчався в КМА, адже точних даних про це немає. У 1773 р. навчався в Кенігсберзькому університеті, там же у 1774 р. був обраний на члена Королівського прусського наукового товариства. У 1779 р. – член-кореспондент Санкт-Петербурзької АН. Наприкінці 1779 – поч. 1780 р. висуває намір створення Академічної книгарні в Глухові і план створення в Малоросії «Академічного зібрання». Цей проект пов'язаний і з ідеєю заснування Академічного товариства («Сорбаніє»), як своєрідного започаткування Української АН. Однак реалізувати цей проект не вдалось, але, як зазначає О. П. Оглоблин, проект: «... цікавий і тим, що з'ясовує нам генезу Новгород-сіверського українського патріотичного гуртка 1780–1790 рр., передісторію Новгород-сіверської гімназії і джерела цікавого проекту 1802–1803 р. про заснування університету в Новгороді-Сіверському, що мав бути першим університетом на Україні». У 1787 р. в Санкт-Петербурзі Ф. О. Туманський – директор у Державному Позичковому банку, член Головного Управління Народних училищ імперії. Займався літературною, науковою та видавничою діяльністю.

10. Худорба Архип Михайлович (між 1748 та 1752 – після 1799) – освіту здобув, очевидно, в КМА. 1763–1769 р. – сотенний канцелярист Новгород-Сіверської канцелярії, 1769–1773 р. – сотенний осавул, з 1773 р. – сотенний отаман, 1777–1782 р. – сотник шептаківський. У 1783 р. – бунчуковий товариш. Йому приписують авторство книги з історії України («Малоросійська історія»), яка до нас не дійшла.

11. Шишацький Григорій Степанович, чернече ім'я Варлаам (1750–1821) – ректор Переяславського колегіуму та Новгород-Сіверської семінарії, єпископ Волинський і Житомирський, архієпископ Могильовський і Вітебський (Білоруський). Спочатку навчався в Переяславському колегіумі, згодом – у КМА, в якій прослухав повний курс. У 1776 р. постригся у ченці, в 1781–1785 р. – ігумен та настоятель Переяславського Михайлівського монастиря. 1782–1783 р. – префект, 1783–1785 р. – ректор Переяславського колегіуму, цензор і член Переяславської консисторії. У 1785 р. – переїхав до Новгород-Сіверського. У 1795 р. став єпископом Житомирським і вікарієм Мінської єпархії. 1799 р. призначений єпископом Волинським і Житомирським, з 1805 р. – єпископом Могильовським і Вітебським, з 1808 р. – архієпископ. 1812 р. – після зайняття французькими військами Могильова Варлаам присягнув на вірність Наполеону. Через це після відступу французького війська Варлаама позбавлено єпископства, священства, ордена св. Анни I ступеня, церемонія позбавлення сану відбулась у 1813 р. у Троїцькому кафедральному соборі.

Додаток В
Могілянці – члени Кодифікаційної комісії
з підготовки проекту
«Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.

1. Борозна Іван Владиславович (Володимирович) (90-ті рр. XVII ст. – 1740 р.) – представник відомого старшинського роду і випускник КМА, яку закінчив бл. 1716 р. По тому розпочав службу в Стародубському полку як значковий товариш. У липні 1722 виконував функції наказного. полковника. 1725–1727 – бунчуковий товариш. На чолі козаків Стародубського полку взяв участь у Сулацькому поході (1725–1729). 1728–1731 – генеральний бунчужний. У 1731 р. був призначений генеральним суддею, а від 1734 р. (за іншими джерелами – 1735 р.) і головою кодифікаційної комісії. За його головування Комісія певний час працювала у Москві (з мотивацією «для прискорення роботи над перекладами»), а від 1736 р. – у Глухові. На відміну від свого попередника І. В. Борозна вважав, що праця комісії не має виходити за межі перегляду і доповнення Литовського Статуту як «фундаментального права», а отже, не повинна привести до створення принципово нової правничої книги. Йому вдалося помітно інтенсифікувати діяльність комісії, залучити до неї кілька десятків нових фахівців. Вважається, що саме йому належить ідея поділу кодексу на 30 розділів, яка була реалізована у відповідних текстах уже наприкінці 1736 р. На цей час було завершено і переклад правних книг. Загалом чорновий текст Кодексу підготовлено у травні 1738 р. Згодом проводилося редагування і витрачались сили на боротьбу з російським урядом, який зводив із затвердженням кодексу як офіційного права Гетьманщини, так і не затвердивши його через невідповідність законам Російської імперії. Утім, у наступні роки через походи козацького війська праця комісії була призупинена, а 1740 р. видатний правник Гетьманщини пішов із життя (за окремими свідченнями – внаслідок хвороби після війни).

2. Дубневич Амвросій (кін. XVII ст. – 1750 р.) – ректор КМА, а від 1742 р. – єпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський. Походив із шляхетської української родини і здобув освіту в КМА. Здібного випускника залишили на викладацькій роботі в *alma mater*. Його академічна кар'єра розвивалася напрочуд успішно. 1723–1726 рр. – вчитель у граматичних класах та класах поетики і риторики. Від

1727 р. – префект, а у 1731–1737 рр. – ректор КМА. Розробив ряд філософських курсів і був ініціатором запровадження в Академії курсу моральної філософії, до предметного поля якого входили й окремі політико-правові проблеми. Від 1733 р. він брав активну участь у діяльності кодифікаційної комісії. Призначення останнього на посаду голови Комісії свідчило про його авторитет і високий професійний рівень. У КМА відчувалася відсутність Дубневича, тому академічне правління неодноразово зверталось з проханням до гетьмана звільнити Дубневича від роботи в Комісії, «бо мають утруднення у викладанні богослов'я». Щодо характеру цієї діяльності нам вдалося відшукати цікаві відомості в листуванні Амвросія Дубневича з митрополитом Київським Рафаїлом Заборовським. Ректор, зокрема, повідомляв 1735 р. про закінчення перекладу правничих книг (переклали дві книги Статутів, чималу частину в третій книзі Саксона виправили) та про початок роботи над Зводом (проектom кодексу). Один із перших дослідників історії КМА В. І. Аскоченский, характеризуючи роль Дубневича в кодифікаційній діяльності, називав його досвідченим юрисконсультом. А. Яковлів, описуючи духовенство, в свою чергу, зазначає, що то були не просто представники духовного сану, а й особи високої загальної чи правничої освіти, а крім того, багато з них до прийняття священства були військовими чи суддями й мали достатній практичний досвід. Однак найвидатнішим із них за своїм високим становищем й освітою був архімандрит Дубневич. Його участь у праці Комісії нібито символізувала участь цілої Академії. 1737 р. Дубневича висвячено архієпископом Київським, Галицьким і всієї Малої Росії Р. Заборовським у сан архімандрита Київського Братського монастиря, згодом переведено до Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря, а 1739 – до Троїцько-Сергіївської лаври. 8 вересня 1742 р. Дубневича рукопокладено на єпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського.

3. Чуйкевич Федір Олександрович (1685 або 1695 – бл. 1759 або бл. 1764) – український правник, якому згодом судилося стати автором приватного кодифікаційного проекту «Суд і розправа у правах малоросійських» 1750 р. З 1750 р. – бунчуковий товариш. Був ідейним натхненником судової реформи гетьмана Кирила Розумовського 1760–1763 рр. Зокрема зазначав, що в II пол. XVII ст. в Україні було мало освічених людей, через те що постійні війни «искусных в праве людей пожирали», то вже про I пол. XVIII ст. він міг

написати гетьманові Розумовському: «в своем регименте многочисленны компуты ученых и грамотных персон изволите иметь». Також був суддею (асесором) Генерального суду. Завдяки архівним знахідкам К. А. Вислобокова нині ми маємо загалом доволі докладні відомості про перебіг службової діяльності Ф. О. Чуйкевича. Водночас залишаються певні лакуни щодо дат життя і відомостей про освіту правника. Зауважимо, що він багато років засідав у Генеральному військовому суді «першим членом після Генеральної старшини», входив також до Вищої апеляції, утвореної при Генеральній військовій канцелярії для розгляду скарг на рішення Генерального військового суду. Особисто Ф. О. Чуйкевич до Комісії не входив, але брав безпосередню участь у формуванні її складу, а згідно з щоденниковими записами Миколи Ханенка за головування останнього у Комісії був активним учасником багатьох неофіційних обговорень проекту. Відомо, що у КМА вчилися двоюрідний брат правника, член кодифікаційної комісії Семен Васильович Чуйкевич та його син Йосип Федорович Чуйкевич. Прямих свідчень того, що сам Федір Олександрович здобув освіту у КМА, немає, не згадується він серед вихованців цього закладу і в енциклопедичному виданні «Києво-Могилянська академія в іменах». Утім у спогадах правника є коротка згадка, що вони з братом близько 1709 р. вчилися в Києві, на підставі якої К. А. Вислобоков зробив висновок, що йдеться, безумовно, про Києво-Могилянську академію, бо більше в той час вчилися у Києві було ніде.

4. Ханенко Микола Данилович (1693–1760) – генеральний бунчужний, полковий суддя, генеральний хорунжий, відомий мемуарист. Освіту здобув у Львівській братській школі та КМА, де його наставником був видатний мислитель Феофан (Геофан) Прокопович. Подальша життєва доля нащадка старовинного гетьманського роду була надзвичайно терниста: він брав участь у військових походах, тривалий час служив у Генеральній військовій канцелярії, згодом понад рік перебував під вартою у Петропавлівській фортеці за підтримку Павла Полуботка. Після смерті Петра I був звільнений з ув'язнення і незабаром повернувся на Україну, де 1727 р. отримав посаду стародубського полкового судді. Утім, після формування Комісії він тривалий час не мав до неї жодного стосунку, зосередившись на суто військовій службі. У 1740 р. став членом Генерального військового суду, а в 1741–1743 рр., тобто на самому завершальному етапі підготовки законопроекту, – фактичним керівником

кодифікаційної комісії. Йому судилося забезпечити передусім обговорення й остаточне редагування вже загалом укладеного на той час тексту проекту.

5. Стефанович Василь Васильович (1697–1773) – лохвицький сотник, лубенський суддя, викладач риторики і філософії, перекладач. У 1715–1717 рр. студент класу філософії КМА. Згодом 5 років поглиблював освіту за кордоном – в Німеччині, Австрії, Італії, Чехії, Моравії тощо. У 1722 р. отримав диплом магістра «вільних мистецтв і філософії» Вроцлавської єзуїтської академії. Після повернення з-за кордону на запрошення Ф. Прокоповича викладав риторику та філософію у заснованій ним школі в Санкт-Петербурзі. Працював перекладачем у імператора Петра I, згодом – у А. Д. Меншикова. Брав участь у виданні книги Ф. Прокоповича про Петра I. Надалі пройшов вишкіл у Глухівському канцелярському курені при Генеральній військовій канцелярії і від 1729 р. до 1759 р. служив сотником Лохвицької сотні Лубенського полку. У 1751–1773 рр. – суддя Лубенського полку. Як голова кодифікаційної комісії розробив план її роботи і розподілив завдання між її членами. Запропонував розмістити матеріали в кодексі за принципом внутрішньої спорідненості правових норм та правового зв'язку. Вважав, що завданням комісії має бути не механічне зведення в одне ціле норм Литовського статуту і книг магдебурзького права «Саксон» і «Порядок» (знаменитих «трьох малоросійських прав»), а систематичне складання нового кодексу на підставі діючих законів, звичаїв, науки права та потреб часу й обставин.

6. Лизогуб Яків Юхимович (бл. 1677–1749) – онук гетьмана Петра Дорошенка і героя Азовського походу 1696 р. чернігівського полковника Якова Лизогуба, генеральний хорунжий, генеральний обозний, наказний гетьман. З 1687 р. навчався у КМА (завершив бл. 1693 р.). Належав до оточення гетьмана Івана Мазепи, виконував ряд його дипломатичних доручень. Згодом, однак, залишився на боці Петра I, став генеральним хорунжим в уряді гетьмана Івана Скоропадського. Як і М. Д. Ханенко, деякий час пробув в ув'язненні у зв'язку зі справою Павла Полуботка. Після обрання гетьманом Данила Апостола став 1728 р. генеральним обозним (другою особою в козацькій адміністрації) і обіймав цю посаду аж до смерті, деякий час виконував обов'язки наказного гетьмана. Від 1734 р. був присутнім у канцелярії Малоросійських справ і в Генеральному військовому суді. Безпосередню участь у роботі Комісії Я. Ю. Лизогуб брав

у 1738–1743 рр. Його підпис стоїть першим під офіційним текстом проекту, редагування якого завершилося в 1743 р. На думку В. Б. Антоновича, саме за ініціативи, а частково й авторства Лизогу́ба складено так званий Лизогубівський літопис, що охоплює події від 1506 до 1737. У його основі лежить «Короткий опис Малоросії», але Лизогуб наповнив пам'ятку даними, взятими з родових записів, і особливо власними спогадами. Літопис укладався ним 1742, про що зазначено у тексті пам'ятки.

7. Апостол Петро Данилович (?–1758) – полковник лубенський. На поч. XVIII ст. кілька років навчався у КМА. 1728 р. одержав звання лубенського полковника, а 9 вересня 1728 р. — грамоту на уряд лубенського полковника, але з наказом жити в Москві. Повернувся в Україну лише влітку 1730 р. До 1757 р. керував Лубенським полком. Звільнений у чині бригадира. Г. Енгель, зокрема, писав про нього: «...хотя он никогда не путешествовал, однако очень хорошо говорил и писал: по-латыни, по-польски, по-французски, по-итальянски, по-немецки, и по-русски; знал математику, фортификацию и другие полезные науки...». У Комісії працював у 1738–1743 рр. як представник від козацтва. Підписав остаточний текст проекту.

8. Валькевич Петро Васильович (бл. 1687–1758) – військовий канцелярист, генеральний військовий осавул. На початку XVIII ст. навчався в КМА. У 1709 р. мав ранг значкового товариша, у 1714–1715 рр. – військовий канцелярист, 1715–1721 рр. – начальник відділу Генеральної військової канцелярії. З 1723 р. – старший канцелярист, від 1728 р. – реєнт Генеральної військової канцелярії. Між 1732 р. і 1740 р. отримав від гетьмана Д. Апостола ранг бунчукового товариша. У Комісії працював у 1728 р. та 1738 р. як представник від козацтва. У 1741–1758 рр. – другий генеральний осавул Гетьманщини. Першим був Яків Якубович (1740–1758).

9. Велецький Василь Васильович (бл. 1680 – після 1737) – сотник 2-ї полкової сотні Гадяцького полку, наказний полковник гадяцький. Навчався в КМА. Від 1702 р. – на службі в Гадяцькому полку. У 1705 р. як значковий товариш брав участь у поході на Правобережжя, аж під Замостя. Гетьманом І. Скоропадським піднесений до рангу бунчукового товариша (1709). Призначений сотником 2-ї полкової сотні Гадяцького полку (універсал від 21 січня 1719 р.) і служив ним аж до 1737 р., коли пішов в абшит (на пенсію). У 1723 р. і 1724 р. командував Гадяцьким полком як наказний пол-

ковник замість М. Милорадовича. У 1728 р. працював у Кодифікаційній комісії як представник від козацтва.

10. Дмитрашко-Райч Василь Олексійович (Думитрашко-Райч, Дмитрашко Райч (? – після 1753) – правник, педагог, бунчуковий товариш, перекладач. Навчався у КМА в 1710-х рр. Згодом поглиблював освіту за кордоном. Між 1725 – 1730 р., був домашнім учителем в оселі другого вице-президента Синоду Ф. Лопатинського в Санкт-Петербурзі. У 1731 р. повернувся на Україну, де отримав ранг бунчукового товариша. 1732 р. – призначений до Кодифікаційної комісії, де працював до 1740 р. У 1738–1753 рр. – сотник Березанської сотні. У Комісії працював у 1732–1740 рр. як представник від козацтва.

11. Закровецький Тимофій (1713–?) – військовий канцелярист. Закінчив КМА 1738 р. у богословському класі та вступив на службу до Генеральної військової канцелярії. У 1738 р. направлено до Кодифікаційної комісії представником від козацтва. Його підпис стоїть під остаточно завершеною працею «Прав, по которым судится малороссийский народ» (1743).

12. Кочубей Василь Васильович (бл. 1680–1743) – полтавський полковник. Закінчив КМА наприкінці 1690-х – на початку 1700-х рр. У Комісії працював у 1735–1736 рр. як представник від козацтва. У весільному вірші «Wieniec Triumfalny», складеному на одруження Кочубея, його товаришем по навчанню «аудитором елоквенцій» Ф. Криницьким молодого вігають усі школи (класи) КМА, в яких він навчався. З осені 1708 р. – значковий товариш. 1718 р. Кочубея зведено у ранг бунчукового товариша. 1727 р. обрано полковником полтавським. Як високоосвічений адміністратор і знавець українського права «найдовался в Москве у переводу и своду правных Малороссийских книг» (1735).

13. Ладонка Пилип Антонович (бл. 1700–?) – військовий канцелярист. Закінчив повний курс навчання КМА (1724). Почав службу військовим канцеляристом Чернігівського полку. У 1729 р. переведено до Генеральної військової канцелярії, де «служил безпорочно» до 1734 р. У 1734–1738 рр. працював у Кодифікаційній комісії (представник від козацтва), яку очолював генеральний суддя І. Борозна. За особистим проханням звільнений з посади канцеляриста (20 січня 1738 р.) і від архієпископа Чернігівського та Новгород-Сіверського І. Рогалевського прийняв чернечий постриг.

14. Ласкевич (Ласієвич) Петро Семенович (? – після 1763 р.) – бунчуковий товариш. Закінчив КМА (1727 р. навчався у класі риторики). 1735 р. призначено до Кодифікаційної комісії, у якій був присутній «безотлучно» до 1741 р. Виконував обов'язки перекладача. 1741 змушений залишити роботу в Комісії через від'їзд до С.-Петербурга у невідкладних особистих справах. 1743 р. звернувся з проханням до генерал-лейтенанта І. Бібікова знову зарахувати його до Комісії як представника від козацтва, оскільки, писав він, «речення до комісії приходять в окончаніе и мене обидно, если кто подпишется на моих трудах». Однак під остаточним документом Комісії його підпису немає. До 1745 р. мав чин військового товариша, а 1745–1763 рр. – бунчукового товариша.

15. Лисаневич Василь Михайлович (бл. 1702 – після 1763) – сотник мглинський, правознавець. У 1715–1717 рр. навчався у філософському класі КМА, згодом, ймовірно, вивчав право у Кенігсберзі. У Комісії працював у 1734(35) – 1743 рр. як представник від козацтва. І. Борозна доручив йому підготувати розділи VII і VIII проекту про судовий устрій та судочинство. Переклав також «Spraeculum Saxonium» (Саксонське Зерцало) – підручник німецького права (польський переклад мав помилки й неточності). Підписав остаточний текст проекту.

16. Лукомський Степан Васильович (1701 – бл. 1779) – сотник Прилуцького полку, відомий історик. Завершив навчання у КМА у 1726 р. Далі вчителював у родині Лизогубів. Від 1731 р. – військовий канцелярист, згодом – старший військовий канцелярист Генеральної військової канцелярії. У 1735–1747 рр. – сотник прилуцької полкової сотні. Автор ряду історичних праць і перекладів. У Комісії працював, ймовірно, від другої половини 1730-х рр. до 1743 р. як представник від козацтва. Підписав остаточний текст проекту. З вересня 1751 р. до кінця 1757 р. обіймав уряд сотника Яготинської сотні Переяславського полку, згодом – Переволочанської сотні Прилуцького полку. 1763 р. вийшов у відставку полковим обоним й оселився у Прилуках.

17. Максимович Стефан або **Степан** (?–1741) – полковий писар, наказний полковник. У 1710-х рр. навчався в КМА. Згодом служив військовим канцеляристом у Генеральній військовій канцелярії 1719–1722 рр., пізніше, у 1724 р., – полковим писарем і наказним полковником Стародубського полку. У Комісії працював у 1729 р., 1732–1734 рр. як представник від козацтва. У квітні 1729 р.

разом з М. Ханенком згадується як управитель справами Стародубського полку. 1730 р. був військовим товаришем.

18. Нестерович Дмитро Матвійович (бл. 1711 – після 1756) – значковий товариш. Навчався у КМА до 1731 р. Був членом Кодифікаційної комісії упродовж трьох років (ймовірно, у 1740-х рр.) як представник від козацтва. 1736 і 1737 виконував обов'язки комісара в Ніжинському полку. 1738 ходив у Кримський похід, а 1739 р. був у поході під Хотиним. Відслуживши ще кілька місяців у Молдавії, отримав від командування атестат і 1740 р. знову виконував обов'язки комісара Ніжинського полку, беручи участь у роботі Лічильної комісії, 1741 р. отримав звання значкового товариша за військові заслуги свої, а також батька й діда.

19. Огранович (Огронович, у К. А. Вислобокова – Огонович) **Яків Михайлович** (бл. 1700 – після 1772) – бунчуковий товариш, полковий суддя. У 1715–1717 рр. навчався у філософському класі КМА. У Комісії працював як представник від козацтва у 1729 р. і до завершення її роботи. Підписав остаточний текст проекту. 1734–1760 рр. – суддя Прилуцького полку, 1767–1770 рр. – обозний.

20. Остроградський Матвій Іванович (1670 – після 1736) – полковий суддя Миргородського полку в 1715–1734 рр. Навчався у КМА в 1680-х рр. У документах підписувався «Матвій Іванович», а «Іванович» і «Іванов» у ті часи доволі часто вживалися як паралельні форми. Близькість до Данила і Петра Апостолів робить цілком вірогідною можливість його включення до складу Комісії як представника від козацтва.

21. Савицький Стефан (?–?) – полковий лубенський писар у 1714–1731 рр., перекладач. Вірогідно, навчався у КМА. Автор прозового перекладу першої частини поеми польського поета С. Твардовського «*Wojna domowa*». С. Величку потрапила до рук тільки частина цієї праці, яку він доклав 1728 до свого перекладу «Космографії». Був у Комісії представником від козацтва. Підписав остаточний текст проекту.

22. Столповський Семен (?–?) – бунчуковий товариш, правник. Навчався у КМА за часів гетьмана І. Скоропадського. Служив у Лубенському полку полковим хорунжим і полковим писарем. У Комісії працював у 1728(29)–1743 рр. як представник від козацтва. Підготував три розділи кодексу: розділ X («Про шлюб, посаг і віно, про майнові відносини подружжя та про розлучення»), розділ XII («Про тестаменти») та розділ XIV («Про контракти, застави, борги, дари й

поруки»). Підписав остаточний текст проекту. Столповський був експертом з цивільного права, зокрема сімейного.

23. Чуйкевич Семен Васильович (бл. 1674 – після 1743) – бунчуковий товариш, полковий суддя. Наприкінці XVII ст. навчався в КМА. Військову службу розпочав 1700 р. У 1727 р. виконував обов'язки генерального писаря. Служив бунчуковим товаришем при гетьмані І. І. Скоропадському, у 1730–1735 рр. – суддя Ніжинського полку. З утворенням за ініціативою гетьманів І. Скоропадського і Д. Апостола Кодифікаційної комісії Чуйкевич «через кільканадцять років на своєму кошті від початку до закінчення цього перекладу і звідної справи перебував» (1729–1743). У Комісії працював у 1728(29)–1743 рр. як представник від козацтва. Підписав остаточний текст проекту.

24. Білинський Дмитро (?–1753) – викладач, ігумен Макошинського монастиря. Навчався у КМА. По закінченні навчання два роки викладав у Чернігівському колегіумі. У Комісії працював у 1734(35)–1738 рр. У 1743 р. увійшов до кодифікаційної комісії як представник від духівництва, скликаній для зведення всіх законів, за якими відбувалося судочинство в Україні (Магдебургське право, Литовський Статут і Саксонське Зерцало), і перекладу їх на «великоросійській мові».

25. Величківський (Величко, Величковський) **Яків** (кін. XVII ст.–після 1737) – викладач, полтавський протоієрей. Навчався у богословському класі КМА в 1720-х рр. В 1736/37 навчальному році – викладач класу аналогії КМА. У Комісії працював у 1728–1735 рр. як представник від духівництва.

26. Косач Монасія (1704–?) – викладач, ієромонах Києво-Печерської лаври. По закінченні навчання в КМА 1728 р. прийняв чернечий постриг у Заворівському Різдвогородицькому монастирі. 1729 р. Косача висвячено на ієродиякона Холмським уніатським єпископом Йосипом Левицьким. 1732 р. – ієромонах. Був ченцем КПЛ (дата вступу в монастир невідома). 18 лютого 1733 р. за указом Синоду відправлено до Псковської семінарії в розпорядження архієпископа Псковського, Изборського і Нарвського В. Ліницького; навчав латинської мови 170 днів. У 1738 р. брав участь у кодифікації як представник від духівництва.

27. Мигалевич (Михалевич), чернече ім'я – **Софроній** (? – після 1751) – архимандрит, ректор Московської слов'яно-греко-латинської академії. Завершив навчання у КМА на початку XVIII ст.

і був залишений викладачем граматики і синтаксими. У 1722 р. переведений до Московської слов'яно-греко-латинської академії, де зробив блискучу богословську кар'єру. Звільнений з посади ректора у 1732 р. Від 1738 р. – архімандрит Гамаліївського Різвобогородицького Харлампіївського монастиря Чернігівської єпархії. У Комісії працював як представник від духівництва.

28. Онискевич (Онишкевич) **Герасим**, чернече ім'я – **Гедеон** (1696–1747) – ієромонах Києво-Печерської лаври та ігумен Дятловицького Спасо-Преображеського монастиря. Після закінчення КМА став послушником Києво-Печерської лаври і 1727 р. прийняв чернечий постриг. 1729 р. гетьман Д. Апостол звернувся до архімандрита КПЛ Й. Сенютовича з проханням направити до Глухова для участі в роботі Кодифікаційної комісії (1728–1743) «способных к переводу монахов», вказуючи, зокрема, на Онискевича, однак з КПЛ відрадили інших осіб. 1731 р. Онискевича висвячено на ієромонаха митрополитом Коринфським Митрофаном. У цьому сані призначений настоятелем у приписний до КПЛ Дятловицький Спасо-Преображенський монастир, що містився на території Речі Посполитої (тепер Республіка Білорусь). У 1735 р. Онискевича відправлено до Москви, де на той час перебували члени Кодифікаційної комісії, перекладати «правні книги» з латинської мови. Онискевич був членом цієї комісії до 1737 р., після чого повернувся у Дятловичі. Російський резидент Голембіовський (Голубовський) призначив його (не пізніше 1745 р.) своїм помічником у справах діяльності Варшавської комісії, створеної польським королем Августом III на вимогу російського уряду для розгляду скарг православних щодо переслідування їх уніатами. Онискевич спілкувався також зі Слуцьким архімандритом (з 1747 р. архімандрит КПЛ) Й. Оранським, який брав активну участь у створенні зазначеної комісії. Онискевича готували на зміну російському капеланові в Польщі С. Каховському, однак він за станом здоров'я відмовився. У Комісії працював у 1735–1736 рр. як представник від духівництва.

29. Прохорович, чернече ім'я – **Герман** (?–?) – викладач, правник, ігумен. Вищу освіту здобув у КМА у 1720-х рр. З 1730/31 навчального року – викладач поетики в Чернігівському колегіумі. До 1758 р. – ігумен Переяславського Михайлівського монастиря. Тоді ж призначений членом Кодифікаційної комісії. Від 1758 до 1760 згідно з ухвалою Синоду керував справами Чернігівського Троїцького Іллінського монастиря у зв'язку з відсутністю намісника монастиря

Й. Молевського, який перебував у Санкт-Петербурзі. Після його повернення Прохорович знову став ігуменом Переяславського Михайлівського монастиря. Був представником від духівництва в Комісії.

30. Рогачевський Іван (?–?) – викладач, лохвицький протоієрей. Навчався у КМА наприкінці XVII ст. Як прибічник Мазепи відбував заслання у Соловецькому монастирі, був викладачем і префектом Архангельської слов'яно-латинської школи. Імовірно, працював у Комісії у 1728–1743 рр. з перервою у 1736–1738 рр. як представник від духівництва.

31. Савицький (Савецький), чернець ім'я – **Гервасій** (1703 – після 1742) – монах Києво-Печерської лаври. Закінчив КМА у 1727 р. і прийняв чернечий постриг. Як здібний перекладач одним із перших був залучений до роботи Комісії, яку поєднував з обов'язками лаврського повіреного у Глухові. У Комісії був представником від духівництва. Від 1735 р. – городничий у Василькові (вотчині Києво-Печерської лаври), у зв'язку з чим, імовірно, припинив роботу в Комісії.

32. Старжицький (Старицький) Василь, чернець ім'я – **Варнава** (бл. 1707 – ?) – соборний старець, ієромонах Києво-Печерської лаври. Завершив навчання у КМА і 1727 р. прийняв чернечий постриг. Виконував обов'язки коректора Лаврської друкарні. Від 1729 р. – професор КМА, викладав курси риторики й пітики. Був ігуменом кількох обителей, приписаних до Києво-Печерської лаври. У Комісії працював як представник від духівництва. Підписав остаточний текст проекту.

33. Смержевський Федір, чернець ім'я **Теодосій, Товія (Товія)** (?–1744) – викладач, ігумен. У Російському біографічному словнику названий «відомим законознавцем» свого часу, який здобув «шкільну освіту», володів латиною і польською мовою. Був викладачем Чернігівського колегіуму та префектом у 1732–1734 рр. Згодом – ігумен Костянського Почепівського монастиря (1735–1743) та Успенського Рябчевського монастиря. У комісії працював у останні роки її діяльності як представник від духівництва.

Додаток Г

Вихованці Києво-Могилянської академії, які брали участь у роботі комісії зі створення Нового Уложення законів Російської імперії 1767 р.

1. Козицький Григорій Васильович (1725 (1727) – 1775) – здобув освіту в КМА, у 1758 р. вступив лектором філософії та словесності в Петербурзьку академію наук. Катерина II пожалувала його своїм статс-секретарем. Читаючи лекції в Академії, також займався літературою, з 1769 р. – видавав щотижневий сатиричний журнал «Всяка всячина». Через те, що Західна Європа в його час дивилась на успіхи руських у науковій галузі досить скептично, Г. В. Козицький, бажаючи показати, що Росія в науковому плані тепер не те, що було 50 років тому, почав із цією метою перекладати найкращі руські оригінальні наукові праці латинською мовою. Відтак він переклав два твори Ломоносова: «Про користь хімії» та «Походження свігла». Імператриця, зрозумівши його мету, доручила йому перекласти на латину «Наказ комісії», що вчений і зробив. Удостоєний звання члена зібрання, заснованого самою імператрицею, для перекладу іноземних книг на російську мову, Г. В. Козицький за короткий час встиг перекласти і видати: Епінус «Роздуми про побудову світу» (1770) з німецької мови та Овідієві «Метаморфози» (1772) з латинської. Важливим етапом у діяльності вченого було запрошення в січні 1762 р. його до редакційної роботи в Комісії зі складання проекту Нового Уложення законів Російської імперії. За успішне виконання означеного завдання Г. В. Козицькому надано чин колезького радника. У 1763 р. – його призначено секретарем гр. Г. Г. Орлова. Г. В. Козицькому належить «Обряд о выборе мещан и цеховых депутатов» та чорновий список «Обряда управления комиссией», але остаточний варіант цих документів відрізняється від запропонованого вченим. Крім того, «Указ про скликання депутатів» і «Указ губернаторам про обрання депутатів» з невеликими правками імператриці, залишені в тому ж вигляді, в якому вони були подані вченим. Зауважимо, що після написання імператрицею Катериною II проектів під назвою: «Обряд для выборов депутатов от дворянства», «Обряд о выборе мещан и цеховых депутатов», «Обряд купецкого выбора депутатов», «Обряд о выборе однодворцам и другим содержащая ландмилиция депутатов, по которому также государственные крестьяни и пахатные солдаты тоже

учинить имеют», вони перейшли до Г. В. Козицького, котрий переписав ці акти, вносячи в них певні зміни. «В цій копії цілий ряд статей усіх «обрядов» набув того вигляду, в якому перейшов до друку, інші статті зазнали ще певних виправлень Імператриці».

2. Політика (Полетика, Політика) Григорій Андрійович (див. Додаток Б, № 7).

3. Мотоніс (Матон) Микола Миколайович (I чв. XVIII ст. – 1787 р.) – перекладач, учений, літератор, викладач. Навчався в КМА, з 1747 р. – навчався у гімназії Св. Єлизавети в Польщі, м. Брошлав, а з 1749 р. слухав лекції у Лейпцизькому університеті. З 1752 р. викладав грецьку і латинську мови у вищих латинських класах гімназії при Санкт-Петербурзькій АН. У 1762 р. М. М. Мотоніс був обраний від шляхти Гадяцького, Миргородського та Полтавського полків, депутатом для роботи над Новим Уложенням законів Російської імперії. Відстоював природно-правові ідеї. За високі досягнення в роботі Комісії йому надано чин колезького асесора, а в 1767 р. він – почесний академік. 1764–1775 р. – секретар Герольдмейстерської контори Сенату. За підтримки Г. В. Козицького в 1773 р. надрукований довідник М. М. Мотоніса: «Короткі географічні, політичні й історичні відомості про Малу Росію».

4. Золотницький Володимир Трохимович (1741–1796) – юрист, письменник-перекладач, армійський полковник, депутат Комісії Нового Уложення від Малоросійського Київського полку. Спочатку виховувався вдома, згодом продовжив навчання в КМА, яку закінчив у 1760 р., пізніше навчався в Московському університеті на філософському факультеті. Був викладачем Сухопутного Кадетського корпусу, потім – перекладачем у Московській камер-колегії, зведений у чин поручика. На цій посаді перебував до 1771 р., коли перейшов прем'єр-майором у польові полки і служив до смерті в Дніпровському пікінерському полку. Мав чин підполковника Дніпровського пікінерського полку. 1771–1772 рр. – голова Військової канцелярії в Криму. У 1773–1776 рр. – служив у Новоросійській губернській канцелярії, у 1781–1784 рр. – прокурор в Кременчуці, а у 1785–1795 рр. – в Катеринославі. 1795–1796 рр. – голова палати цивільного суду Катеринославського намісництва. Будучи депутатом Комісії Нового Уложення, висловлював думку та зауваження щодо «Проекту про права благородних». Також брав участь у роботі комісії щодо «розводу» татар. Зауважимо, що поміж інших праць В. Т. Золотницький є автором «Скорочення природного права, виб-

ране із різних авторів для користі Російського суспільства» (1764 р.).

5. Хмельницький Іван Парфенович (1742–1794) – вихованець КМА, отримав ступінь доктора філософії у 1767 р. за дисертацію «Міркування про рабство за законами природними та правом усенародним». Разом з Г. Полетикою працював у складі Комісії для складання проекту «Нового уложення». Служив обер-секретарем Синоду. На замовлення імператриці Катерини II підготував «Інструкцію для Комісії зі створення проекту Нового Уложення». Застосовуючи елементи діалектики, збагачував вітчизняну концепцію юснатуралістичного праворозуміння в таких оригінальних творах, як «Міркування про основи філософічні» та ін.

6. Яків Павлович Козельський (близько 1726/27 – після 1789) – вчитель артилерійського корпусу, член малоросійської колегії. У 1767 р. – депутат Катерининської комісії для складання Нового Уложення, висунутий від Дніпровського пікінерського полку. Під час роботи в Комісії висловлював погляди щодо зрівняння в правах нового малоросійського дворянства з корінним великоросійським, при обговоренні кріпосного права порушував питання щодо неправильного становища селян. Немає точних даних про навчання Я. П. Козельського, але ми можемо вказати, що його молодший брат Яків Павлович Козельський (1728 – бл. 1794) навчався у КМА.

Додаток Д
Професори та викладачі Київської Духовної академії
(1819–1920 р.), згадані в дослідженні

1. Аскоченський Віктор Іпатійович (1813–1879) – після домашнього навчання вступив до Воронежської семінарії, по закінченні курсу продовжив навчання в КДА. У 1839 р. закінчив КДА зі ступенем магістра, був призначений бакалавром Академії (ад'ютант-професором) і спочатку викладав польську й німецьку мови, згодом – патрологію. У 1846 р. отримав місце радника волинського губернського правління, жив у домі генерал-губернатора Південно-західного краю Д. Г. Бібікова й виховував його родича. У 1849 р. В. І. Аскоченський переведений у Кам'янець-Подільський відповідальним суддею з обіймання посади голови цивільної палати, де прослужив два роки й пішов у відставку в чині колезького радника. Саме відтоді, переселившись у Київ, а в 1857 р. в Санкт-Петербург, займається літературною діяльністю.

2. Богдашевський Дмитро Іванович (Архієпископ Василій) (1861–1933) – архієпископ Канівський, вікарій Київської єпархії, доктор богослов'я. З 1910 р. – головний редактор «Трудів КДА». З 29 липня 1914 р. – ректор КДА. У тому ж році обраний почесним членом Московської духовної академії, а в 1915 р. – почесним членом Петроградської та Казанської академії.

3. Булатов Сергій Олексійович (?–?) – інспектор Московського жіночого єпархіального училища, навчався в Рязанській духовній семінарії та КДА.

4. Екземплярський Василь Ілліч (1875–1933) – богослов, професор. Закінчив КДА. Від 1902 р. – приват-доцент кафедри морального богослов'я КДА. У 1904 р. захистив магістерську дисертацію «Біблійне і святоотцівське вчення про сутність священства». У 1911 р. В. І. Екземплярського запрошено взяти участь у підготовці збірки статей, присвячених Л. М. Толстому. Спеціально для цієї збірки професор підготував статтю під назвою «Гр. Л. М. Толстой і св. Іоанн Златоуст у їхньому погляді на життєве значення заповідей Христових», головна ідея якої полягала в тому, що і Толстой і св. Іоанн Златоуст вважали заповіді Христові життєво важливими і такими, що вимагають виконання прямо зараз, у цьому земному житті, але професор зазначав, що у Златоуста ця ідея виражена повніше. Через зазначену статтю Митрополит Київський Флавіан (Городецький), за

листом ректора КДА єпископа Інокентія (Ястребова), виніс у Синоді рішення, результатом якого стало звільнення з Академії у 1912 р. В. І. Екземплярського. У 1912–1918 р. професор був головою Київського релігійно-філософського товариства. Цікавою є його доповідь на засіданні цього товариства «До питання про ставлення моральності до політики» 1905 р., у якій професор засуджував «абсолютно нехристиянську грубу силу», що відчувається у відносинах між державами, які вважають себе цілком християнськими. Полемічний характер має також його праця «Кілька думок з приводу захисту смертної кари в російській богословській науці останнього часу» (1907 р.). У 1916–1917 р. В. І. Екземплярський – редактор-видавець Київського журналу «Христианская Мысль». У 1917 р. поновлений на кафедрі в КДА. У тому ж році вчений висунув програму відновлення незалежності церкви від держави, головною ідеєю якої є твердження: щоб бути незалежною, церкві потрібно стати справді соборною. Однак на Соборі 1917–1918 р. його програма озвучена не була. Активно займався церковно-суспільною діяльністю. Помер у Києві в 1933 р.

5. Зайцев Микола Лазарович (1836–1872) – професор КДА. Навчався в духовному училищі, семінарії та Петроградській академії, останню закінчив у 1859 р. зі ступенем магістра. Після закінчення курсу навчання півтора року був викладачем словесності та латинської мови в Калуській духовній семінарії. З 1867 р. призначений бакалавром у КДА по класу педагогіки, там же обіймав посаду секретаря академічної конференції. Через рік – екстраординарний професор у КДА, а з 1869 р. викладав у ній ще й моральне богослов'я та французьку мову. Через хворобу подав у відставку в 1871 р.

6. Кудрявцев Петро Павлович (1868–1937) – магістр богослов'я, професор, член Київського релігійно-філософського товариства. Навчався в КДА, де згодом викладав історію філософії.

7. Лашкар'єв Петро Олександрович (1833–1899) юрист, професор КДА та приват-доцент Київського університету по кафедрі канонічного права. Закінчив Білогородське духовне училище, Курську духовну семінарію (1855 р.). Навчався в КДА. Також професор написав ряд робіт: «Про відношення древньої православної церкви до Римської держави» (1873 р.), «Право церковне в його основах, видах і джерелах» (1886 р. та друге доповнене видання у 1889 р.), «Відношення римської держави до релігії взагалі й особливо до християнства, до Костянтина Великого включно» (1876 р.) «Церковно-

археологічні нариси, дослідження і реферати» (1898 р.) та інші. П. О. Лашкар'ов належав до напряму науки 60–90 років XIX ст., в якому приділялась увага вивченню древніх християнських джерел і намаганню виділити в них юридичний сенс.

8. Ліницький Петро Іванович (1839–1906) заслужений ординарний професор КДА, доктор богослов'я, дійсний статський радник. Син священика Харківської єпархії, здобув освіту в Охтирському духовному училищі, Харківській духовній семінарії та у КДА, яку закінчив у 1865 р. із званням магістра богослов'я. У тому ж році обраний та затверджений у званні викладача філософських наук у КДА. 13 січня 1867 р. затверджений у званні бакалавра. 13 червня 1869 р. на основі нового академічного статуту перекваліфікований у доцента. 18 травня 1871 р. затверджений у званні екстраординарного професора, 7 січня 1877 р. за представленням і публічним захистом дисертації «Вчення Платона про Божество» – у вченому званні доктора богослов'я, 30 квітня того ж року – у званні ординарного професора. До 1887 р. обіймав у КДА кафедру історії філософії, а згодом від 16 серпня 1887 р. за власним бажанням переміщений на кафедру логіки та метафізики. Крім того, в різний час, за відсутністю викладачів або через їхню хворобу за дорученням ради Академії тимчасово викладав логіку (у 1870/1 та 1886/7 навч. роках), метафізику (1871/2 та 1878/9), педагогіку (1872/3) і патрологію (1876/7 і 1877/8 навч. роках). Від 17 січня 1897 р. і до смерті був членом академічного правління. Автор праць: «Загальний погляд на філософію» («Общий взгляд на философию», 1867), «Моральні та релігійні поняття давніх грецьких філософів» («Нравственные и религиозные понятия древних греческих философов», 1870), «Слов'янофільство та лібералізм» («Славянофильство и либерализм», 1882), «Критичний огляд звичайних поглядів і суджень про різні види суспільної діяльності та засади суспільного благоустрою» («Критическое обозрение обычных взглядов и суждений о различных видах общественной деятельности и началах общественного благоустройства»), «Вера и Разум», 1884), «Ідеалізм та реалізм» («Идеализм и реализм», «Вера и Разум», 1884–1888 г.) та ін.

9. Лотоцький Олександр Гнатович (1870–1939) – правознавець, історик церкви і церковного права, державний та громадський діяч. У 1894 р. – співзасновник київського видавництва «Вік», у 1895 р. закінчив навчання в КДА, з 1896 р. член-засновник Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, з 1900 р. – дійсний член. У 1897–

1900 рр. працював у Київській контрольній палаті державного контролю, 1900–1917 рр. жив у Петербурзі, працював у Державному контролі. Був товаришем голови Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг, секретарем товариства ім. Т. Г. Шевченка, членом товариства українських поступовців та Української радикально-демократичної партії. 1906 р. – Співзасновник Українського парламентського клубу, один із засновників українського клубу «Громада», в останньому був головою в 1910–1912 рр. Також у 1907 р. був співзасновником Української думської громади. У 1917 р. О. Г. Лотоцький обраний заступником голови Союзу українських автономістів-федералістів (згодом – Українська партія соціалістів-федералістів). Восени очолив товариство «Просвіта», у березні-квітні того ж року був головою виконавчого комітету Української Національної Ради в Петрограді, у травні 1917 р. – губернатор Буковини і Покуття. Вересень–листопад 1917 р. – генеральний писар в уряді УНР, березні–квітні – Державний контролер УНР, жовтні – листопаді 1918 р. – він міністр віросповідань в уряді гетьмана П. П. Скоропадського. У грудні 1918 р. – тимчасовий комісар Міністерства віросповідань УНР, ініціював підготовку «Закону про Верховну Владу в Українській Автокефальній Православній Миротворчій Церкві», що був прийнятий в 1919 р. Директорією УНР. Від 1920 р. – в еміграції, з 1923 р. – доцент, згодом професор церковного права Українського вільного університету в місті Прага, а вже у 1928 р. – професор Варшавського університету, в 1930–1939 рр. – засновник і директор Українського наукового інституту у Варшаві, також був заступником голови та міністром внутрішніх справ уряду УНР в екзилі.

10. Міщенко Федір Іванович (1874–1929) – український правознавець, професор, академік УАН з 1920 р. Навчався у Переяславській духовній школі, Полтавській духовній семінарії, Московській і Київській духовних академіях. У 1900–1920 рр. працював у КДА, де поступово обіймав посади від професорського стипендіата до екстраординарного професора церковного права. 1918–1920 рр. – професор кафедри церковного права Київського юридичного інституту і професор Київського університету. У 1917 р. – був членом передсборної ради з утворення Української автокефальної православної церкви. У 1918 р. – член ученого комітету і комісії законодавчих внесень при Міністерстві віросповідань Української держави. З 1926 р. – голова Візантологічної комісії ВУАН. Автор праць: «Цер-

ковний устрій християнських общин I і III століть» (1908), «З історії східновізантійської культури. Споріднення і шлюб» (1927) та ін.

11. Олесницький Маркеллін Олексійович (1848–1905) – екстраординарний професор КДА по кафедрі психології, доктор богослов'я. Син протоієрея Волинської єпархії, рідний брат відомого бібліолога, гебраїста та археолога, колишнього професора КДА Акіма Олексійовича Олесницького. М. О. Олесницький навчався в духовному училищі, Волинській духовній семінарії (1863–1869) та КДА (1869–1873), в котрій закінчив курс зі ступенем кандидата богослов'я. На третьому курсі він написав кандидатську дисертацію «Про книгу Іова», яка була удостоєна радою Академії Йосипівської премії, а до кінця четвертого курсу (11 травня 1873 р.) вже підготував магістерську дисертацію на тему «Про книгу Екклезіаст». Дисертація була визнана рецензентами (ректор і ординарний професор КДА архімандрит Філарет і професор С. М. Сольский) достойною для здобуття заявленого ступеня. Після публічного захисту своєї праці 24 лютого 1874 р. радою Академії М. О. Олесницькому присвоєний ступінь магістра богослов'я, в якій він був затверджений Київським митрополитом Арсенієм 6 березня 1874 р. Після закінчення академічного курсу визначений викладачем Св. Письма у рідну семінарію, але вже 10 листопада звільнений через обрання його для заміщення кафедри морального богослов'я і педагогіки в КДА. З 11 листопада 1873 р. і до самої смерті М. О. Олесницький служив в Академії, спочатку у званні виконувача обов'язків доцента (до затвердження у магістерському ступені), згодом – доцента (1874–1883) й екстраординарного професора (від 1883 р. й до смерті). 31 грудня 1898 р. затверджений у званні заслуженого екстраординарного професора.

До перетворення Академії за уставом 1884 р. останній читав лекції з морального богослов'я і педагогіки, а після перетворення – тільки по першій з означених наук, бо друга відійшла до іншої кафедри. У 1895 р. за власним, але змушеним, бажанням Маркеллін Олексійович перейшов на кафедру психології, яку обіймав до самої смерті. Разом із залишенням кафедри почалися негаразди із присудженням професору ступеня доктора богослов'я. Останній зазнав невдачі у КДА та Московській духовній академії, але тільки за кілька місяців до смерті Рада Петербурзької Академії удостоїла М. О. Олесницького докторського ступеня. Це відбулось і завдяки старанням професора Санкт-Петербурзької академії Г. Глубоковського

Миколая Никаноровича, якому головним чином і належала справа щодо присвоєння докторського ступеня згаданому професору. Основні праці з морального богослов'я: магістерська дисертація «Книга Екклезіаст» («Книга Екклезіаст. Опыт критико-эзгегетического исследования», 1873), «Історія моральності та моральних учень» (1882–1886), «Моральне богослов'я або християнське вчення про моральність» («Нравственное богословие или християнское учение о нравственности», 3-тє вид. 1901 р.), докторська дисертація «Із системи християнського морального вчення» (1896) та інші. Слід зауважити, що вироблена професором програма читань з морального богослов'я не завжди схвалювалася близьким академічним начальством, яке побоювалось певної ідейної залежності М. О. Олесницького від протестантських богословів. Наприклад, його актова промова («Моральний прогрес») могла бути надрукована тільки зі значними змінами та скороченнями, а за митрополита Іоанникія, котрий не схвалював ту постановку морального богослов'я, яку дав цій науці Маркеллін Олексійович, останній був вимушений перейти із улюбленої кафедри морального богослов'я на кафедру психології, яку раніше добре вивчав через викладання педагогіки.

12. Платон (Рождественський Порфирій Федорович) (1866–1934) – православний церковний діяч і богослов. Народився в Курській губернії в сім'ї священика. У 1886 р. закінчив Курську духовну семінарію зі званням студента. У 1887 р. був рукоположений у священики села Лукашевки Грайворонського уїзду. Одночасно з цим він був священиком при Миколаївській церкві Грайворонського тюремного замку і законовчителем і вчителем грамоти у сільській школі. У грудні 1889 р. П. Ф. Рождественському виголошена подяка єпархіального начальства. У серпні 1891 р. вступив до КДА. На четвертому курсі Академії (12 серпня 1894 р.), за прошенням був пострижений у ченці з нареченням йому імені Платон. У 1895 р. ієромонах Платон закінчив академічний курс зі ступенем кандидата богослов'я і з правом отримання ступеня магістра без нових усних випробувань та через представлення друкованої дисертації і захист її на колоквіумі. 6 червня 1891 р. був визначений виконувачем обов'язків доцента по кафедрі морального богослов'я. 17 січня 1898 р. став помічником інспектора Академії, зі збереженням посади доцента, а в березні того ж року призначений виконувачем обов'язків інспектора КДА. У грудні 1898 р. після захисту праці

«Стародавній Схід при свіглї Божественного Одкровення», ієромонах Платон указом Св. Синоду затверджений у ступені магістра богослов'я, тим же указом – затверджений на посаді інспектора Академії зі званням екстраординарного професора та з возведенням у сан архімандрита. Був інспектором три з половиною роки. 1 травня 1902 р. через призначення єпископа Димитрія (Ковальницького) на Тамбовську кафедру звільнилась посада ректора й архімандрит Платон був призначений ректором КДА. Також останній став настоятелем Києво-Братського монастиря. 12 травня 1902 р. Архімандрит Платон затверджений Св. Синодом у званні єпископа Чигиринського, другого вікарія Київської єпархії із збереженням обійманих посад. 3 червня того ж року Архімандрит Платон став єпископом. Ректором Академії та вікарієм Київської єпархії преосвященний Платон був аж до призначення його на кафедру архієпископа Алеутського та Північноамериканського, таким чином прослужив в Києві 11 років. Від 1903 р. – товариш голови Київського відділу імператорського православного Палестинського товариства. З 1904 р. – голова Київського відділу товариства ревнителів руського історичного просвітлення в пам'ять імператора Олександра III. З 1905 р. – голова Київського релігійно-просвітницького товариства, у 1907 р. – представник від м. Києва у другій Державній думі. У кінці 1906 – на поч. 1907 р. видавав журнал «Церковь и народ». Після розпуску Державної Думи від 8 червня 1907 р. – архієпископ Алеутський і Північноамериканський. Від 20 березня 1914 р. – архієпископ Кишинівський і Хотинський. Від 5 грудня 1915 р. – архієпископ Карталинський і Кахетинський, Екзарх Грузії та член Священного Синоду. Почесний член Петроградської (від 1915 р.) та Казанської (від 1916 р.) духовних академій. У 1917 р. позбавлений права розпоряджатись грузинськими єпархіями за ініціативи грузинських автокефалістів, які розірвали стосунки з Російською православною церквою. У 1917–1918 р. брав участь у роботі Всеросійського Помісного Собору. У 1920 р. емігрував у США. 1922 р. на III Всеамериканському церковному соборі в Пітсбурзі обраний першим в історії православної церкви митрополитом Американським та Канадським. У 1923 р. указом Патріарха Тихона призначений керуючим Алеутською та Північноамериканською єпархією. Від 3 січня (16 січня) 1924 р. Постановою Патріарха Тихона і Св. Синоду звільнений від управління Північноамериканською єпархією. Платон цій постанові не підкорився, вважаючи її прийнятою під тиском більшовицької влади. У 1933 р. За-

ступник Патріаршого місцеблостителя митрополит Сергій (Старогородський) і Тимчасовий Синод постановили передати Платона до суду архієреїв із заборонаю у священнослужінні до каяття або до церковно-судового рішення по ньому. Однак Платон цьому рішенню також не підкорився. Помер 20 квітня 1934 р. У 1946 р. патріарх Алексій I дозволив здійснювати панахиди по митрополиту Платону з одночасним посмертним зняттям з нього прощення. Митрополит Платон, змінюючи посади від доцента до ректора протягом 1896–1902 рр., в КДА викладав моральне богослов'я. Нам вдалось знайти п'ять навчальних програм професора, що припадають на цей період.

13. Подгурський Юрій Давидович (близько 1834–1872 р.) – екстраординарний професор КДА по кафедрі загальної нової громадської історії, навчався в Київській духовній семінарії та КДА. У 1869 р., з нагоди ювілею Академії, нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня. Юрій Давидович був сином заслуженого професора КДА Подгурського Давида Олександровича, який викладав в Академії геометрію, латинську та польську мови, а також «своїм знанням польської разом із Чеховичем робив послуги місцевій владі», тобто з 10 липня 1831 р. до 1 лютого 1835 р. перекладав різноманітні слідчі справи у Слідчій комісії, височайше встановленої в Києві щодо справи польського заколоту. Також займався перекладами в Комісії воєнного суду при київському ордонансгаузі з 14 жовтня 1831 р. до 14 листопада 1832 р. За запрошенням генерал-губернатора Бібікова від 12 листопада 1838 р. до 1 січня 1840 р. займався перекладом та аналізом справ у секретній комісії, заснованій у Києві для розслідування таємних товариств.

14. Попов Григорій Лаврінович (1881–1968 рр.) – історик, професор КДА, кандидат богослов'я. Також слухав лекції як студент-вільнослухач в Університеті Св. Володимира. Був співробітником Комісії ВУАН для виучування історії західноруського та українського права. Автор праці з історії Луцького трибуналу і неопублікованого нариса з історії українських номоканонів і кормчих книг. Йому приписується авторство розвідки «Наука руського цивільного права у перше століття її існування» 1916 р. (Наука руського гражданского права в первое столетие ея существования) .

---

* **Примітка.** Додатки. Попов Г. Наука русского гражданского права в первое столетие ея существования // Антологія української юридичної думки : в 10 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова) та ін.]. – К. : ВД «Юридична книга», 2002–2005. – Т. 6. – 2003. – С. 526–583.

15. Петро Рибинський (?–?) – бракує відомостей про постать, але відомо, що в Академії навчався Рибинський Владимир Петрович, син Петра Рибинського.

16. Скворцов Іван Михайлович (1795–1863 рр.) – Закінчив Нижньгородську духовну семінарію, згодом, у 1817 р., – Санкт-Петербурзьку академію зі ступенем магістра богослов'я та словесних наук. У вересні 1819 р. була відкрита КДА, в якій 22 вересня того ж року І. М. Скворцов став бакалавром філософії, а від 1824 р. – ординарним професором (що посаду зберігав до 1849 р.). Також у 1834–1858 р. – професор богослов'я, церковної історії та церковного права в Університеті Св. Володимира. У 1823–1863 рр. – І. М. Скворцов член Академічної Конференції, 1828–1862 рр. – цензор, 1833–1863 рр. – член Консисторії, 1824–1849 рр. – член окружного академічного правління. У 1837–1863 рр. був редактором церковних журналів «Воскресные чтения» та «Киевские епархиальные ведомости». Одночасно з університетською та академічною діяльністю І. М. Скворцов працював у деяких жіночих навчальних закладах, зокрема, викладав Закон Божий в Зразковому жіночому пансіоні (у 1837–1861 рр.) та в Київському інституті шляхетних дівчат (у 1839–1855 рр.). У 1861–1863 рр. – був завідувачем Училища для дівчат духовного звання.

17. Тігов Федір Іванович (1864–1935) народився в сім'ї священика І. А. Тігова, вихованця Курської духовної семінарії (випуск 1855 р.). Закінчив Обоянське духовне чоловіче училище. У 1880–1886 рр. навчався в Курській духовній семінарії. З 1886 р. – студент КДА. 12 червня 1890 р. Рада Академії залишила Ф. І. Тігова для підготовки до професорського звання по кафедрі древньої загальної громадянської історії. Магістерська дисертація на тему «Перше послання св. Апостола Павла до фесалонікійців» («Первое послание св. апостола Павла к фессалоникийцам. Опыт сагогико-критико-экзегетического исследования») була захищена 13 жовтня 1893 р. Після захисту і до 1919 р. викладав у КДА. 28 квітня 1897 р. обраний дійсним членом Історичного товариства Нестора-Літописця при Київському університеті. 5 травня 1897 р. став членом Київського відділення Слов'янського благодійного товариства. З 20 травня 1898 р. – 24 жовтня 1905 р. – член Київського духовного цензурного комітету. Читав курс церковного права як додатковий через смерть П. О. Лашкарьова та відсутність викладача церковного права від 5 вересня 1899 р. до 15 серпня 1900 р. У 1905 р. Ф. І. Тігов опублі-

кував два томи тритомного дослідження, які й стали його докторською дисертацією. Так, 30 вересня того ж року Св. Синод утвердив доктором богослов'я Ф. І. Тітова за роботу «Руська Православна Церков у Польсько-Литовській державі в XVII–XVIII ст.». У 1901–1917 рр. – відповідальний редактор неофіційної частини «Киевских епархиальных ведомостей», 1901–1908 рр. – член Київського відділення Спархіяльної училищної ради, депутат від духовного відомства до Київського губернського комітету піклування про народну тверезість. З 1902 р. – член Правління Києво-Софіївського духовного училища. З 1903 р. – член Київської Духовної Консисторії. Ф. І. Тітов – автор фундаментальних історичних праць про митрополита Макарія (Булгакова) та ін.*

18. Фаворов Назарій Антонович (1820–1897) – протоієрей, публіцист, магістр КДА, де викладав Св. Письмо, патрологію, церковне красномовство. Професор богослов'я у Київському університеті. Також у Київському університеті викладав канонічне право.**

19. Юркевич Памфіл Данилович (1827–1874 р.) – ординарний професор Московського університету, професор КДА. Закінчивши семінарію в Полтаві, у 1847 р. вступив до КДА, яку закінчив у 1851 р., і цьому ж році був зарахований до першого розряду вихованців, за особливим розпорядженням місцевого начальства був уведений у назначену йому академічною конференцією посаду настав-

* Титов Ф. И. Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. (1654–1795). Опыт церковно-исторического исследования. Т. 1 : Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. Ч. 1 : 1654–1725. – К., 1905. – 276 с. ; Титов Ф. И. Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. (1654–1795). Опыт церковно-исторического исследования. Т. 1 : Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII–XVIII вв. Ч. 2 : 1725–1761. – К., 1907. – 275 с. ; Т. 2 : Киевская митрополия-епархия в XVII–XVIII вв. (1686–1797). – К., 1905. – 400 с. ; Титов Ф. И. Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве в XVII–XVIII вв. Опыт церковно-исторического исследования. Т. 3 : Заграничные монастыри Киевской митрополии-епархии в XVII–XVIII вв. – К., 1916. ; Титов Ф. И. Макарій (Булгаков), митрополит Московский и Коломенский. Историко-биографический очерк. Т. 1 : Годы детства, образования и духовно-училищной службы митрополита Макария (1816–1851). – К., 1895. – 459 с. ; Титов Ф. И. Макарій Булгаков, митрополит Московский и Коломенский. Т. 2 : Тамбовский и Харьковский периоды жизни и деятельности митрополита Макария. – К., 1903. – 376 с. ; Титов Ф. И. Макарій (Булгаков), архиепископ Харьковский и Ахтырский (1859–1868 гг.), с кратким очерком всей жизни митрополита Макария. Историко-биографический очерк. – К., 1897. – 291 с. ; Титов Ф. И. Преосвященный Кирилл Наумов, епископ Мелитопольский, бывший настоятель русской духовной миссии в Иерусалиме. Очерк из истории сношений России с Православным Востоком. – К., 1902. – 440 с. ; Титов Ф. И. Историческое описание Киево-Андреевской церкви. – К., 1897. – 14 с.

** Відповідно до: Распределение преподавателей // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета Св. Владимира (1834–1884) / под ред. проф. В. С. Иконникова. – К. : Типогр. Император. ун-та Св. Владимира, 1884. – XXXIV.

ника по класу філософських наук. Уже наступного року був зведений у ступінь магістра та перейменований у бакалаври Академії. У 1854 р. став помічником інспектора академії, але через два роки, відповідно до прохання, був звільнений із цієї посади. У 1857 р., окрім філософії, йому було довірено викладати німецьку мову, а через рік П. Д. Юркевич став екстраординарним професором. У 1861 р. – вже ординарний професор. У цьому ж році професор був запрошений обійняти тільки-но відкриту кафедру філософії у Московському університеті. Досить важко було після тривалої відсутності філософської кафедри в Московському університеті звернути увагу на свій предмет. Професор також читав лекції педагогіки на вчительських курсах у Московській воєнній семінарії. П. Д. Юркевичу належав розбір «Підручника кримінального права», укладеного В. Спасовичем. Основними юридичними працями професора є «Історія філософії права» та «Філософія права».

Додаток Е
Викладацький склад професорів КДА
(з церковного права, морального богослов'я та історії філософії),
чий курси містять юридичну компоненту

№ з/п	Прізвище, ім'я та по батькові викладача	Роки викладання в КДА	Навчальні дисципліни
1	Іван Михайлович Скворцов	1837–1863	церковне право (назва дисципліни «Церковне законодавство»)
2	Петро Олександрович Лашкар'юв	1859–1898	Церковне (канонічне) право
3	Федір Іванович Тігов	1899–1900	Церковне (канонічне) право
4	Федір Іванович Міщенко	1900–1919	Церковне право
5	Олесницький Маркеллін Олексійович	1873–1895	моральне богослов'я
6	Платон (Порфирій Федорович Рождественський)	1896–1902	моральне богослов'я
7	Василь Ілліч Екземплярський	1902–1903	моральне богослов'я
8	Петро Рибинський	1863–1865	історія філософії
9	Петро Іванович Ліницький	1873–1887	історія філософії
10	Дмитро Іванович Богдашевський (архієпископ Василій)	1888–1896	історія філософії
11	Петро Павлович Кудрявцев	1900–1901	історія філософії

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Катерина Анатоліївна ГУБАР

ВНЕСОК КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКОЇ
АКАДЕМІЇ ТА КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ
АКАДЕМІЇ У ВІТЧИЗНЯНУ ЮРИДИЧНУ
ОСВІТУ, НАУКУ І ПРАКТИКУ
(1615–1920 рр.)

МОНОГРАФІЯ

Підписано до друку 23.12.2016 р. Формат 60x84 1/16.
Друк лазерний. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Ум. друк. арк. 13,5. Тираж 300 прим.

ТОВ «Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4162 від 21.09.2011 р.